

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЙОСИФОВИЧ НАЗАРІЙ-ЛЕВ ДАНИЛОВИЧ

УДК [347.94:004.087]:347.998.85](043.3)

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У
АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ**

081 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Н.-Л. Д. Йосифович

Науковий керівник – Хатнюк Юрій Анатолійович, кандидат юридичних наук,
доцент

Львів – 2025

АНОТАЦІЯ

Йосифович Н-Л. Д. Теорія і практика застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». – Львівський державний університет внутрішніх справ, Львів, 2025.

У дисертації досліджено сучасний стан застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві, висвітлено існуючі проблеми подання, забезпечення, дослідження, оцінки, зберігання та повернення електронних доказів у адміністративному судочинстві України та сформульовано пропозиції щодо їх вирішення.

Виявлено, що ефективному застосуванню електронних доказів у адміністративному процесі перешкоджають такі фактори: технічні труднощі; прогалини в нормативному регулюванні; недостатній рівень кваліфікації суддів та учасників процесу; низький рівень довіри до електронних доказів з боку учасників судочинства. Розв'язання цих проблем вимагає удосконалення технічних систем, розробку відповідних законодавчих актів, підвищення кваліфікації учасників судового процесу та забезпечення рівного доступу до цифрових технологій.

Встановлено, що процес доказування в адміністративному судочинстві відіграє ключову роль у забезпеченні правосуддя та вирішенні суперечок шляхом об'єктивного та компетентного визначення фактів і застосування відповідних правових норм.

З'ясовано значення процесу доказування в адміністративному судочинстві, яке полягає у його здатності забезпечити логічний та ефективний хід подій, який призведе до належного результату. Висвітлено, що основними аспектами, на яких ґрунтується процес доказування є: забезпечення справедливості; визначення фактів; оцінка доказів; захист прав та інтересів сторін; встановлення відповідальності.

Сформульовано ключові критерії допустимості доказів в адміністративному судочинстві до яких віднесено: належне джерело отримання доказів; дотримання встановленої законом процедури збирання, фіксування, оформлення та подання доказів; відсутність обмежень на використання певних відомостей як доказів; безпосередній зв'язок доказу з обставинами адміністративної справи; повага до основоположних прав і свобод людини під час отримання доказів.

Виокремлено основні ознаки достовірності доказів в адміністративному судочинстві, якими є: об'єктивність; консистентність; повнота; ідентифікація; верифікація; надійність джерела; відповідність процедурі; засвідчення.

Виявлено, що сукупність належних, допустимих і достовірних доказів створює в свідомості судді цілісну картину доказової бази і вирішує питання про її достатність. Достатність доказів у адміністративному судочинстві формується трьома елементами: сукупністю доказів; їх переконливістю; відношенням до певної обставини.

Розглянуто судову практику та з'ясовано, що електронні докази стали важливою складовою процесу доказування в адміністративних судах. Всі закріплені в Кодексі адміністративного судочинства України види електронних доказів (за виключенням мультимедійних повідомлень) активно використовуються для підтвердження чи спростування широкого спектру фактів та обставин, які мають значення для правильного вирішення справи.

Встановлено, що деякі види електронних доказів набули широкого застосування і стали типовими засобами доказування в окремих категоріях адміністративних справ. Обґрунтовано, що поява спеціалізації доказів у відповідних категоріях справ може сприяти розвитку прецедентних підходів у вітчизняній судовій практиці й суттєво спростити процес подання та оцінки електронних доказів.

Виявлено недоцільність розширення визначеного у статті 99 Кодексу адміністративного судочинства України переліку електронних доказів.

Виявлено необхідність запровадження в Україні такого способу фіксації електронних доказів, як нотаріальне посвідчення. Для чого пропонується внести зміни до Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про нотаріат».

Виявлено необхідність надання суддям прямого доступу до більшої кількості публічних електронних реєстрів ніж вони мають зараз, що може значно спростити та прискорити встановлення об'єктивної істини при розгляді адміністративних справ.

Розкрито зміст поняття «оцінка електронних доказів», який полягає у розумовій і процесуальній діяльності суду та учасників адміністративної справи, спрямованій на формування остаточного висновку щодо підтвердження або спростування фактів, які підлягають доказуванню за допомогою електронних доказів.

Виявлено, що критеріями оцінки електронних доказів є сукупність правових вимог та стандартів, які застосовуються для перевірки належності, допустимості, достатності, достовірності електронних доказів та їх взаємозв'язку для прийняття справедливого судового рішення. Кожен з цих критеріїв у свою чергу складається зі специфічних елементів, які можуть різнитися у залежності від виду електронного доказу, що підлягає оцінці.

Запропоновано доповнити статтю 100 Кодексу адміністративного судочинства України частиною 3 такого змісту: «Електронні докази, надані суду на матеріальних носіях, підлягають поверненню сторонам на тих самих носіях або у форматі, затверджені судом, після завершення судового розгляду, за умови перевірки їхньої автентичності шляхом використання цифрових підписів чи інших криптографічних засобів».

Запропоновано внести зміни до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», додавши до Розділу II статтю 8-1 «Стандарти переведення паперових документів в електронний формат», наступного змісту: «Паперові документи, що підлягають оцифровці, повинні скануватися з мінімальною роздільною здатністю 300 dpi та зберігатися у

форматі PDF з використанням метаданих, що ідентифікують дату і час створення електронної копії, а також особу, що здійснила оцифровку. Усі електронні копії повинні бути засвідчені кваліфікованим електронним підписом».

Встановлено, що обмежена функціональність Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи ускладнює зберігання та опрацювання великих обсягів електронних доказів. Поточні технічні обмеження, такі як неможливість відкрити декілька файлів одночасно та обмеження щодо розміру файлів, перешкоджають ефективному поводженню з електронними доказами. Запропоновано підвищити масштабованість та автоматизацію системи.

Розглянуто міжнародний досвід використання електронних доказів у адміністративному судочинстві. Виявлено, що більшість держав надали електронним даним статус доказів, визначивши їх базову структуру відповідно до особливостей національних правових систем. Проте в багатьох державах досі немає чітких правил щодо автентифікації та прийняття електронних доказів, що змушує суди покладатися на загальні норми та прецеденти.

З'ясовано, що Кодекс адміністративного судочинства України, на відміну від законодавства деяких інших держав, не встановлює конкретного переліку доказів, достовірність яких не потребує доведення. У зв'язку з чим запропоновано доповнити Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» поняттям «офіційний електронний документ», яким слід вважати: «електронний документ, створений, підписаний та/або засвідчений уповноваженою особою або органом у встановленому законом порядку, що має юридичну силу та ознаки автентичності, цілісності й незмінності, підтверджені електронним підписом або іншими відповідними механізмами автентифікації».

З'ясовано, що у деяких розвинених державах використовується технологія блокчейн для захисту даних в електронних доказах та підвищення

рівня довіри до них. З урахуванням чого запропоновано запозичити цей позитивний досвід, створивши механізм, за яким електронні документи, складені (видані) суб'єктом владних повноважень, підлягатимуть хешуванню. Цей процес створюватиме унікальний цифровий підпис документа, який буде змінюватися при будь-якому втручанні. Захищені блокчейном документи мають набути статус офіційних і не підлягати у суді перевірці на достовірність.

Ключові слова: адміністративне судочинство, доказування, електронний доказ, дослідження доказів, кваліфікований електронний підпис, матеріальний носій, оцінка доказів, повернення доказів.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Йосифович Н.-Л. Д. Фіксація електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. 12/2023. С. 632–634. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/1582>.

2. Йосифович Н.-Л. Д. Особливості зберігання та повернення оригіналів електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 127. С. 125–133. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13993785>.

3. Йосифович Н.-Л. Д. Критерії оцінки електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 85 (2). С. 341–346. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.51>.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Йосифович Н.-Л. Д. Участь сторін при здійсненні правосуддя адміністративними судами в умовах воєнного стану. *Механізм функціонування громадянського суспільства в умовах війни (осінні читання)* :

збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти (18 листопада 2022 року). Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 151–154.

2. Йосифович Н.-Л. Д. Застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві України: проблеми теорії та практики. *Наукові орієнтири: теорія та практика досліджень* : збірник наукових праць з матеріалами IV Міжнародної наукової конференції (18 жовтня 2024 року). Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 109–112.

SUMMARY

Yosyfovych N-L.D. Theory and practice of applying electronic evidence in administrative proceedings - Qualifying scientific work as a manuscript.

The thesis for the scientific degree of Doctor of Philosophy in the speciality 081 "Law". - Lviv State University of Internal Affairs, Lviv, 2025.

The current state of use of electronic evidence in administrative proceedings is examined, highlighting the existing problems of submission, provision, research, evaluation, storage and return of electronic evidence in administrative proceedings in Ukraine. The proposals for their solution are formulated.

It is revealed that the effective use of electronic evidence in administrative proceedings is hindered by the following factors: technical difficulties; gaps in regulatory framework; insufficient qualifications of judges and participants to the proceedings; and low level of trust in electronic evidence on the part of participants to the proceedings. Addressing these challenges requires improving technical systems, developing relevant legislation, training for litigants and ensuring equal access to digital technologies.

The author determines that the process of proof in administrative proceedings plays a key role in ensuring justice and resolving disputes through objective and competent determination of facts and application of relevant legal provisions.

The author clarifies the significance of the process of proof in administrative proceedings, which lies in its ability to ensure a logical and efficient course of events which will lead to an appropriate result. The author highlights that the main aspects on which the process of proof is based are: ensuring fairness; determination of facts; evaluation of evidence; protection of rights and interests of the parties; and imposing liability.

The key criteria for the admissibility of evidence in administrative proceedings are formulated, which include: a proper source of evidence; compliance with the procedure established by law for collecting, recording, processing and presenting evidence; no restrictions on the use of certain

information as evidence; direct connection of evidence with the circumstances of an administrative case; respect for fundamental human rights and freedoms during the receipt of evidence.

The main features of the reliability of evidence in administrative proceedings are highlighted, namely: objectivity; consistency; completeness; identification; verification; reliability of the source; compliance with the procedure; and certification.

It is found that the combination of appropriate, admissible and reliable evidence creates a holistic picture of the evidence base in the mind of a judge and resolves the issue of its sufficiency. The sufficiency of evidence in administrative proceedings is formed by three elements: the totality of evidence; its persuasiveness; and its relevance to a particular circumstance.

The author examines the case law and finds out that electronic evidence has become an important component of the proof process in administrative courts. All types of electronic evidence enshrined in the Code of Administrative Procedure of Ukraine (with the exception of multimedia messages) are actively used to confirm or refute a wide range of facts and circumstances which are relevant for the correct resolution of a case.

It is proved that some types of electronic evidence have become widely used and have become typical means of proof in certain categories of administrative cases. It is substantiated that the emergence of specialisation of evidence in the relevant categories of cases may contribute to the development of precedent-setting approaches in the national court practice and significantly simplify the process of submission and evaluation of electronic evidence.

The author identifies the inexpediency of expanding the list of electronic evidence set out in Article 99 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine.

The necessity of introducing such a method of recording electronic evidence as notarisation in Ukraine is identified. For this purpose, it is proposed to amend the Laws of Ukraine ‘On Electronic Documents and Electronic Document Management’ and ‘On Notaries’.

The author identifies the need to provide judges with direct access to a greater number of public electronic registers than they currently have, which can significantly simplify and accelerate the establishment of objective truth in administrative cases.

The content of the concept of ‘evaluation of electronic evidence’ is revealed, which consists in the mental and procedural activities of the court and participants to an administrative case aimed at forming a final conclusion on confirmation or refutation of the facts to be proved by means of electronic evidence.

It is found that the criteria for evaluating electronic evidence are a set of legal requirements and standards used to verify the relevance, admissibility, sufficiency, reliability of electronic evidence and their interconnection for making a fair court decision. Each of these criteria, in turn, consists of specific elements that may differ depending on the type of electronic evidence to be evaluated.

It is recommended to supplement Article 100 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine with part 3 as follows: ‘Electronic evidence provided to the court on physical media shall be returned to the parties on the same media or in a format approved by the court after the court proceedings, subject to verification of their authenticity by using digital signatures or other cryptographic means.’

It is proposed to amend the Law of Ukraine ‘On Electronic Documents and Electronic Document Management’ by adding Article 8-1 ‘Standards for Converting Paper Documents into Electronic Format’ to Section II, which reads as follows: ‘Paper documents to be digitised shall be scanned at a minimum resolution of 300 dpi and stored in PDF format using metadata identifying the date and time of creation of the electronic copy, as well as the person who made the digitisation. All electronic copies must be certified by a qualified electronic signature.’

It is found that the limited functionality of the Unified Judicial Information and Telecommunication System makes it difficult to store and process large volumes of electronic evidence. Current technical limitations, such as the inability to open multiple files at the same time and file size restrictions, impede the

efficient handling of electronic evidence. It is proposed to increase the scalability and automation of the system.

The author examines the international experience of using electronic evidence in administrative proceedings. It is found that most states have granted electronic data the status of evidence, defining their basic structure in accordance with the specifics of national legal systems. However, many states still do not have clear rules for authentication and admission of electronic evidence, which forces courts to rely on general rules and precedents.

It is found that the Code of Administrative Procedure of Ukraine, unlike the legislation of some other countries, does not establish a specific list of evidence the authenticity of which does not require proof. In this regard, it is proposed to supplement the Law of Ukraine 'On Electronic Documents and Electronic Document Management' with the concept of 'official electronic document', which should be considered 'an electronic document created, signed and/or certified by an authorised person or body in accordance with the procedure established by law, which has legal force and signs of authenticity, integrity and immutability, confirmed by an electronic signature or other appropriate authentication mechanisms'.

It is found that some developed countries use blockchain technology to protect data in electronic evidence and increase the level of trust in it. With this in mind, the author proposes to borrow this positive experience by creating a mechanism whereby electronic documents drawn up (issued) by an authority will be subject to hashing. This process will create a unique digital signature of the document, which will change in case of any interference. Blockchain-protected documents should acquire the status of official documents and not be subject to verification in court.

Keywords: administrative proceedings, proof, electronic evidence, examination of evidence, qualified electronic signature, material carrier, evaluation of evidence, return of evidence.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Йосифович Н.-Л. Д. Фіксація електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. 12/2023. С. 632–634. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/1582>.

2. Йосифович Н.-Л. Д. Особливості зберігання та повернення оригіналів електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 127. С. 125–133. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13993785>.

3. Йосифович Н.-Л. Д. Критерії оцінки електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 85 (2). С. 341–346. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.51>.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Йосифович Н.-Л. Д. Участь сторін при здійсненні правосуддя адміністративними судами в умовах воєнного стану. *Механізм функціонування громадянського суспільства в умовах війни (осінні читання) : збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти (18 листопада 2022 року)*. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 151–154.

2. Йосифович Н.-Л. Д. Застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві України: проблеми теорії та практики. *Наукові орієнтири: теорія та практика досліджень : збірник наукових праць з матеріалами IV Міжнародної наукової конференції (18 жовтня 2024 року)*. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 109–112.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	15
ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У ПРОЦЕСІ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....	24
1.1. Стан розробки проблем, пов'язаних із застосуванням електронних доказів у адміністративному судочинстві України.....	24
1.2. Зміст та значення процесу доказування в адміністративному судочинстві.....	41
1.3. Електронні докази як складовий елемент процесу доказування.....	68
Висновки до розділу 1.....	95
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ПОДАННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ, ОЦІНКИ ТА ЗБЕРІГАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ.....	98
2.1. Особливості подання, огляду та фіксації електронних доказів у адміністративному судочинстві України.....	98
2.2. Критерії оцінки електронних доказів у адміністративному судочинстві України.....	128
2.3. Зберігання та повернення оригіналів електронних доказів у адміністративному судочинстві України.....	143
Висновки до розділу 2.....	166
РОЗДІЛ 3. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ У ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ.....	168
Висновки до розділу 3.....	193
ВИСНОВКИ.....	195

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	201
ДОДАТКИ.....	234

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

eIDAS – Регламент електронної ідентифікації, автентифікації та довірчих послуг

АСДС – Автоматизована система документообігу суду

ВФБС – Всеукраїнська федерація бобслею та скелетону

ЄРПН – Єдиний реєстр податкових накладних

ЄСІТС – Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система

КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України

КЕП – кваліфікований електронний підпис

КНР – Китайська Народна Республіка

КПК України – Кримінальний процесуальний кодекс України

Укртрансбезпека – Державна служба України з безпеки на транспорті

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Розвиток інформаційних технологій, зокрема мережі Інтернет та електронних способів комунікації, їхнє широке впровадження та використання наклало відбиток на всі сфери суспільних відносин. Діджиталізація не лише відкрила для українського суспільства можливість використання найновітніших технологічних досягнень, а також дала змогу закласти підвалини для відмови від традиційної бюрократичної рутини. На зміну усталеним паперовим документам прийшли електронні, а за умов пандемії, спричиненої коронавірусною хворобою COVID-19, навчальний процес, ділове спілкування та окремі види людської діяльності успішно перейшли у дистанційний формат.

З точки зору права, технологічний прогрес та масове використання його благ має своїм наслідком виникнення як нових джерел доказової інформації, так і механізмів та методів роботи з останньою. Однак використання досягнень науково-технічного прогресу в доказуванні досі являється вкрай специфічною, мало дослідженою та обмежено регламентованою сферою суспільних відносин. Враховуючи це, виникає гостра необхідність в наукових дослідженнях присвячених виявленню перешкод на шляху ефективного застосування електронних засобів доказування в адміністративному судочинстві.

Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інші законодавчих актів» від 03.10.2017 р., що набув чинності 15.12.2017 р., започаткував створення в нашій державі власної моделі електронного судочинства. Зокрема, зазначеним законом передбачається функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (далі – ЄСІТС) у всіх видах судочинства, яка покликана забезпечити обмін документами в електронній формі між судами, між судами та учасниками судових процесів, а також

безпосередньо між самими учасниками судових процесів. До завдань ЄСІТС також відноситься фіксація судового процесу, забезпечення участі учасників справи у судових процесах в режимі відеоконференції та надання їм можливості надавати електронні докази засобами електронного зв'язку.

Набуття чинності оновленими редакціями процесуальних кодексів ознаменувало перше в Україні закріплення на законодавчому рівні норм, котрі надають електронним доказам самостійного правового статусу та відмежовують останні від доказів речових та письмових.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження є загальнотеоретичні праці фахівців у галузі адміністративного права та процесу, зокрема праці В.Б. Авер'янова, О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, В.М. Бевзенка, О.І. Безпалової, В.В. Гордєєва, О.Ю. Гусєва, Р.А. Калюжного, С.В. Ківалова, М.В. Коваліва, Л.В. Ковалюка, І.Б. Коліушка, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, А.Т. Комзюка, В.М. Кравчука, О.В. Кузьменко, Р.О. Куйбіди, Д.М. Лук'янця, Р.С. Мельника, Т.П. Мінки, Ю.С. Назара, О.В. Негодченка, О.І. Остапенка, О.М. Пасенюка, О.В. Сковича-Павлів, М.І. Смоковича, В.К. Шкарупи, Х.П. Ярмачук та ін.

Проблематика електронних доказів була предметом дослідження таких учених: С.О. Белікова, В.В. Ботвинника, В.А. Будкевича, М.Ю. Вербицької, І.В. Вернидубова, О.В. Гарана, К.А. Гурковської, І.Г. Козинець, А.Я. Кравченко, А.А. Манжула, О.Б. Мороз, А.М. Найченко, Ю.М. Нечипорука, В.В. Самонової та ін. Зокрема, дисертаційне дослідження В.В. Самонової на тему: «Електронні докази у системі доказів в адміністративному судочинстві» висвітлює окремі проблеми подання електронних доказів до адміністративного суду, окреслює недостатність розробок на концептуальному рівні розуміння електронних доказів, а також необхідність проведення комплексного дослідження електронних доказів у системі доказів в адміністративному судочинстві.

Разом з цим, дисертаційні дослідження, присвячені теоретичним та практичним аспектам застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві, у вітчизняній правовій науці досі відсутні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в контексті наукових досліджень теми державної реєстрації Львівського державного університету внутрішніх справ «Проблеми правового регулювання публічного управління у сфері правоохоронної діяльності» (на 2019–2022 роки – номер державної реєстрації 0119U001743, на 2022–2027 роки – номер державної реєстрації 0122U200304) та Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки, затвердженої Указом Президента України від 11.06.2021р. № 231/2021.

Мета і завдання дослідження. Метою даної роботи є комплексний аналіз теоретичних та практичних аспектів застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві з урахуванням норм чинного законодавства та судової практики, розробці науково обґрунтованих рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення чинних нормативно-правових актів, пов'язаних із регламентацією правового статусу електронних доказів, та визначенні перспективи імплементації зарубіжного досвіду в цій сфері.

Досягнення цієї мети уможлиблюється шляхом послідовного вирішення таких завдань:

- проаналізувати стан розробки проблем, пов'язаних із застосуванням електронних доказів у адміністративному судочинстві України;
- з'ясувати зміст та значення процесу доказування в адміністративному судочинстві з урахуванням застосування електронних доказів;
- охарактеризувати електронні докази як складовий елемент процесу доказування;
- виявити особливості подання, огляду та фіксації електронних доказів у адміністративному судочинстві України;

- виокремити критерії оцінки електронних доказів у адміністративному судочинстві України;
- розкрити порядок зберігання та повернення оригіналів електронних доказів у адміністративному судочинстві України;
- проаналізувати зарубіжний досвід використання електронних доказів у адміністративному судочинстві та визначити перспективи його імплементації у законодавство України.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають в процесі застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві.

Предметом дослідження є теорія і практика застосування електронних доказів в адміністративному судочинстві.

Методи дослідження. Методологічною основою проведення дослідження є комплексне застосування загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання в їхньому взаємозв'язку, що обрані з урахуванням мети і завдань дисертаційного дослідження, його об'єкта та предмета.

З числа загальнонаукових методів були використані методи формальної та діалектичної логіки, а саме: методи аналізу та синтезу, системно-структурний метод, а також методи сходження від конкретного до абстрактного та від абстрактного до конкретного.

Застосування діалектичного методу дало змогу ідентифікувати зв'язок між електронними доказами та іншими видами доказів, визначити ключові ознаки електронних доказів, дослідити види електронних доказів. Розкриттю сутності доказування в адміністративному судочинстві, а також визначення місця електронних доказів в структурі доказування сприяли системно-структурний та системно-функціональний методи. Використання історичного та порівняльно-правового методів дозволило якомога повніше дослідити генезу становлення електронного доказу як самостійного засобу доказування в різних правових системах. Для систематизації емпіричного матеріалу та отримання теоретичних результатів, а також практичних висновків для

досягнення поставленої мети та завдань дослідження були застосовані методи індукції, дедукції та евристичних питань.

Нормативне підґрунтя дослідження становлять Конституція України, закони та інші нормативні акти органів державної влади України, джерела міжнародного права і законодавства, пов'язані із регламентацією правового статусу електронних доказів.

Емпіричну базу дослідження становлять статистичні й аналітичні узагальнення, аналіз наукових публікацій та довідкових видань, результати опрацювання більше 150 судових рішень, відображених в Єдиному державному реєстрі судових рішень, судова практика Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду України, судова практика адміністративних судів, інших судів, рішення Європейського суду з прав людини, експертна аналітика тощо.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є одним із перших у вітчизняній правовій науці монографічним дослідженням застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві. У результаті дослідження сформульовано низку наукових положень, висновків і рекомендацій, зокрема:

уперше:

- запропоновано авторську дефініцію поняття «офіційний електронний документ», яким слід вважати: «електронний документ, створений, підписаний та/або засвідчений уповноваженою особою або органом у встановленому законом порядку, що має юридичну силу та ознаки автентичності, цілісності й незмінності, підтверджені електронним підписом або іншими відповідними механізмами автентифікації»;

- обґрунтовано необхідність внесення змін до Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про нотаріат» з метою запровадження нотаріального посвідчення, як нового способу фіксації електронних доказів;

- виявлено та узагальнено практику застосування в окремих категоріях адміністративних справ типових для цих справ засобів доказування. Обґрунтовано, що зазначена спеціалізація доказів може сприяти розвитку прецедентних підходів, які з часом вчинять позитивний вплив на процес подання та оцінки електронних доказів;

- обґрунтовано необхідність підвищення масштабованості та автоматизації Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи для оптимізації процесу оцінки доказів і прискорення розгляду адміністративних справ;

удосконалено:

- наукові уявлення щодо значення процесу доказування в адміністративному судочинстві, яке розглянуто у контексті його здатності забезпечити логічний та ефективний хід подій, який призведе до належного результату;

- ключові критерії допустимості доказів в адміністративному судочинстві до яких віднесено: належне джерело отримання доказів; дотримання встановленої законом процедури збирання, фіксування, оформлення та подання доказів; відсутність обмежень на використання певних відомостей як доказів; безпосередній зв'язок доказу з обставинами адміністративної справи; повага до основоположних прав і свобод людини під час отримання доказів;

- перелік основних ознак достовірності доказів в адміністративному судочинстві, якими є: об'єктивність; консистентність; повнота; ідентифікація; верифікація; надійність джерела; відповідність процедурі; засвідчення. Обґрунтовано, що відсутність хоча б однієї з наведених ознак може призвести до появи сумнівів щодо достовірності доказу;

- наукові уявлення щодо змісту достатності доказів. З'ясовано, що достатність доказів у адміністративному судочинстві формується трьома елементами: сукупністю доказів; їх переконливістю; відношенням до певної обставини;

- розуміння оцінки електронних доказів як розумової і процесуальної діяльності суду та учасників адміністративної справи, спрямованої на формування остаточного висновку щодо підтвердження або спростування фактів, які підлягають доказуванню за допомогою електронних доказів;

- наукові уявлення про критерії оцінки електронних доказів, а також встановлено, що вибір цих критеріїв завжди залежить від виду електронного доказу, який оцінюється;

набули подальшого розвитку:

- пропозиції використовувати технологію блокчейн для забезпечення захисту електронних доказів та підвищення рівня довіри до них. А саме обґрунтовано необхідність створення механізму обов'язкового хешування електронних документів складених (виданих) суб'єктом владних повноважень, завдяки чому ці документи набуватимуть статусу офіційних і не підлягатимуть у суді перевірці на достовірність;

- наукові положення стосовно перспектив розширення нормативно встановленого переліку електронних доказів;

- пропозиції щодо стандартизації процедури переведення паперових документів в електронний формат;

- наукові уявлення щодо переліку факторів, які заважають ефективному використанню електронних доказів у адміністративному процесі України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що викладені в роботі положення та висновки можуть бути використані у:

- а) науково-дослідній діяльності – для подальших наукових досліджень теоретико-практичних проблем застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві;

- б) правотворчості – при розробці змін та доповнень до Кодексу адміністративного судочинства України та інших нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини у цій сфері;

- в) правозастосовній практиці – з метою формування уніфікованої судової практики щодо використання електронних доказів в ході розгляду та

вирішення адміністративних справ, а також для підвищення результативності судочинства (акт впровадження у практичну діяльність апарату Личаківського районного суду м. Львова від 02.12.2024 № 38-24);

г) освітньому процесі – під час підготовки підручників, навчальних посібників, курсів лекцій та розробці іншого навчально-методичного забезпечення з навчальних дисциплін «Основи адміністративного судочинства» та «Адміністративний процес» (акт впровадження в освітній процес Львівського державного університету внутрішніх справ від 21.11.2024 № 67).

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї положень дисертаційної роботи були апробовані на: Всеукраїнській науковій конференції здобувачів вищої освіти «Механізм функціонування громадянського суспільства» (Львів, 18 листопада 2022 року); IV Міжнародній науковій конференції «Наукові орієнтири: теорія та практика досліджень» (Вінниця, 18 жовтня 2024 року).

Публікації. Основні положення дисертації, сформульовані у 3 наукових публікаціях, які опубліковані у наукових фахових виданнях України, а також у 2 тезах наукових повідомлень на науково-практичних заходах.

Структура дисертації зумовлюється предметом, метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел та 6 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок. Список використаних джерел містить 313 найменувань і займає 33 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У ПРОЦЕСІ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

1.1. Стан розробки проблем, пов'язаних із застосуванням електронних доказів у адміністративному судочинстві України

Адміністративний процес – це динамічна система, стан якої обумовлений розвитком суспільства та досягненнями науково-технічного прогресу. Прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. [1], не тільки доповнило засоби доказування електронними доказами, але й започаткувало новий напрямок наукового пошуку. Науковці та практики почали активно виявляти проблеми, пов'язані із застосуванням електронних доказів у судочинстві, а також, в окремих випадках, формулювати пропозиції щодо їх усунення.

Стану розробки наукових проблем, пов'язаних із застосуванням електронних доказів у адміністративному судочинстві України, присвячувала свої праці лише незначна кількість вітчизняних науковців, серед яких слід виділити: С.О. Белікова, В.В. Ботвинника, В.А. Будкевича, М.Ю. Вербицьку, І.В. Вернидубова, О.В. Гарана, К.А. Гурковську, І.Г. Козинець, А.Я. Кравченко, А.А. Манжула, О.Б. Мороз, А.М. Найченко, Ю.М. Нечипорука, В.В. Самонову. Водночас, як вже було зазначено вище, лише одиниці з цих дослідників спромоглися сформулювати реально слушні пропозиції здатні вирішити існуючі проблеми.

Так, А.М. Найченко у своїй праці підіймала актуальне питання отримання електронних доказів іншими учасниками, «оскільки опоненти чи особи, які мають в своєму розпорядженні вказаний доказ, не завжди готові

надати останній в розпорядження інших осіб» [2, с. 364]. Без сумніву, відсутність конкретних правил і процедур, що регулюють обмін електронними доказами між сторонами в рамках чинного законодавства, є серйозною перешкодою для ефективної роботи з документами в електронному форматі. Це може створити юридичну невизначеність та суперечки між сторонами, а також ускладнити процес врегулювання спору та затягнути судовий розгляд. Сторони процесу можуть знищувати, підробляти чи спотворювати електронні дані, не зазнаючи негативних наслідків від таких своїх дій. Суддя Окружного адміністративного суду міста Києва Р.О. Арсірій наголошує, що «неврегульованими залишаються випадки, коли вручення копій доказів іншій стороні передбачено, але неможливо через встановлення обмежень доступу до таких документів» [3].

Інше проблемне питання полягає у залученні електронних документів до матеріалів справ, адже «у законі відсутні вимоги щодо форми та формату надання будь-яких фактичних даних в електронній формі, щодо порядку дослідження наданих електронних документів і порядку залучення їх до матеріалів судової справи. Найчастіше електронні документи повинні подаватися до суду не на технічному, а на паперовому носії, тобто перетвореними в друкований вигляд, що дозволяє візуально досліджувати і обговорювати подані докази. Однак на практиці виникає ситуація, коли електронні докази не досліджуються судом як прямі докази через технічну невідповідність суду. Суди оцінюють як прямий доказ або копію електронного документа на паперовому носії (коли електронний документ несе в собі текстову або графічну інформацію), або висновок експерта» [2, с. 364]. Верховний Суд у Постанові від 12.02.2020 року по справі № 813/3577/13-а зазначив, що «за своїм економіко-юридичним змістом послуга являє собою діяльність, результати якої не завжди вимагають матеріального виразу і реалізуються та споживаються у процесі її здійснення. Так, наприклад, тестування, антивірусна профілактика, налаштування, обробка та створення інформаційних баз даних, розробка, підтримка та

супровід веб-сайтів, створення та підтримка скриньок електронної пошти, підключення до мережі Інтернет, за своєю сутністю не є послугами, які потребують їх матеріального виразу на відповідному паперовому носії. Як встановлено судом першої інстанції та не спростовано відповідачем, позивачем надавалися для дослідження представникам податкового органу результати послуг, що отримані від відповідних суб'єктів господарювання, а саме: електронні документи із матеріалами, аналітичними даними, проектами. А відтак, відсутність документів, які фіксують результат виконання контрагентами кожної послуги, за умови наявності доказів, які підтверджують фактичне здійснення відповідних операцій, не може свідчити загалом про ненадання чи нездійснення послуги» [4]. Із зазначеної постанови можна зробити висновок, що не завжди суд потребує перетворювати електронні документи у паперовий вигляд. Разом з цим, суддя Окружного адміністративного суду міста Києва Р.О. Арсірій навпаки, підіймав питання перетворення паперового документа в електронний, зокрема, в діловодстві суду, «і якщо електронні докази – це скоріше рідкість у судовому процесі, то переведення паперового документа в електронний (а законодавцем цей процес жодним чином не закріплено) – щоденне нагальне питання роботи кожного суду» [3].

Найченко А.М. пропонував врегулювати такі питання: «учасник судового розгляду, який надає суду електронні докази, повинен забезпечити технічні засоби, у разі їх відсутності в залі судового засідання, для відтворення змісту електронного доказу; учасник судового розгляду, який надає суду електронні докази, має оплатити витрати, пов'язані з дослідженням електронного доказу відповідними спеціалістами (фахівцями)» [2, с. 365]. Ми вважаємо, що забезпечення можливості відтворення електронних доказів безпосередньо на судовому засіданні може суттєво підвищити ефективність процесу, зменшивши необхідність технічних перерв для перегляду таких доказів. Якщо доказ уже представлено в суді, рекомендується узгодити процедурні та практичні аспекти його

огляду. Наприклад, важливо уточнити, чи має суд доступ до Інтернету для перегляду доказів, як здійснюватиметься фіксація огляду (наприклад, через протоколювання або запис засідання) тощо.

Експерти правового клубу «PRAVOKATOR» акцентували увагу на ризиках при збиранні та дослідженні електронних доказів, серед яких:

- енергозалежність пристроїв. У разі розрядки пристрою або недостатності пам'яті система накладає (записує) нову інформацію замість попередньої, а це значить, що й докази можуть бути знищені;
- вплив зовнішніх факторів. Комп'ютерна пам'ять може бути пошкоджена або знищена під впливом фізичних факторів (високий рівень вологості, висока температура) та електромагнітних хвиль;
- можливість віддаленого керування. За наявності підключення до бездротової мережі можливе видалення окремих файлів або повне очищення пристрою [5].

Цехан Д.М. також акцентував увагу на проблемних моментах у застосуванні (дослідженні) електронних доказів, якими можуть бути помилка програмного забезпечення, використання не сертифікованого програмного забезпечення під час збору доказової бази, відсутність можливостей для їх належного дослідження (глибокого пізнання їх сутності) без допомоги спеціаліста тощо. Якщо брати до уваги наявність помилки програмного забезпечення, то її виявлення повинно відповідати трьом ключовим умовам: підтверджуватись службою технічної підтримки виробника програмного забезпечення, його уповноваженого представника або компетентної організації, яка займається вивченням та узагальненням помилок і недоліків програмного забезпечення; помилка повинна мати безпосереднє відношення до фіксації інформації і тому могла призвести до її модифікації, що підтверджується висновком експерта; помилка модифікувала під час фіксації саме ту інформацію, що має значення для доказування, що підтверджується висновком експерта [6, с. 258].

У певних ситуаціях для дослідження електронного доказу може знадобитися залучення експерта для проведення експертного аналізу за запитом сторони, а також, за необхідності, надання експертом пояснень на судовому засіданні. У свою чергу, експерт, який досліджує електронні докази, повинен володіти певними знаннями та навичками, зокрема: мати достатні знання з поставлених питань; відповідні комунікативні навички (для дачі усних і письмових пояснень); достатнє знання мови, що міститься в електронному доказі. Як правило, провайдер надає запитувані електронні дані безпосередньо запитуючому органу. Проте інколи необхідне примусове втручання держави в такий процес. Водночас поєднання результатів усіх можливих інструментів, що використовуються для вилучення доказів, і вивчення всіх джерел даних, зокрема, електронних, значно підвищить ефективність встановлення істини у справі [7, с. 498]. У окремих випадках для тимчасового вилучення електронних доказів може залучатися державний виконавець [8, с. 87].

Питаннями збору, забезпечення, методами дослідження електронних доказів та ідентифікації особи, яка відповідальна за розміщення цієї інформації опікувалися М.Ю. Вербицька та В.В. Ботвинник, стверджуючи, що «виникає багато непорозумінь щодо використання таких доказів, оскільки законодавець визначив лише загальні принципи їх застосування на практиці. Існує проблема щодо визначення доказу копією чи оригіналом, бо немає визначених критеріїв їх розмежування. Інша складність полягає у встановленні правильної дати і часу оригінального електронного доказу. Чому оригіналу? Тому що саме оригінал виступає первинним джерелом і саме за цією ознакою відрізняється від копії, бо копія робиться пізніше, що обов'язково фіксується датою і часом її створення. Електронні докази, як і інші види доказів, досліджуються безпосередньо судом. У разі необхідності особи, які беруть участь у справі, можуть ознайомлюватися із ними. Специфічний порядок дослідження цього виду доказів законодавством не визначений. У такому разі застосовують порядок дослідження, призначений

для письмових доказів» [9, с. 50]. Варто зазначити, що в електронних документах дійсно ключову роль відіграють позначки про внесені зміни та доповнення, а також мітки часу. Ці позначки несуть у собі як інформацію про те, які зміни було внесено і коли, а також забезпечують цілісність і достовірність електронних документів. У сучасному світі, де електронна документація стає все більш поширеною, мати можливість демонструвати історію змін та timestamp (відбитки часу) стає критично важливим. На відміну від паперових документів, де зміни можна побачити неозброєним оком, в електронних документах це стає значно складнішим, якщо зміни вносилися без відповідних позначок. Відмітки про зміни та доповнення, а також відбитки часу забезпечують прозорість процесу редагування електронних документів. Вони дають змогу відстежувати кожен етап змін, а також забезпечують можливість верифікації документів у разі потреби. Таким чином, вони є невід'ємною частиною ефективної та безпечної роботи з електронними даними.

Порушені М.Ю. Вербицькою та В.В. Ботвинником проблемні питання дослідження електронних доказів трохи пізніше детальніше розглянули в своїй праці І.Г. Козинець та А.Я. Кравченко, що ще раз підтверджує їх безумовну актуальність. Дослідники зазначили, що «сьогодні часто виникають питання щодо оформлення, подання та дослідження такого виду доказів, тому що чинне законодавство досі потребує чіткого врегулювання цього питання. КАС України визначає, що такі докази, як електронні, можуть подаватися як в оригіналі, так і в копіях, які обов'язково засвідчуються електронним підписом. Чинне законодавство не містить чіткого визначення про те, як повинні збиратися докази в електронній формі, про їх забезпечення, а також про методи їх дослідження, процедури ідентифікації особи, яка відповідальна за розміщення цієї інформації. Виникає багато непорозумінь щодо використання таких доказів, оскільки законодавець визначив лише загальні принципи їх застосування на практиці. Так, виникає питання щодо визнання доказу копією чи оригіналом, бо немає визначених

критеріїв їх розмежування. Такі докази (як оригінали, так і копії) зберігаються або на картах пам'яті, або на дисках, що є сторонніми пристроями. У такому разі електронний документ буде визначатися оригіналом, якщо міститиме обов'язкові реквізити й електронний підпис автора» [10, с. 176-177]. Манжула А.А. абсолютно згоден з позицією вищенаведених вчених відносно того, що «залишається неврегульованим порядок оформлення, подання та дослідження електронних доказів. Процедура їх подання потребує спрощення та уніфікації. У сукупності такі заходи дозволять уникати непорозумінь у судовій практиці та чітко дотримуватися букви закону» [11, с. 169]. Аналогічну точку зору транслиували І.В. Вернидубов та С.О. Белікова, які до проблем відносять «відсутність критеріїв, за якими можна відрізнити справжній електронний доказ від його підробки, оригінал – від копії. Не вирішено питання, яким чином будуть досліджуватися такі докази, якщо у судді не має з цього приводу спеціальних знань, так як будуть до цього залучатися спеціалісти (експерти). Потребує суттєвого удосконалення процедура збирання та дослідження електронних доказів у судовому процесі з метою уникнення будь-яких технічних помилок, посилення заходів у питаннях кібербезпеки, а також підвищення принаймні базового рівня знань суддів у галузі інформаційних технологій» [12, с. 304].

Суддя Окружного адміністративного суду міста Києва Р.О. Арсірій підкреслює, що «залишається відкритим питання: яким чином потрібно досліджувати бази даних, подані до суду як електронні докази? Адже для зчитування такої великої за обсягом інформації треба використовувати сторонні програми» [3]. Аналогічні питання піднімали у своєму дослідженні О.Б. Мороз та К.А. Гурковська [13, с. 64], проте теоретичних викладок або практичних пропозицій щодо вирішення зазначеної проблеми ніхто так і не сформулював.

Процесуальний закон оперує такими поняттями як «оригінал», «електронна копія», «письмова копія» електронного доказу – коли мова йде

про подачу їх до суду, однак, не містить визначення цих понять. Натомість Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» тлумачить «оригінал електронного документа» як електронний примірник документа з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним чи прирівняним до власноручного підписом автора. Положення Закону регламентують, що електронна копія електронного документа засвідчується у порядку, встановленому законом (абз. 1, 7 ст. 7) [14]. Незважаючи на те, що поняття «оригінал» та «копія» електронного доказу прямо не визначені в процесуальному законодавстві, з цього питання склалася очікувана та доволі обґрунтована судова практика: оригіналом електронного доказу зазвичай вважається автентична електронна інформація на первинному носії, а копією – будь-яке відтворення автентичної інформації на іншому носії, відмінному від первинного» [15, с. 85]. Ми вважаємо, що у протилежність копії електронного документа, конкретний екземпляр електронного документа вважається оригіналом не тому, що електронні дані спочатку були створені на певному первинному носії, а через те, що вони містять юридично значущі реквізити, а їхню автентичність і цілісність підтверджено електронним цифровим підписом автора документа.

Незважаючи на сприйняття судами доказів у електронній формі, ставлення судів до їх оцінки є досить прискіпливим. Зокрема, суди звертають особливу увагу на підтвердження автентичності електронних документів, які сторона подає як доказ у справі. Так, наприклад, Ухвалою Верховного Суду від 20.09.2018 року у справі №9901/644/18 [16] суд доходить висновку про необхідність «витребувати у Особа_5 оригінал аудіозапису розмови, що відбулась між нею Особа_2 та Особа_6, та була розміщена в мережі Інтернет за посиланням Інформація_1, а також повторно викликати Особа_5 в судові засідання для надання пояснень як свідка у справі, що розглядається». Натомість, у Постанові від 12 червня 2019 року у справі №520/9482/18 [17] Другий апеляційний адміністративний суд прийняв як доказ скріншот без

вжиття додаткових заходів для перевірки такої паперової копії електронного доказу.

Будкевич В. у своїй праці, присвяченій питанням розробки рішень щодо вдосконалення субінституту електронних доказів в адміністративному судочинстві України на основі інформаційного підходу, викладає наступні пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства: якщо учасник справи володіє оригіналом електронного доказу і його подання не пов'язане або не тягне за собою будь-яких труднощів чи негативних наслідків, учасник справи зобов'язаний надати суду такий оригінал на його первинному носії на вимогу суду. При цьому суд не повинен витребувати оригінал електронного доказу лише з формальних підстав. У кожному випадку прийняття такого рішення воно має бути вмотивованим та обґрунтованим. Крім того, в законодавстві слід передбачити критерій, коли суду рекомендується обов'язково витребувати носій, а коли ні. Однак зазначені положення не повинні підривати свободу розсуду суду та межі його внутрішнього переконання. Іншими словами, правовий механізм, який пропонується в цьому документі, міг би функціонувати наступним чином: учасник справи подає копію електронного доказу; суд має право витребувати його оригінал; законодавство має містити сукупність умов (обставин), за яких суд встановлює факт на підставі копії електронного доказу. Будкевич В. вважає також за доцільне ухвалити окремі положення щодо залучення спеціаліста для підготовки електронного доказу для його подання до суду та фіксування (протоколювання) всіх таких підготовчих дій. Адже на відміну від кримінального процесу, в адміністративному судочинстві це питання комплексно не врегульовано [15, с. 87]. Загалом, ці пропозиції можуть стати основою для розробки більш детальних та чітких правил щодо подання електронних доказів у судовому процесі, що може сприяти підвищенню ефективності та об'єктивності судочинства.

Ще однією проблемою, котра була виявлена практичним шляхом, стало те, що судді не завжди розмежують докази, які подані відповідно до ст. 251

КУпАП та електронні докази в розумінні ст. 99 КАС України. Прикладом цього стало рішення Октябрського районного суду м. Полтави від 24 січня 2022 року у справі №554/11326/21 [18], у якому суд зробив висновок, що «усі відеозаписи надані суду в копіях небезперервних файлів фіксації події правопорушення, не підписаних електронним підписом відповідного суб'єкта владних повноважень, не можуть враховуватись судом в якості допустимих електронних доказів на підтвердження провини позивача за ч. 1 ст. 126 КУпАП. Суд мотивував своє рішення, що надані матеріали на оптичному диску підпадають під визначення електронного доказу, встановленого ст. 99 КАС України, отже, копії зазначених доказів мають бути засвідчені електронним цифровим підписом або мають бути надані суду в оригіналі». Проте, Другий апеляційний адміністративний суд Постановою від 13.12.2022 року [19] скасував зазначене рішення, вказавши на те, що «під час розгляду справи не встановлено обставин, які б свідчили про порушення поліцейським вимог закону при здійсненні відеозаписів, що може бути підставою для виключення таких електронних доказів з числа доказів у розумінні ст. 251 КУпАП, та віднесення їх до доказів у розумінні КАС України».

Відмітимо, що відповідач при поданні апеляційної скарги посилався на висновки, викладені у Постанові Верховного Суду від 10.09.2020 року у справі № 751/6069/19 [20], у якій зазначено, що відповідно до ст. 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р. № 851-IV у випадку зберігання інформації на кількох електронних носіях, кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа. Матеріальний носій – лише спосіб збереження інформації, який має значення тільки коли електронний документ виступає речовим доказом. Головною особливістю електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія. Один і той же електронний документ (відеозапис) може існувати на різних носіях. Всі ідентичні за своїм змістом примірники електронного документа можуть розглядатися як оригінали та відрізнятися один від одного

тільки часом та датою створення. Долучений слідчим до матеріалів провадження в якості речового доказу DVD-R диск з відеозаписом обставин події був виготовлений у зв'язку із необхідністю надання інформації, яка має значення у кримінальному провадженні та є самостійним джерелом доказу похідним від інформації, що зберігається на комп'ютері в електронному вигляді у виді файлів. Таким чином, записаний на оптичний диск (носій інформації) електронний файл у вигляді відеозапису є оригіналом (відображенням) електронного документу». Примітно, що дану постанову, незважаючи на те, що вона була прийнята колегією Касаційного кримінального суду, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду застосував при винесенні своєї постанови від 18 листопада 2021 року у справі №0540/7665/18-а [21] в рамках адміністративного провадження.

Проблемною ситуацією вчені також вважають процедуру встановлення особи, яка створила та/або поширила негативну інформацію в Інтернеті [11, с. 168; 13, с. 67]. Дослідники посилаються на Постанову Окружного адміністративного суду міста Києва від 14.12.2013 р. у справі № 826/19865/13-а [22], де одним із ключових доказів, які були використані позивачем для підтримки своєї позиції, було відтворення зображень та фотографій із профілю у Facebook. Однак суд вирішив справу на користь відповідача, відхиливши позов. Позивач не зміг представити достатніх доказів, які підтверджували би, що сторінку на Facebook створив та утримує відповідач або його представники. Суд також відмітив, що кожен бажаючий може зареєструватися у Facebook під будь-яким ім'ям. Проте, зазначимо, що дане рішення, яке було наведено у якості прикладу, було винесено 14.12.2013 року, тобто, до внесення відповідних змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, КАС України та інших законодавчих актів.

Показовою є постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 14 вересня 2021 року у справі

№ 640/20599/19, в рамках якої було розглянуто як доказ у справі сторінку адвоката у соціальній мережі Facebook. «Кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури Київської області під час проведення перевірки скарги ГО «Стоп Нелегал» встановлено, що у мережі Facebook наявна сторінка Особа_1, що містить зображення її користувача, візуально схожого на адвоката Особа_1, яка за твердженням скажника, є особистою сторінкою адвоката. Скажник наполягає, що жодні належні та допустимі докази на підтвердження розміщення адвокатом Особа_1 будь-яких дописів в соціальній мережі Facebook не досліджено ані судом першої інстанції, ані судом апеляційної інстанції, якими в порушення статей 72, 242 КАС України зроблено висновки про наявність у діях позивача складу дисциплінарного проступку у вигляді порушень правил адвокатської етики на підставі неналежних та недостовірних доказів. Більш того, судом апеляційної інстанції в порушення вимог ч. 2 ст. 77 КАС України покладено тягар доказування на позивача та, зокрема, зазначено, що останній не надав жодних доказів звернення до провайдера або правоохоронних органів щодо використання його сторінки іншою особою. Верховний Суд вважає за необхідне зауважити, що при оцінці публікацій, здійснених у мережі Інтернет, слід виходити з того, що ці відомості є електронними доказами. Верховний Суд зазначив, що у цій справі суди попередніх інстанцій, не надавши оцінки доводам позивача в частині неналежності та недостовірності доказів, на підставі яких відповідачем встановлено склад дисциплінарного проступку, не вчинили жодних дій, направлених на встановлення фактичних обставин справи у цій частині, не витребували та не дослідили першоджерела означених похідних скріншотів та не зазначили підстав, з яких визнали останні належними та достовірними доказами вини позивача у вчиненні дисциплінарного проступку. Тому, Верховний Суд зробив висновок, що висновки судів попередніх інстанцій є передчасними, та такими, що зроблені без повного з'ясування обставин, що мають значення для вирішення справи, а оцінка наявних у матеріалах справи доказів здійснена без дотримання

положень статті 90 КАС України та з неправильним застосуванням норм матеріального права, а відтак оскаржувані судові рішення не є таким, що відповідають вимогам законності та обґрунтованості, встановленим ст. 242 КАС України» [23].

До основних проблем, які виникають у судовій практиці, О.В. Гаран відносить фіксацію конкретної «редакції» інформації, що міститься в певних видах доказів (наприклад, інформації з веб-сайта), оскільки вона може бути видалена, змінена автором, зберігачем чи користувачем. Сьогодні це питання вирішується за допомогою судової експертизи Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності при Міністерстві юстиції України. Проте «експертна фіксація», у тому вигляді як вона застосовується на практиці, не гарантує виключення чи усунення будь-яких сумнівів із приводу того, що конкретний «експерт» її зафіксував правильно без зловживань і будь-яких змін. У звичайному режимі доказового процесу перевірити це практично неможливо» [24, с. 130].

Нечипорук Ю.М. додатково акцентує увагу на тому, що «на сьогодні виникає питання стосовно того, що будь-яка інформація, яка в електронній формі міститься на матеріальному носії, може бути знищена або видалена через помилки, що пов'язані з некомпетентністю інших осіб» [25, с. 140]. Він пропонує доповнити ч. 3 ст. 100 КАС України нормою про притягнення до відповідальності за знищення електронних доказів і викласти її в такій редакції: «На особу, яка умисно знищила електронні докази, за рішенням суду накладається штраф у розмірі від 5 до 10 прожиткових мінімумів для працездатних осіб» [25, с. 139]. Дійсно, автор може видалити (необережно чи навмисно) публікацію на Facebook у будь-який момент, а повідомлення у Messenger, Telegram, Viber або WhatsApp можуть бути видалені їх автором, через що вони видаляться у всіх учасників чату. Відновити у подальшому видалені повідомлення буде неможливо або дуже складно. Наприклад, Telegram безповоротно видаляє як зміст повідомлень, так і слід їхнього надсилання. WhatsApp видаляє лише зміст, але також безповоротно.

Аналогічна технологія використовується у Viber, при цьому технічна підтримка сервісу може надати інформацію лише про факт надсилання повідомлень чи здійснення дзвінків з вказівкою на дату і час, але не в змозі розкрити їхній зміст.

Відповідно до закону, у випадку появи сумнівів стосовно достовірності електронного доказу у іншого учасника справи або суду, суд має запитати оригінал доказу. У випадку його відсутності суд може відмовитися від його прийняття для розгляду, що фактично означає повне його вилучення з доказової бази. Таким чином зроблені скріншоти публікацій у Facebook та повідомлень у Messenger, Telegram, Viber або WhatsApp можуть доказами і не стати, якщо оригінали публікацій (повідомлень) їх автором було видалено.

Для збереження електронних доказів Ю.М. Нечипорук пропонує встановити нове правило їх подання до суду, а саме «на стадії підготовчого провадження подавати до суду електронні докази на паперовому носії в роздрукованому вигляді, а на стадії судового розгляду досліджувати й аналізувати докази в електронному варіанті». Як стверджує вчений, дуже багато питань дослідження й використання електронних доказів є невизначеними. Зокрема, особливої уваги заслуговує питання введення відповідальності за знищення зазначених доказів, причому це стосується як навмисного, так і ненавмисного знищення необхідних матеріалів. Адже інформація, яка міститься на певному носії, може бути повністю знищена або випадково видалена [25, с. 139-140].

Водночас, В.В. Самонова у своєму дисертаційному дослідженні на тему «Електронні докази у системі доказів в адміністративному судочинстві» акцентувала увагу на тому, що і «органи державної влади також можуть на свою користь змінювати або ж видаляти певну інформацію, що має значення для захисту прав осіб». Для протидії знищення або пошкодження електронних доказів автором було запропоновано застосовувати наступні механізми фіксації змісту електронних доказів, а саме: «проведення експертизи; використання висновку Центру компетенції адресного простору

мережі Інтернет; використання ресурсів архівації мережі Інтернет; забезпечення доказів до подання позовної заяви; самостійний збір та фіксація електронних доказів стороною спору» [26, с. 22-23].

Будкевич В.А. провів аналіз основних теоретичних і практичних характеристик та властивостей, що дозволило йому провести розмежування між електронними та письмовими доказами (включаючи документи).

До основних теоретичних відмінностей дослідник відносить:

- 1) письмові та електронні докази є «продуктами» різних інформаційних технологій (традиційної та нової);
- 2) для створення, обробки, використання електронних доказів, на відміну від письмових, обов'язковим є використання технічних засобів;
- 3) електронні докази, на відміну від письмових, не є прив'язаними до конкретного матеріального носія; піддаються впливу на відстані; можуть одночасно існувати в декількох місцях тощо [27, с. 56].

Так, ми бачимо, що автор робить акцент на походженні письмових та електронних доказів, а саме технічних характеристиках останніх, що ще раз підкреслює необхідність розуміння та адаптації правових систем до сучасних технологічних реалій.

Розмежовуючи докази в контексті їх використання в доказуванні В.А. Будкевич виділяє такі відмінності:

- 1) якщо у випадку з письмовими доказами проведення почеркознавчої експертизи може дати відповідь на питання про те, чи підписувала конкретна особа документ, то в контексті електронних доказів (наприклад, електронних документів) – максимально наближений результат, який можна отримати – встановлення належності електронного підпису певній особі (що не підтверджує, однак, використання підпису саме цією особою в конкретний момент часу);
- 2) складність доступу в окремих випадках до первинного носія, на якому була створена електронна інформація, на відміну від письмових доказів;

3) необхідність застосування в окремих випадках спеціальних знань при збиранні, фіксації та дослідженні електронних доказів, на відміну від письмових;

4) ширші можливості редагування, зміни змісту електронної інформації порівняно з письмовою. Будь-яке «редагування» готового письмового документа є набагато складнішим і, в окремих випадках, неможливе без залишення очевидних явних слідів [27, с. 56]. Таким чином, при використанні електронних доказів необхідно враховувати їхні особливості та використовувати спеціалізовані підходи для забезпечення їхньої достовірності.

Отже, у результаті проведеного аналізу стану розробки наукових проблем, пов'язаних із застосуванням електронних доказів у адміністративному судочинстві України можна зазначити, що основні вектори наукової критики торкалися питань:

- 1) збору і забезпечення електронних доказів, а також методів їх дослідження;
- 2) оформлення та подання електронних доказів;
- 3) ідентифікації особи, яка поширила інформацію в Інтернеті;
- 4) встановлення відповідальності за навмисне знищення електронного доказу;
- 5) критеріїв розмежування письмових та електронних доказів.

В ході аналізу було встановлено, що залучення електронних доказів тягне за собою:

1. Технічні проблеми, зокрема: помилки програмного забезпечення; використання не сертифікованого програмного забезпечення під час збору доказової бази; відсутність можливостей для належного дослідження електронних доказів (глибокого пізнання їх сутності) без допомоги спеціаліста тощо.

2. Нормативні проблеми. Відсутність ясних і однозначних правових норм, що регулюють використання електронних доказів, може призвести до невизначеності та суперечок з приводу допустимості таких доказів.

3. Недостатність компетентності. Відсутність у суду та учасників процесу знань та навичок належного збирання, фіксації, подання та оцінки електронних доказів, може сповільнити або ускладнити судовий процес.

4. Низьку довіру. Через схильність електронних доказів до фальсифікацій та маніпуляцій у суду та учасників процесу можуть виникати сумніви в їх автентичності. Що також здатне ускладнити судовий процес шляхом порушення питання про проведення додаткової експертизи [28, с. 111].

Розв'язання цих проблем вимагає комплексного підходу, що включає в себе удосконалення технічних систем, розробку відповідних законодавчих актів, підвищення кваліфікації учасників судового процесу та забезпечення рівного доступу до цифрових технологій.

1.2. Зміст та значення процесу доказування в адміністративному судочинстві

Дослідження та порівняння національних законодавчих конструкцій, що становлять складову частину інституту доказування в адміністративному судочинстві, мають значущі теоретичні та практичні наслідки. Розуміння того, які механізми в системі доказування є актуальними та необхідними в сучасних умовах розвитку адміністративного судочинства, сприяє його вдосконаленню не лише у аспекті аналізу та обробки доказів, а й у всій діяльності адміністративних судів стосовно вирішення публічно-правових спорів.

У главі 5 КАС України «Докази та доказування», неодноразово використовується термін «доказування» [29], однак його точне визначення законодавець, нажаль, не надає, що суттєво ускладнює розуміння змісту та значення процесу доказування в адміністративному судочинстві. Як зазначають О.К. Черновський та В.В. Гордєєв – відсутня єдина концепція щодо визначення поняття «доказування», тому, не зважаючи на велику кількість підходів до тлумачення цього терміну, воно досі залишається дискусійним [30, с. 342]. Подібне твердження висловлює й В.К. Колпаков, на думку якого наукова дискусія щодо спроб формулювання логічно бездоганних і юридично коректних термінологічних конструкцій є наслідком відсутності нормативно закріпленої дефініції поняття «доказування» [31, с. 173].

Вітчизняні адміністративісти визначають доказування як: «збирання та представлення суду інформації про юридичні обставини адміністративної справи для їх дослідження й подальшої оцінки» [32, с. 26]; «процес збирання та подання до суду з метою аналізу інформації про обставини справи, яку надають суб'єкти судового адміністративного процесу, чи витребування судом такої інформації за власною ініціативою для її дослідження та подальшої оцінки» [33, с. 303]; «пізнавальну та розумову діяльність суб'єктів

процесу, яка здійснюється відповідно до правових норм з метою встановлення фактичних обставин справи для встановлення юридичних фактів, за допомогою яких буде вирішено публічно-правовий спір» [34, с. 153]; «розумову і практичну діяльність компетентних учасників процесуальних відносин, що полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для правильного вирішення справи» [35, с. 5]; «почуттєву розумову логічну діяльність з виявлення, витребування, збирання, закріплення, перевірки й оцінки доказів, їх процесуальних джерел адміністративним судом та учасниками адміністративної справи, спрямовану на встановлення фактичних обставин публічно-правового спору, прав та обов'язків учасників спірних правовідносин, необхідних для правильного вирішення справи» [36, с. 100-101]; «процесуальну та розумову діяльністю суб'єктів доказування, яка спрямована на пізнання за допомогою доказів юридичних фактів, що мають значення для правильного вирішення справи» [37, с. 79]; «врегульовану адміністративно-процесуальними нормами діяльність суб'єктів доказування, яка спрямована на збирання, подання, оцінку, огляд, забезпечення, дослідження, витребування або тимчасове вилучення доказів із метою об'єктивної істини та справедливого розв'язання публічно-правового спору» [38, с. 54; 10, с. 175]; «врегульовану адміністративно-процесуальними нормами діяльність суду та учасників адміністративного процесу по збиранню і закріпленню, дослідженню і оцінці доказів, що мають значення для вирішення адміністративної справи» [39, с. 104]; «врегульовану процесуальним законодавством, підпорядковану законам логіки діяльність, спрямовану на встановлення об'єктивної істини в адміністративній справі та прийняття обґрунтованого і законного рішення» [40, с. 12]; «регламентований нормами КАС України та обумовлений принципами рівності, змагальності, диспозитивності, офіційного з'ясування всіх обставин справи, презумпцією вини суб'єкта владних повноважень порядок збору та подання для аналізу суду інформації про певні події, дії або стан» [41, с. 116];

«встановлення істини шляхом перевірки доказами фактичних обставин адміністративної справи» [42, с. 903]; «процедуру встановлення істинності пізнання за допомогою деяких логічних роздумів і за допомогою чуттєвого сприйняття предметів і явищ» [43, с. 72]; «процес встановлення об'єктивної істини в справі, змістом якого є збирання, дослідження, оцінка і використання доказів» [44, с. 116]; «подання для аналізу суду інформації про певні події, дії чи стан (юридичні обставини), що надають суб'єкти судового процесу, або витребування судом такої інформації за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, або за власною ініціативою» [45, с. 10]; «виявлення, збирання, закріплення, перевірка та оцінка інформації про фактичні дані, що здійснюються в межах процесуальних правових норм, регламентованих КАС України, на підставі яких суд та особи, які беруть участь у справі встановлюють наявність або відсутність обставин, що мають значення для всебічного, повного і об'єктивного розгляду і вирішення адміністративної справи» [46, с. 314].

Як можна побачити з вищенаведеного, наукова спільнота навіть близько не підійшла до одностайності у справі виведення єдиного доктринального формулювання терміну «доказування».

Доказування в адміністративному судочинстві на науковому рівні є малодослідженим і переважно є частиною загального підходу до наукового обґрунтування КАС України [41, с. 113]. Король В.В. в 2013 році здійснював спробу розкрити структуру процесу доказування через його етапи, виділяючи три основних: збирання, дослідження та оцінку доказів [37, с. 80]. Такий підхід, на нашу думку, зобов'язаний своєю появою змісту ч. 2 ст. 91 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України). Саме там визначено, що «доказування полягає у збиранні, перевірці та оцінці доказів з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження» [47]. Ми не вважаємо вищенаведений підхід до визначення змісту предмету доказування в адміністративному судочинстві

вірним тому спробуємо розкрити його через такі категорії як предмет, засоби та обов'язок доказування.

Суддя Касаційного адміністративного суду В.М. Бевзенко до предмету доказування відносить «явища, обставини адміністративно-правового характеру (адміністративний акт, адміністративний розсуд, адміністративна процедура), висловлені в заявах, клопотаннях», а також зазначає, що «предмет доказування та обсяг доказів, як правило, формуються в адміністративному суді першої інстанції і після стадій першої інстанції – не змінюються (ст.ст. 308, 341 КАС України)» [48]. Суддя Касаційного цивільного суду Н.Ю. Сакара зазначає, що «предмет доказування – це стала конструкція, яка має об'єктивний характер і завжди визначається за допомогою норм матеріального права» [49]. У чому полягає «сталість» цієї конструкції, суддя нажалі не пояснює.

Вчені під предметом доказування розуміють: «сукупність фактів матеріально-правового та процесуального правового значення, на яких ґрунтуються вимоги та заперечення сторін, що має значення для правильного вирішення справи» [50, с. 43-44]; «сукупність обставин і фактів, із якими закон пов'язує можливість виникнення, зміни або припинення правових відносин між відповідними суб'єктами» [31, с. 175]; «врегульовану процесуальним законодавством, підпорядковану законам логіки та психологічним процесам, діяльність адміністративного суду та учасників адміністративної справи (сторін, третіх осіб, їх представників, свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів) спрямовану на встановлення фактичних обставин публічно-правового спору, дійсних прав та обов'язків учасників спірних правовідносин, необхідних для правильного вирішення такого спору по суті» [51, с. 277]. Однак, найоптимальнішим, на нашу думку, є нормативне тлумачення предмету доказування через категорію «обставини». Застосування законодавцем зазначеного підходу ніяк не обмежує учасників адміністративної справи у виборі видів і форми доказів, й

відповідно відкриває їм широкий простір для реалізації своїх прав, хоч і не без певних перешкод.

Наприклад, А.М. Чвалюк вважає, що предметом доказування у справах про порушення податкового законодавства можуть бути органи відчуття людини. Під цими органами дослідник розуміє «не тривіальні слух і зір, їх наявність або повну чи відсоткову відсутність, а можливість людини сприймати органами відчуття певні факти за певних погодних умов, інтенсивності освітлення чи дистанції до об'єкта сприйняття» [52, с. 89]. Варто зазначити, що до 03.10.2017 р. нормативні підстави для здійснення судової експертизи нематеріальних об'єктів були відсутні, одна зараз невід'ємні фізичні якості, які не можуть досліджуватися відірвано від людини дійсно можуть бути предметом доказування в адміністративному судочинстві. Хоча, невирішеною залишається інша проблема – час, який згідно з Наказом Мініюсту від 08.10.1998 р. № 53/5 [53] відводиться експерту для дослідження матеріалів наданих на експертизу та винесення свого висновку. Зазначений час суттєво перевищує закріплені у ст. 277 КУпАП строки розгляду справи про адміністративні правопорушення [54, с. 71], через що певні адміністративні справи позбавлені можливості застосування спеціальних знань задля здійснення повного дослідження всіх обставин справи.

Змістом предмету доказування вчені вважають сукупність обставин, які обґрунтовують позовні вимоги, заявлені на предмет публічно-правового спору позивачем, третьою особою із самостійними вимогами; обґрунтовують відзив відповідача на позовну заяву проти наведених позивачем обставин і правових підстав позову; обґрунтовують відповідь позивача проти наведених відповідачем у відзиві на позовну заяву пояснень, міркувань та аргументів; обґрунтовують заперечення відповідача проти викладених позивачем вимог у відповіді на відзив; мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення [55, с. 74]. Законодавець визначає предмет доказування як «обставини, які підтверджують заявлені

вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення» (ч. 2 ст. 73 КАС України) і безпосередньо пов'язує його з належністю доказів. У цій самій статті зазначається, що «належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування» і «сторони мають право обґрунтовувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень» [29]. На нашу думку, існуюче формулювання правової норми вказує на те, що сторони можуть подавати будь які докази, якщо вони суб'єктивно впевнені в їх належності. Але остаточний об'єктивний висновок (оцінку) щодо належності доказу надає суд. Також із норми випливає, що сторони не зобов'язані в кожному конкретному випадку обґрунтовувати належність поданих доказів. Якщо суд чи інша сторона процесу не висловила сумніви щодо належності доказів (зокрема шляхом подання заперечення) то докази вважаються належними. Якщо ж заперечення надійшли – сторона, докази якої ставляться під сумнів, може або обґрунтовувати їх належність, або погодитись із поданими запереченнями і змиритися з тим, що ці докази не будуть братися судом до розгляду.

Для того, щоб певна інформація (фактичні дані, показники, відомості) набувала процесуального статусу доказів, необхідна відповідність її певним критеріям (умовам). Набір таких критеріїв надає інформації якість процесуального доказу, а відсутність хоча б одного позбавляє інформацію доказової цінності. За усталеною традицією процесуального права такими критеріями вважаються: належність, допустимість, достовірність, достатність [35, с. 5].

Належність доказів вчені розглядають як: «правило, що сформульовано для суду, згідно з яким суд не повинен приймати до розгляду докази, які містять інформацію, що не стосується предмету доказування» [56, с. 48]; «наявність об'єктивного зв'язку між відомостями, які містяться в доказах, та фактах, які підлягають встановленню у справі» [57, с. 152]; обов'язкову властивість доказу, що характеризує взаємозв'язок інформації (відомостей),

які складають його зміст, із обставинами, що підлягають доказуванню в адміністративній справі [55, с. 72]; «об'єктивну можливість доказу підтверджувати обставину, що має значення для вирішення справи» [58, с. 163]; «спроможність тих чи інших даних бути корисними для вирішення певного процесуального питання в межах судового провадження та розгляду по суті й правильного вирішення конкретної справи» [59]. Тобто саме належність доказу та зв'язок його змісту з предметом доказування допомагає визначити факти, які слід встановити у певній справі. Під час доказування суд може визначити, який зв'язок мають докази з обставинами, на які сторони опираються для обґрунтування своїх вимог та заперечень. Ці обставини хоч і відносяться до предмета доказування, але ще не є фактами. Після розгляду справи по суті та прийняття судом законного рішення деякі з цих обставин (що були судом визнані), перетворюються на встановлені судом факти. А до цього вся доказова база є відносною.

«Правила належності доказів спрямовані на досягнення процесуальної економії через усунення з судового розгляду доказів, які не мають значення для вирішення справи [58]. На практиці, на жаль, зустрічаються судові процеси, в яких зацікавлені особи (які мають юридичну, матеріальну чи процесуальну зацікавленість [60, с. 57]) подають завідомо неналежні докази з метою відвернення уваги суду від значущих фактів та/або «затягування процесу» [61, с. 48; 62, с. 996]. Нерідкі також ситуації «в яких одна зі сторін вибудовує свою тактику «від зворотного». Тобто, стверджується про неналежність/недостатність поданого опонентом доказу, та саме цією обставиною обґрунтовується власна позиція» [63]. У таких випадках саме належність має виступати тим струмуючим фактором, який захищає адміністративний процес від зловживань сторонами своїми процесуальними правами.

Однак, як зазначає адвокат Ю. Некляєв, «недобросовісне користування своїми процесуальними правами та обов'язками часто залишалося поза увагою суду» [63]. Зокрема, зі слів судді Касаційного адміністративного суду

І. Олендера, це властиве податківцям, які готуючи матеріали справи, додають до неї будь-які документи, не зважаючи на належність. І з урахуванням того, що докази, подані податківцями, суди приймають майже без заперечень, вже платник податків зобов'язаний доводити геть усе – від наявності в нього господарських можливостей виконати певні роботи до економічних причин прийняти те чи інше управлінське рішення [59].

З метою вироблення єдиної практики Верховний Суд 23 жовтня 2019 року прийняв важливу Постанову (справа № 917/1307/18), якою розтлумачив сутність принципу змагальності та неможливість застосування учасником справи концепції «негативного доказу» для обґрунтування власної позиції. Так, Верховний Суд зазначив, що принцип змагальності полягає в обов'язку кожної сторони довести ті обставини, на які вона посилається на підтвердження або заперечення власних вимог у спорі. Мається на увазі, що позивач стверджує про існування певної обставини та подає відповідні докази, а відповідач може спростувати цю обставину, подавши власні докази, які вважає більш переконливими. В свою чергу суд, дослідивши надані сторонами докази, та з урахуванням переваги однієї позиції над іншою виносить власне рішення. При цьому сторони не можуть будувати власну позицію на тому, що їх позиція є доведеною, доки інша сторона її не спростує (концепція негативного доказу), оскільки за такого підходу втрачає сенс уся концепція принципу змагальності [64]. Не можна не погодитись з Ю. Некляєвим, що «викладені в указаній справі правові висновки Верховного Суду є вкрай важливими для правозастосовної практики, оскільки підтвердили обов'язковість добросовісного користування сторонами своїми правами та обов'язками, а також роз'яснили застосування одного з основоположних принципів судочинства – змагальності сторін» [63].

Сакара Н. наголошує, що належність доказів не є тотожною такому поняттю, як допустимість засобів доказування. «Належність доказів стосується віднесення втіленої в доказі інформації до предмета доказування, а допустимість стосується форми, в якій ця інформація подається до

суду» [49]. Натомість, деякі практикуючі адвокати, такі як Є. Морозов, проводять необґрунтовану паралель між неналежним доказом і доказом здобутим неналежним шляхом [65]. Дійсно, неналежний доказ одночасно є недопустимим, а недопустимий – неналежним, однак процесуальні шляхи отримання зазначеного статусу різні. Неналежний доказ суд «не бере до розгляду» й отже не проводить його оцінку, а недопустимий «не бере до уваги», що попередній його оцінці ніяк не заважає. З наведеного випливає, що недопустимий доказ може спочатку бути визнано судом належним, однак, у подальшому, залишено без уваги з огляду на виявлений факт порушення встановленого законом порядку його одержання.

Як зазначено у ст. 90 КАС України «суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності» [29]. Розміщення елементів процесу доказування саме у такій послідовності «належність, допустимість, достовірність», є, на нашу думку, нормативною рекомендацією судам стосовно порядку, у якому слід здійснювати оцінку доказів. Що повністю корелюється із висловленими нами вище твердженнями о недоцільності проведення паралелі між неналежним і недопустимим доказом.

Як вбачається, підміна понять могла виникнути через те, що положеннями КАС України, на відміну від КПК України, не встановлені критерії допустимості доказів. Причому вчені, ще у 2012 році зазначали, що «у КАС України відсутні норми, які чітко визначають критерії допустимості доказів, визнання їх недопустимими та виключення їх із справи узагалі» [57, с. 152]. З тих пір КАС України зазнав низку ключових змін, але зазначений пробіл так і не було усунуто. З неналежними доказами дещо простіше. Застосовавши до закріпленого у КАС України визначення належного доказу контрарне тлумачення, можна впевнено стверджувати, що неналежними доказами є докази, які не містять інформацію щодо предмета доказування.

У той час як кримінальне провадження вимагає обов'язкового дотримання передбачених кримінально-процесуальним законом способів і

умов одержання доказів, тобто процесуальної форми [66; 67, с. 13], стаття 74 КАС України такої ознаки, як додержання вимог процесуальної форми отримання, дослідження та оцінки доказів, не виділяє. Хоча автори окремих науково-практичних коментарів до КАС України стверджують зворотне. На їх думку, докази мають бути виражені в передбаченій законодавством процесуальній формі (засобах доказування), отримані й досліджені в точно встановленому процесуальним законом порядку. Доказ може бути скільки завгодно належним, але порушення порядку його одержання, встановленого законом, дискредитує такий доказ і суд не бере його до уваги [68, с. 92].

Перейдемо до розгляду допустимості. Допустимість доказів вченими визначається: як «властивість доказів, яка характеризується через законність джерела фактичних даних, що містяться в цьому джерелі» [57, с. 152-153], як «легітимна можливість конкретного доказу підтверджувати певну обставину у справі» [58, с. 163]. Варто уточнити, що і вищенаведений підхід науковців до змісту допустимості доказів і спроби концептуально розглянути допустимість у широкому та вузькому розумінні, ґрунтуються на першій редакції КАС України від 06.07.2005 року, яка зараз втратила чинність. Відповідно, втратили актуальність і більшість наукових викладок сформульованих до набуття чинності 15.12.2017 р. новою редакцією КАС України. Що, однак, не стосується усталених правил допустимості доказів, які встановлені задля досягнення справедливості, об'єктивності та добросовісності у підтвердженні доказами обставин у справі, виходячи з того, що нелегітимні засоби не можуть встановлюватися задля досягнення легітимної мети. Інакше правосудність судового рішення, ухваленого з урахуванням нелегітимного доказу, завжди залишатиметься під сумнівом [58, с. 163; 69, с. 250].

Допустимість доказів має відповідати певним критеріям. Але незважаючи на те, що ці критерії періодично наводяться у правових позиціях Верховного Суду, стосуються вони переважно тільки кримінального

процесу [70], що ускладнює формулювання критеріїв допустимості доказів для процесу адміністративного.

Аналізуючи питання допустимості доказів з огляду на елементи їх процесуальної форми Я.С. Калмикова, сформулювала умови визначення їх такими судом: 1) законність джерела доказової інформації; 2) законність способу, за допомогою якого отримана інформація; 3) дотримання встановленого законом процесуального порядку отримання інформації [57, с. 155]. З першими двома елементами умовно можна погодитись, адже законність самого джерела і способу отримання від нього інформації є наскрізною рисою процесу доказування. Третій елемент «дотримання встановленого законом процесуального порядку» – є калькою позиченою вченими з кримінального процесу, у якому докази збираються і подаються процесуальними особами, у чітко зазначеному процесуальному порядку і відбувається це, переважно, після відкриття провадження. Докази в адміністративному судочинстві можуть збиратися фізичною особою, яка не наділена владними повноваженнями й яка, до моменту подання позову не має чітко визначеного процесуального статусу. На зазначене вказує і законодавець прописавши, що «суд не бере до уваги докази, які одержані з порушенням порядку, встановленого законом» (ч. 1 ст. 74 КАС України) [29]. Саме порядку, а не процесу, адже, як відомо з теорії права, закон встановлює права та обов'язки, компетенцію органів, дефініції тощо за допомогою матеріальних норм.

Варто зазначити, що процесуальний порядок отримання інформації не передбачався ні першою редакцією КАС України, під час його прийняття у 2005 році ні науково-практичними коментарями кодексу [58; 69]. Однак, після 2017 року вчені з незрозумілих причин почали під «встановленим законом порядком» розуміти «передбачену законодавством процесуальну форму».

Що ж стосується допустимості доказів, то доктринальні підходи до її розуміння з 2007 року майже не змінилися. Недопустимими є докази:

1. Одержані з порушенням порядку, встановленого нормами матеріального права (наприклад, запис телефонної розмови, який проводився без рішення суду, або фото із зображенням особи у приватній обстановці зроблене без її згоди); 2. Одержані з порушенням порядку, встановленого нормами процесуального права (наприклад, показання повнолітнього свідка, надані без попередження його про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання). До категорії недопустимих доказів вчені пропонують віднести й сфальсифіковані докази [69, с. 250]. Недопустимими доказами у контексті нашого дослідження можуть бути електронні докази отримані шляхом злому бази даних або викрадення матеріального носія цифрової інформації.

Варто зазначити, що Постанову «Про практику застосування судами процесуального законодавства при розгляді адміністративних справ» пленум Верховного Суду не вважав за необхідне прийняти. Отже, при визначенні критеріїв допустимості доказів слід покладатися лише на норми КАС України.

У сучасному розумінні допустимість доказів в адміністративному судовому процесі – це одна з основних вимог, яким мають відповідати докази, що подаються сторонами адміністративної справи для встановлення обставин справи. Допустимість доказів означає, що певний доказ був отриманий із належного процесуального джерела у передбачений законом спосіб і його використання не суперечить закону. Вчені формулюють правило допустимості доказів наступним чином «коли законом передбачено, що конкретні обставини можуть встановлюватися лише певними засобами доказування» [68, с. 92].

З урахуванням вищенаведеного можна вивести ключові критерії допустимості доказів в адміністративному судочинстві:

- належне джерело отримання доказів (закон визначає перелік допустимих засобів доказування);

- дотримання встановленої законом процедури збирання, фіксування, оформлення та подання доказів;
- відсутність обмежень на використання певних відомостей як доказів (державна таємниця, конфіденційна інформація тощо);
- безпосередній зв'язок доказу з обставинами адміністративної справи;
- повага до основоположних прав і свобод людини під час отримання доказів.

Останній критерій отримав належне відображення у практиці ЄСПЛ – рішення ЄСПЛ у справах «Harutyunyan v. Armenia» та «Gäfgen v. Germany», де зазначено що «будь-який доказ, чи у вигляді зізнання, чи у формі матеріального доказу, отриманий завдяки акту жорстокості або брутальності або шляхом поведінки, що може характеризуватися як тортури, ніколи не може бути використаним з метою доказу ... незалежно від своєї можливої цінності» [71; 72]. Отже, під час процесу доказування має порушуватися питання: чи є судовий розгляд справедливим загалом, включаючи спосіб, у який було отримано доказ? Чи не відбулось порушення ст. 6 Європейської конвенції з прав людини з точки зору справедливості? І відповідно від результатів відповіді на ці питання будь-який доказ може змінити свій статус з допустимого на недопустимий. Недопустимі докази не мають юридичної сили та не можуть братися судом до уваги при вирішенні адміністративної справи. Вимога допустимості доказів гарантує дотримання принципів верховенства права, законності та справедливого судочинства.

Як зазначають І.В. Калініна та А.І. Шестакова, розширення видового різноманіття доказів тільки посилило необхідність ретельного вивчення питань додержання прав і свобод людини під час розгляду справ [73, с. 209].

Достовірність доказів у адміністративному процесі визначена законодавцем доволі стисло. Відповідно до ст. 75 КАС України «достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи» [29]. На думку Д.І. Голопапи, щоб переконатися в тому, що докази є достовірними, адміністративний суд має проаналізувати весь процес

утворення та подання до суду доказу. Інколи також важливе значення буде мати і зберігання доказу, якщо між його створенням та поданням до суду пройшов тривалий проміжок часу [74, с. 9]. Кеннет Калп Девіс визначаючи достовірність доказів, підкреслював, що це питання, в першу чергу, пов'язане з переконливістю та об'єктивністю. Він вважав, що достовірність доказів полягає у їх здатності переконати суд у правильності чи неправильності певного факту або обставини, яка розглядається у справі [75, с. 370, 372]. На думку Б. Ратушної, використання терміну «достовірність» (у розрізі судових знань) означає, що суд максимально наблизився до повного і правильного встановлення фактичних обставин судової справи [76, с. 287]. Таким чином, достовірність доказів у адміністративному судочинстві визначається їхньою здатністю об'єктивно та правдиво відображати фактичні обставини справи і забезпечувати обґрунтування прийнятих рішень на основі відповідності вимогам закону та принципам правосуддя.

Проаналізувавши погляди цивілістів та фахівців з кримінального процесу Я.С. Калмикова сформулювала наступні ознаки достовірності доказів в адміністративному судочинстві:

- 1) достовірність – це оцінка доказу за змістом;
- 2) доказ повинен бути отриманий із якісного джерела;
- 3) він перевіряється за допомогою порівняння із іншими доказами шляхом їх оцінки;
- 4) характеризує знання, отримані суддею у результаті дослідження сукупності доказів;
- 5) адекватно відображає матеріальні та нематеріальні (ідеальні) сліди [50, с. 62].

На нашу думку, достовірності доказів в адміністративному судочинстві притаманна значно більша кількість ознак. Основні з них такі:

- 1) докази повинні бути об'єктивними та незалежними від будь-яких підозр і впливу сторін (об'єктивність);

2) докази повинні бути взаємно узгодженими та не суперечити один одному (консистентність);

3) докази повинні охоплювати всі важливі аспекти справи та надавати достатню інформацію для ухвалення обґрунтованого рішення (повнота);

4) докази повинні бути чітко ідентифіковані та віднесені до певних фактів або обставин справи (ідентифікація);

5) докази повинні бути підтверджені незалежними джерелами або додатковими доказами для підтвердження їхньої достовірності (верифікація);

6) докази повинні бути отримані від достовірних джерел (надійність джерела);

7) докази повинні бути зібрані та представлені відповідно до встановлених законом процедур та вимог (відповідність процедури);

8) докази повинні бути підтверджені відповідними печатками, підписами або іншими підтверджуючими написами (засвідчення).

Достовірність особистих доказів перевіряється з огляду на обставини, в умовах яких особа сприймала відповідні факти. Такі умови мають як суб'єктивний (стан органів почуття, психіки, наявність спеціальних знань, рівень розвитку, вік), так й об'єктивний (місце, час тощо) характер [50, с. 63-64].

Якщо докази недостатньо конкретні або неоднозначні, у учасників справи можуть виникнути сумніви у їхній достовірності. Аналогічні сумніви виникають якщо: наявні докази суперечать один одному або містять протиріччя; джерело доказів має схильність до підробки чи спотворення інформації; докази алогічні, не відповідають досвіду чи загальному здоровому глузду; виникає підозра щодо маніпуляції, втручання у процес збору доказів чи подання їх до суду. У кожному із наведених випадків особа, яка досліджує доказ, може заявити клопотання щодо проведення експертного дослідження електронного доказу, а суд, своєю ухвалою, може це клопотання задовольнити.

Повна сукупність належних, допустимих і достовірних доказів повинна відповідати остаточної властивості – достатності, що забезпечить переконливе встановлення наявності або відсутності обставин, які підлягають доказуванню в адміністративній справі [55, с. 73]. Достатніми, відповідно до КАС України, є «докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування» (ч. 1 ст. 76 КАС України) [29].

Не можна не погодитись з Д.В. Журавльовим стосовно того, що оцінка доказів судом є складним процесом, де кожна деталь про предмет доказування має важливе значення, але лише їх сукупність визначає кінцевий результат. У судовому процесі встановлюється взаємозв'язок між усіма наявними доказами, що дозволяє зробити висновок про їх достатність для доведення або спростування вимог у конкретній справі. Отримані факти і відомості мають об'єктивний характер, але їх оцінка судом відбувається з врахуванням його внутрішнього переконання і носить, на думку дослідника, суб'єктивний характер [68, с. 93].

Хоча «достатність» доказів не була окремо нормативно закріплена в процесуальних кодексах до 2017 р. саме як ознака доказів, це поняття зовсім не було новим і невідомим для процесуальної науки та практики [77, с. 62]. Достатність доказів згадувалася і у ч. 3 ст. 89 першої редакції КАС України – «суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності» [29], однак майже не цікавила вчених, у якості об'єкту науково-практичного коментування. На думку авторів науково-практичного коментаря до КАС України за редакцією С.В. Ківалова та О.І. Харитонової, достатність доказів означає, що «їх сукупність дає можливість установити передбачені законом обставини в тому обсязі, який є необхідним для прийняття правильного рішення у справі» [78, с. 223]. Пізніше творчий колектив під керівництвом Р.О. Куйбіди сформулював зміст достатності наступним чином – «Достатність доказів означає, що у своїй сукупності вони повинні

переконувати у наявності певної обставини. Якщо доказів недостатньо для встановлення певної обставини і суд з об'єктивних причин не зміг усунути таку недостатність на підставі принципу офіційності, тоді суд робить висновок про недоведеність цієї обставини (окрім випадків дії «презумпції вини суб'єкта владних повноважень»)» [79, с. 316]. Достатність – це властивість доказів, яка надає можливість покласти їх сукупність в основу процесуального рішення (ознака застосовується лише щодо певної сукупності доказів) [80, с. 20]. Аналогічним чином сформулював достатність В.В. Король. На його думку, достатніми «виступають докази, сукупність яких повно відображає обставини, які входять у предмет доказування в адміністративній справі» [37, с. 83]. Отже, достатність характеризується трьома елементами: «сукупністю доказів», «їх переконливістю» і «відношенню до певної обставини». Якщо доказів недостатньо для встановлення цієї обставини і суд з об'єктивних причин не може усунути цю недостатність на підставі принципу офіційності, то суд робить висновок про недоведеність цієї обставини.

Як намагається запевнити Л. Майстренко, суд вважає докази достатніми, коли вони формують у нього внутрішню обґрунтовану впевненість у тому, що певна обставина була встановлена. Ця впевненість не залежить від кількості поданих сторонами окремих доказів і не вимагає їх масового надходження. Отже, достатність доказів означає не кількість, а їхню вагомість [77, с. 63]. Однак що робити у ситуації, коли жодну обставину неможливо довести? Позиція В.А. Сьоміної, полягає в тому, що «суд не може ухвалити рішення на основі припущень. Вирішення справи без доказів, які суд запропонував надати, ставить питання про достатність доказів та, як наслідок, про обґрунтованість рішення» [81, с. 89]. Таким чином саме достатність доказів визначає можливість суду ухвалити обґрунтоване рішення. Відсутність достатніх доказів може призвести до неможливості обґрунтувати рішення суду та порушить принцип справедливості. Тому стимулювання сторін до представлення доказів є важливою складовою

адміністративного процесу, яка сприяє правильному врегулюванню спорів та забезпеченню справедливого вирішення справ.

Протягом тривалого часу в теорії адміністративного процесу питання співвідношення понять «доказ» та «засіб доказування» ставало дискусійним. З огляду на відсутність єдності у поглядах науковців щодо використання цих термінів, неоднозначність їх застосування була переведена й у площину дослідження електронних джерел інформації, внаслідок чого використовуються поняття і «електронний доказ», і «електронний засіб доказування». «Засіб доказування розглядається як певна процесуальна форма, в якій доказова інформація може бути залучена у адміністративне судочинство. З цієї позиції варто розглядати сутність «електронного доказу» так, що охоплює поняття «електронного засобу доказування» як власної процесуальної форми, в якій міститься доказова інформація» [26, с. 38]. Як зазначає О.Ю. Гусєв, засоби доказування, тобто способи їх фіксації, об'єктивізації і збереження інформації про відомості та факти і конкретні обставини, не тільки мають суттєве значення для вирішення справи, а і використовуються під час збирання, подання, дослідження та оцінки доказів, і виступають єдиними адміністративно-процесуальними формами доказів [82, с. 119]. Слід зазначити, що «засіб доказування» в адміністративному судочинстві є малодослідженим поняттям. Переважно превалує думка, що «він є зовнішнім вираженням доказів» [83, с. 29], хоча і паралель між категоріями «джерело доказів» і «засіб доказування» науковці теж проводять доволі часто.

Засобами доказування відповідно до КАС України є: 1) письмові, речові і електронні докази; 2) висновки експертів; 3) показання свідків. Обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування [29]. Наприклад, паперова копія електронного доказу не може замінити оригінал, якщо у суду виникне потреба дослідити саме оригінал і його не буде надано на вимогу суду. А показання експерта не замінять

наданий ним висновок. «Особливо це актуально для доказів, які неможливо використовувати без попередньої легалізації. Порушення вимог закону щодо порядку формування засобів доказування як процесуальної форми судових доказів тягне за собою їх недопустимість. Це унеможлиблює використання сторонами та судом даних, що містяться в них, для вирішення спору. Наприклад, недотримання органом контролю порядку легалізації матеріалів кримінального провадження (встановлені у ст. 95 КПК України), які цей орган хоче використати як доказ в адміністративному судочинстві (Постанова Касаційного адміністративного суду від 22.05.2020 р. у справі №804/9510/15)» [59].

У ч. 1 ст. 77 КАС України, яка має назву «Обов'язок доказування», законодавець зазначає, що «кожна сторона повинна довести ті обставини, на яких ґрунтуються її вимоги та заперечення, крім випадків, встановлених статтею 78 цього Кодексу» [29]. Друга та третя частини цієї статті визначають категорії справ у яких тягар доказування покладається тільки на одну із сторін процесу (позивача або відповідача), з чого можна зробити попередній висновок, що доказування в адміністративному судочинстві є обов'язком сторін. Але він буде хибним. Адже у ч. 6 ст. 77 КАС України законодавець закріплює, що «якщо учасник справи без поважних причин не надасть докази на пропозицію суду для підтвердження обставин, на які він посилається, суд вирішує справу на підставі наявних доказів» [29]. Таким чином обов'язок доказування, у певних випадках, є диспозитивним обов'язком сторони процесу, від виконання якого особа може відмовитися за власним розсудом, не зазнаючи при цьому будь-яких санкцій чи негативних правових наслідків. Як загальновідомо, диспозитивні обов'язки не є імперативними, їх невиконання не тягне за собою застосування державного примусу або відповідальності, тому єдине, що спіткає сторону процесу, що зневажливо поставилася до виконання своїх процесуальних обов'язків, це більш слабка позиція у процесі і низька вірогідність, що вердикт буде винесено на її користь. Однак, одразу слід уточнити, що передбачена КАС

України формальна диспозитивність буде поширюватись лише на ту сторону процесу, що не є суб'єктом владних повноважень.

На думку окремих науковців, «запровадження презумпції вини суб'єкта владних повноважень не звільняє позивача від обов'язку надати суду на підтвердження своїх вимог наявні докази [84, с. 74]. Що дає змогу говорити про безпідставність пропозицій щодо зарахування до підстав звільнення від доказування презумпції вини суб'єкта владних повноважень, як основи одностороннього умовного звільнення лише від обов'язку доказування [85, с. 193].

Обов'язок доказування законності оспорюваного рішення покладається на орган владних повноважень після виконання позивачем первинного обов'язку доказування, що включає дії з пред'явлення вимог, які дають змогу усвідомити, в якій частині позивач не згоден із винесеним рішенням [86, с. 119]. Причому передбачена законом відмінність у процесуальному статусі суб'єкта владних повноважень, не є дискримінаційною й конституційному принципу рівності не суперечить. Зазначена відмінність зумовлена завданням адміністративного судочинства і має об'єктивне та раціональне обґрунтування – досягти розумного співвідношення між застосованими засобами та переслідуваною метою [87, с. 107]. Органи державної влади, місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, в силу своєї компетенції, що закріплена спеціальним законодавством, обов'язково повинні брати активну участь у процесі доказування, навіть якщо КАС України дає їм можливість вчинити інакше. «На жаль, – як акцентує суддя Касаційного адміністративного суду В.М. Бевзенко, – суб'єкти владних повноважень на практиці не завжди пам'ятають про свій обов'язок доводити законність та обґрунтованість їхніх рішень» [48]. Наприклад, податкові органи регулярно допускають неналежне виконання свого процесуального обов'язку щодо доведення правомірності власного рішення, обмежуючись поданням відзиву на позовну заяву чи інших процесуальних документів по суті спору. Часто єдиним доказом підтвердження факту порушення вимог

податкового законодавства з боку платника податків у судовій справі залишається тільки акт перевірки, який є тільки викладом суб'єктивної позиції посадових осіб, що проводили перевірку, і, безумовно, не є первинним документом [88, с. 20].

На думку вітчизняних науковців «суд повинен відіграти активну роль у судовому процесі, щоб сприяти особі в захисті її прав. Тому суд має вжити всіх передбачених законом заходів, щоб порушені владою права були захищені» [89; 90]. Інші вчені навпаки наголошують, що у разі невиконання суб'єктом владних повноважень обов'язку доказування правомірності прийнятого ним рішення, такі обов'язки не повинен перебирати на себе суд [88, с. 19]. Отже, особа, яка протистоїть суб'єкту владних повноважень, має оцінити усі ризики і визначити правильну позицію і тактику, щоб справа була успішно вирішена на її користь. Причому на вибір тактики впливають не тільки основні засади і принципи адміністративного судочинства, а також особливості їх практичного застосування. Бо як вже зазначалось вище «докази, подані податківцями, суди приймають майже без заперечень».

Процес доказування ґрунтується на двох принципах адміністративного судочинства. Перший з них – змагальність сторін, згідно з яким обов'язок доказування покладається на сторони, а суд лише створює необхідні умови і оцінює надані докази. Причому, кожна сторона за законом має рівні можливості для відстоювання своїх прав та законних інтересів шляхом подання доказів на їх підтвердження. Керуючись принципом змагальності сторони нерідко обирають стратегію захисту засновану на виклику сумнівів у суду стосовно правдивості доказу поданого іншою стороною справи.

Як можна побачити, практична реалізація обов'язку доказування ґрунтується на диспозитивних засадах, адже сторона (звісно, якщо вона не є суб'єктом владних повноважень) має право самостійно розпоряджатися своїми правами, щодо подачі власних доказів чи заперечені фактів й доказів, що наводяться іншою стороною. Як стверджує О.П. Донченко, свобода в юридичному розумінні – це форма самовизначення суб'єктів права стосовно

вибору своїх життєвих цілей та засобів їх досягнення [91, с. 49], що дає нам підстави віднести обов'язок доказування до категорії свобод.

Другий принцип на якому ґрунтується процес доказування в адміністративному судочинстві – офіційне з'ясування всіх обставин у справі, відповідно до якого «адміністративний суд вживає визначені законом заходи, необхідні для з'ясування всіх обставин у справі, зокрема щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи» [48]. Забезпечення виконання вищенаведеного принципу примушує суд займати активну позицію, чого немає ані в цивільному, ані в господарському процесі [84, с. 74].

Кротюк О.В. принцип офіційного з'ясування визначає як «формально визначену і юридично закріплену сукупність основоположних ідей і положень, які характеризують активну участь суду в стимулюванні сторін до подання доказів у справі, а також здійснення безпосереднього виявлення та витребування доказів, що мають значення для встановлення істини у справі та прийняття законного й обґрунтованого рішення [92, с. 7]. Не можна не погодитись з тим, що стимулювання сторін до подання доказів у справі є важливим, оскільки це сприяє збільшенню об'єктивності та повноти розгляду справи, покращує можливість вирішення спору на підставі належно підтверджених фактів, а також забезпечує ефективну реалізацію принципу диспозитивності в адміністративному процесі.

Надання доказів лише учасниками справи дозволяє суду зберігати об'єктивність та неупередженість при оцінці поданих матеріалів, забезпечує змагальність процесу, рівність сторін, безсторонність суду та запобігає можливим зловживанням під час доказування. Однак, реалізуючи принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі, адміністративний суд перестає бути пасивним спостерігачем за тим, які докази подають особи, які беруть участь у справі, на обґрунтування своїх вимог і особисто підключається до процесу витребування доказів. О. Скочиляс-Павлів вважає, що з огляду на спеціальне завдання адміністративного судочинства та з огляду на принцип

верховенства права адміністративний суд має вийти за межі позовних вимог та поновити порушене право у належний та ефективний спосіб [93, с. 57].

Застосування вказаного принципу, на думку Я.В. Греци, може вважатися виправданим виключно для виконання завдання адміністративного судочинства, визначеного в ч. 1 ст. 2 КАС України. Він повинен застосовуватися судами з метою захисту інтересів позивача у разі відсутності або недостатності доказів, які підтверджують обґрунтованість позовних вимог. Застосування цього принципу з метою здобуття доказів, які спростовують позицію позивача чи обґрунтовують правомірність рішення суб'єкта владних повноважень, виключається [88, с. 20]. Як слушно зауважує з цього приводу В.А. Сьоміна закріплення принципу офіційного з'ясування всіх обставин у справі змістовно обмежує принцип змагальності [81, с. 90]. А суддя Касаційного адміністративного суду Я.О. Берназюк вважає, що «принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі певним чином не узгоджується з такими принципами адміністративного судочинства як рівність та змагальність сторін, а також свобода в наданні сторонами до суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості» [94]. Отже, не можна погодитись з В.П. Петковим, що доказування в адміністративній справі «урівноважене» дією двох принципів адміністративного судочинства [35, с. 4], адже, у випадках коли суд вимушено стає суб'єктом доказової діяльності принцип змагальності сторін відходить на другий план уступаючи місце іншому принципу. Ковалів М.В. та Єсімов С.С. називають його «принцип активності суду при обмеженій змагальності сторін». На думку вчених він проявляється при витребуванні необхідних доказів на всіх стадіях адміністративного судочинства [95, с. 159].

Як зазначає О.В. Штих, зміст доказування утворює діяльність відповідних суб'єктів, яка стосується збирання, дослідження, оцінки та використання доказової інформації (доказів) [96, с. 77]. Трохи іншу структуру процесу доказування виводить В.В. Король. На його думку, до якої

ми приєднуємося, процес доказування утворюють три етапи: збирання, дослідження та оцінка доказів [37, с. 80].

Збирання доказів є початковим етапом, протягом якого адміністративний суд та учасники адміністративного судочинства здійснюють сукупність процесуальних дій, спрямованих на виявлення доказів. Дослідження доказів виступає як подальший етап, у ході якого адміністративний суд та учасники адміністративного судочинства безпосередньо сприймають докази. Оцінка доказів є завершальним етапом, під час якого має місце розумова діяльність суб'єктів доказування, спрямована на визначення належності, допустимості, достовірності кожного доказу окремо, а також достатності і взаємного зв'язку доказів у їх сукупності. На кожному з цих етапів відбувається як процесуальна, так і когнітивна діяльність адміністративного суду та учасників адміністративного провадження, яка становить зміст предмету доказування.

Процес доказування в адміністративному судочинстві України має важливе значення для забезпечення справедливості та ефективності вирішення спорів. Основне завдання цього процесу полягає у зборі, оцінці та представленні доказів, які підтверджують або спростовують правильність або неправильність вимог, висунутих учасниками справи.

Основні аспекти значення процесу доказування в адміністративному судочинстві включають:

1. Забезпечення справедливості (процес доказування покликаний гарантувати, що судові рішення буде ґрунтуватися на об'єктивних і переконливих доказах, а не на припущеннях чи упередженнях);
2. Визначення фактів (докази допомагають суду встановити факти у справі та визначити, які обставини мають значення для вирішення спору);
3. Оцінка доказів (суд відповідно до закону оцінює представлені сторонами докази і приймає рішення на підставі їх допустимості, достовірності, належності та достатності);

4. Захист прав та інтересів сторін (процес доказування забезпечує можливість сторонам представляти свої аргументи та докази для захисту своїх прав та інтересів);

5. Притягнення до відповідальності (процес доказування допомагає суду встановити факт порушення норм права і притягнути до належної відповідальності).

Отже, процес доказування в адміністративному судочинстві відіграє ключову роль у забезпеченні правосуддя та вирішенні суперечок шляхом об'єктивного та компетентного визначення фактів і застосування відповідних правових норм.

Підводячи підсумки всього вищенаведеного варто зазначити, що питання доказування в адміністративному судочинстві на рівні наукових досліджень залишається недостатньо вивченим. Наразі воно розглядається переважно як складова частина ширшого наукового обґрунтування норм КАС України, однак не виділяється як окрема ґрунтовна тема для поглибленого наукового аналізу. Інститут доказування у адміністративному судочинстві потребує більш детального та спеціалізованого дослідження на теоретико-правовому рівні для формування цілісної доктринальної концепції та вдосконалення відповідного законодавчого регулювання.

Доказування в адміністративному судочинстві охоплює дві невід'ємні складові: 1) процесуальну – діяльність суду та інших уповноважених осіб, яка врегульована процесуальним законодавством; 2) розумову – форму пізнавальної діяльності, що ґрунтується на законах логіки.

Будь-яка доказова інформація, що лягає в основу прийнятого у справі рішення має відповідати наступним критеріям: належності; допустимості; достовірності; достатності.

Належність доказів в адміністративному судочинстві варто розглядати як об'єктивний критерій оцінки доказів, необхідний для забезпечення повного і всебічного встановлення всіх обставин справи. Здійснюючи оцінку належності доказу слід спочатку встановити зв'язок фактичних даних зі

спірним правовідношенням, а потім – з предметом доказування у справі. Відносити доказ до належних, тільки через наявність його зв'язку зі спірним правовідношенням – не варто. Лише за наявності перехресних зав'язків, суд може констатувати відповідність доказу критерію належності. Застосування критерію належності доказів є підставою класифікації усіх отриманих, витребуваних та самотійно здобутих судом доказів на належні та неналежні.

Справедливість, об'єктивність та добросовісність у процесі підтвердження доказами обставин у справі дотримується за допомогою такої властивості доказу як допустимість. Докази мають бути представлені у визначеному законодавством порядку, що охоплює засоби доказування та відповідає чітко встановленому процесуальному законом порядку їх отримання та дослідження. Незважаючи на можливу належність доказів, порушення встановленого законом порядку їх одержання може спричинити дискредитацію цих доказів, завдяки якій суд не стане враховувати дискредитовані докази у процесі прийняття рішення.

Ключовими критеріями допустимості доказів в адміністративному судочинстві варто вважати: належне джерело отримання доказів (закон визначає перелік допустимих засобів доказування); дотримання встановленої законом процедури збирання, фіксування, оформлення та подання доказів; відсутність обмежень на використання певних відомостей як доказів (державна таємниця, конфіденційна інформація тощо); безпосередній зв'язок доказу з обставинами адміністративної справи; повага до основоположних прав і свобод людини під час отримання доказів.

Достовірними є докази, на підставі аналізу яких можна встановити дійсні обставини справи. Ознаками достовірності доказів в адміністративному судочинстві є: об'єктивність; консистентність; повнота; ідентифікація; верифікація; надійність джерела; відповідність процедурі; засвідчення. Якщо доказ не відповідає хоча б одній з наведених ознак – у суду мають виникати сумніви щодо його достовірності.

Сукупність належних, допустимих і достовірних доказів створює в свідомості судді цілісну картину доказової бази і вирішує питання про її достатність. Достатність доказів у адміністративному судочинстві формується трьома елементами: сукупністю доказів, їх переконливістю, відношенням до певної обставини.

Процес доказування ґрунтується на двох принципах адміністративного судочинства: змагальності сторін та офіційного з'ясування всіх обставин у справі, і є збалансованим до тих пір, поки суд не почне самостійно витребувати докази.

Окремі вчені вважають, що суд не має права самостійно відшукувати докази винуватості особи у вчиненні правопорушення. Адже діючи таким чином, суд неминуче перебиратиме на себе функції обвинувача, позбавляючись статусу незалежного органу правосуддя [97, с. 273], що є порушенням ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Засіб доказування в адміністративному судочинстві України стає доказом, коли він дійсно підтверджує або спростовує факти, які мають значення для вирішення питань, що розглядаються у справі. Для того, щоб засіб доказування став доказом, його необхідно представити відповідним чином в судовому процесі, дотримуючись встановленого порядку та процедури. Крім того, важливо, щоб засіб доказування був достовірним і здатним переконливо довести або спростувати певні факти.

Зміст доказування складається з трьох етапів: збирання, дослідження та оцінка доказів, які послідовно йдуть один за одним.

Значення процесу доказування в адміністративному судочинстві полягає у забезпеченні правосуддя та вирішенні суперечок шляхом об'єктивного та компетентного визначення фактів і застосування відповідних правових норм.

1.3. Електронні докази як складовий елемент процесу доказування

Коронавірус, карантин і світовий локдаун актуалізували питання дистанційної взаємодії й призвели до того, що практично всі сфери людського життя вимушено перейшли в онлайн. Ділове спілкування у месенджерах та спеціальних сервісах для проведення онлайн-зустрічей, стало в останні роки звичайною практикою. Записи цих зустрічей, переписки в соціальних мережах, опубліковані пости, блоги, залишені коментарі – всі вони можуть містити дані придатні для використані у процесі доказування.

Електронні докази мають декілька особливостей, що відрізняють їх від інших видів доказів. По-перше, для їх відтворення необхідне використання відповідних технічних засобів. По-друге, вони існують в нематеріальному вигляді, їх можна переносити чи копіювати на інші джерела, не втрачаючи при цьому основні характеристик електронного доказу. Також вони можуть існувати в декількох місцях одночасно у вигляді ідентичних файлів, кожен з яких, при їх належному засвідченні, буде вважатися оригіналом [98].

Законодавець підійшов до справи закріплення виду електронних доказів доволі врівноважено, не вдаючись до казуального визначення. Що є слушним, з урахуванням швидкоплинного розвитку технічного прогресу та постійного виникнення як нових цифрових форм інформації так і нових видів портативних пристроїв для її збереження. Відповідно до КАС України «електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет)» [29].

Пройдемося детальніше по видам електронних доказів й почнемо з електронних документів. Електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов’язкові реквізити документа (ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»). Оригіналом електронного документа вважається електронний примірник документа з обов’язковими реквізитами, в тому числі з електронним підписом автора або підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронні довірчі послуги» (ч. 1 ст. 7 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг») [14]. З наведеного можна зробити висновок, що обов’язковим реквізитом електронного документа є електронний підпис автора або прирівняний до нього підпис, а його головна особливість полягає у відсутності жорсткої прив’язки до конкретного матеріального носія.

Більшість науковців стверджують, що всі електронні документи є електронними доказами. Інші мають протилежну думку, посилаючись на таке поняття як «електронні речові докази» [9, с. 49]. Однак варто зауважити, що електронні речові докази притаманні виключно кримінальному процесу. Лише в кримінальній процесуальній доктрині та практиці електронні докази, в залежності від їх змісту, форми та мети створення у кримінальному провадженні, відносять до речових доказів або документів [99, с. 169]. В адміністративному процесі сучасна парадигма визнає будь-який належним чином підписаний електронний документ електронним доказом.

Законодавець зазначає, що електронний документ в адміністративному судочинстві може мати різну форму: текстового документу, графічного зображення, плану, фотографії, відео- та звукозапису тощо. Зроблений нами аналіз судової практики показує, що найпоширенішими видами електронних документів у текстовому форматі є податкові накладні зареєстровані в Єдиному реєстрі податкових накладних (далі – ЄРПН) [100]; квитанції в електронному вигляді у текстовому форматі про прийняття податкової накладної та/або розрахунку коригування до ЄРПН [101; 102]; квитанції в

електронному вигляді у текстовому форматі про прийняття акцизної накладної та/або розрахунку коригування до Єдиного реєстру акцизних накладних [103]. Зазначене повністю підтверджує вислів судді Окружного адміністративного суду міста Києва Р.О. Арсірія, що найчастіше електронні докази застосовують у податкових спорах, справах за позовами до митної служби та ін. [3].

Не менш поширеним доказом у адміністративному судочинстві є графічні зображення. Завдяки своїй наочності і детальності, які дозволяють чітко ілюструвати обставини справи та сприяти об'єктивному вирішенню спорів, графічні зображення стали типовим паперовим та електронним доказом у справах з приводу регулювання містобудівної діяльності та землекористування, зокрема у сфері землеустрою. Наприклад, доказ отриманий позивачем із офіційного сайту Дніпровської міської ради (розділ «Про місто», підрозділ «Генеральний план міста – Графічні матеріали»), підтвердив факт невідповідності графічних матеріалів Генерального плану розвитку м. Дніпро, текстовим матеріалам цього плану. У подальшому зазначена невідповідність знайшла своє відображення у рішенні Дніпровської міської ради № 82/24 від 20 вересня 2017 р., законність якого і стала предметом оскарження. Суд встановив, що в графічних матеріалах, квартал, в межах якого розташована територія виділена під забудову, має примітку «Інженерно-геологічні фактори» – просадні ґрунти». Рішення і програми щодо інженерного захисту території на цих просадних ґрунтах не приймалися, загальні та спеціальні заходи з інженерної підготовки території не проводилися, що порушує умови комплексної забудови території [104].

В окремих випадках, з метою з'ясування всіх обставин справи, суди самостійно збирають електронні графічні докази. Так, досліджуючи «Публічну кадастрову карту України», яку розміщено на сайті Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру, Вінницький окружний адміністративний суд встановив, що вона не містить таких даних

як номер кадастрових зон і кварталів, площу кадастрових зон і кварталів [105].

Наведені приклади підтверджують важливу роль графічних зображень у процесі доказування. Графічні зображення в цифровій формі можуть бути використані для: підтвердження фактичного стану об'єктів або місць на певний момент часу (стан дороги, будівель, приміщень, транспортних засобів тощо); підтвердження факту порушення правил та норм (дорожньо-транспортні пригоди, порушення санітарних норм, умов проживання, правил безпеки праці, екологічних стандартів та інших регуляцій); підтвердження певних дій або бездіяльності осіб, які можуть мати значення для справи (незаконне будівництво, зловживання владою, правопорушення з боку державних органів або їхніх посадових осіб). Також графічні зображення можуть використовуватися для візуалізації складних даних або процесів, що полегшує їх розуміння та оцінку судом, наприклад, переведення великих обсягів текстової інформації у діаграми, схеми, графіки.

Конкретним видом графічної інформації є план. Він зазвичай являє собою спрощене і схематичне зображення розташування об'єктів, елементів або територій. Наприклад, це може бути архітектурний план будівлі, план міста або картографічний план. План має певну структуру та порядок, і його основна мета – представити просторові взаємовідносини об'єктів. Важко уявити собі адміністративну справу з приводу регулювання містобудівної діяльності та землекористування, землеустрою, державної експертизи землевпорядної документації або регулювання земельних відносин, без дослідження в ній різноманітних планів.

Одним із супутніх документів, які прикладаються до витягу з Єдиного адресного реєстру про присвоєння, зміну, анулювання адреси об'єкта нерухомості і його реєстрації в Єдиному адресному реєстрі, є графічний ситуаційний план [106]. Цей план визначає місцезнаходження об'єкта нерухомості на цифровому плані міста й може виготовлятися в електронній формі з активним гіперпосиланням [107], щоб заявник міг подати документи

онлайн через Портал електронних сервісів. Враховуючи вищенаведене у нас немає ніяких сумнівів у тому, що графічний ситуаційний план, або інші подібні плани можуть стати електронними доказами в адміністративному судочинстві.

Зокрема, у справі № 1.380.2019.000476 позивачем було подано як електронний доказ цифровий топографічний план ділянки з наявною розбіжністю між фактичним розташуванням тимчасової споруди та позначеним контуром місця прив'язки тимчасової споруди, на якій не вказано самої тимчасової споруди [108]. Й хоча суди попередніх інстанцій не прийняли доводи позивача, Верховний Суд касаційну скаргу частково задовольнив, а справу № 1.380.2019.000476 направив на новий розгляд до суду першої інстанції [109].

Плани, як електронні докази в адміністративному судочинстві можуть показувати розташування інженерних комунікацій, таких як водопроводи, каналізація, електромережі, газопроводи тощо, що може бути важливим у справах щодо порушень при будівництві або експлуатації об'єктів інфраструктури. Плани можуть: документувати проектні рішення та зміни, що можуть бути використані для підтвердження законності або незаконності певних будівельних робіт або реконструкцій; містити деталі архітектурних особливостей та конструкцій будівель, що може бути важливо для оцінки відповідності будівельних робіт архітектурним нормам та стандартам; довести відповідність (невідповідність) об'єктів санітарним та безпековим нормам, наприклад, розташування пожежних виходів, дотримання норм щодо відстаней між будівлями тощо.

КАС України встановлює що «електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі». Наведене формулювання викликає у нас два питання: 1) чи вважається електронним доказом відсутність інформації в електронній (цифровій) формі, якщо певна особа, зобов'язана була цю інформацію створити, зберегти і висвітлити публічно; 2) чи вважається електронним доказом гіперпосилання? Доктринальні дослідження

вітчизняних вчених, через свою відсутність, не можуть дати відповіді на ці питання, тому знову звернемося до судової практики.

Київським окружним адміністративним судом, у судовому засіданні було досліджено електронні докази, а саме офіційний веб-сайт Крюківщинської селищної ради Київській області в мережі інтернет, який знаходиться за гіперпосиланням: <http://e-krukivshchyna.gov.ua> [110]. Наведений фрагмент рішення цілком корелюється із нормою КАС України, яка відносить до електронних доказів веб-сайти (сторінки) (ч. 1 ст. 99 КАС України) [29]. Однак, з урахуванням того, що кожен веб-сайт має свою унікальну URL-адресу, вона, а також гіперпосилання на неї, стають важливою частиною процесу навігації в Інтернеті. Використання URL-адрес та гіперпосилань у контексті електронних доказів, на нашу думку, є важливим, оскільки вони дозволяють точно ідентифікувати джерело інформації та забезпечити доступ до нього.

На запит про надання публічної інформації до Гатненської сільської ради Києво-Святошинського району Київської області, в якому Особа_1 просила надати гіперпосилання на веб-сторінку офіційного сайту ради щодо переліку об'єктів комунальної власності, Особа_1 отримала Лист №02-28/4524 в якому зазначена сільська рада відповіла запитувачу про відсутність даної інформації на офіційному веб-сайті. Окружний адміністративний суд міста Києва, до якого звернулася Особа_1, встановив, що згідно зі статтею 10-1 Закону України «Про доступ до публічної інформації» розпорядники інформації зобов'язані надавати публічну інформацію у формі відкритих даних на запит, оприлюднювати і регулярно оновлювати її на єдиному державному веб-порталі відкритих даних та на своїх веб-сайтах. А тому дії Гатненської сільської ради Києво-Святошинського району Київської області щодо ненадання Особа_1 запитуваної публічної інформації, згідно із запиту на публічну інформацію №9 від 18.10.2017 є протиправними [111]. Ми вважаємо, що у наведеному рішенні суд провів паралель між інформацією та гіперпосиланням за яким ця інформація має зберігатися й прирівняв факт

ненадання гіперпосилання (адже позивач вимагав надати не інформацію, а саме гіперпосилання на неї) до відмови у наданні інформації.

В іншій справі, де відповідачем виступала ця ж сама сільська рада, Окружний адміністративний суд міста Києва прийняв кардинально відмінне рішення. Позивач просив сільську раду надати йому гіперпосилання на інформацію у формі відкритих даних про перелік земельних ділянок, що пропонуються для здійснення забудови, а у відповідь отримав гіперпосилання на веб-сторінку офіційного веб-сайту Гатненської сільської ради, за якою опублікована електронна схема генерального плану села Гатне. Суд, зважаючи на відсутність на офіційному веб-сайті відповідача іншої інформації, ніж надано позивачу, прийшов до висновку про відсутність протиправних дій Гатненської сільської ради щодо ненадання запитуваної публічної інформації [112].

Перелік земельних ділянок, що пропонуються для здійснення забудови в деяких інших сільських радах розміщується на власних сайтах у розділі «Публічна інформація» [113], але корінь проблеми полягає у тому, що органи місцевого самоврядування можуть формувати Перелік земельних ділянок, що пропонуються для здійснення забудови, на основі даних реєстру комунальної власності (за наявності), містобудівного кадастру (Постанова КМУ від 25.05.2011 р. № 559) [114]. Іншими словами, формування переліку й перетворення його у публічну інформацію є правом органу місцевого самоврядування, а не обов'язком.

В іншому цікавому рішенні Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду встановив, що «норма ч. 4 ст. 18 Закону України «Про доступ до публічної інформації» покладає на розпорядників інформації відповідальність за забезпечення доступу до системи обліку відповідно до закону, однак, так само, як і інші норми чинного законодавства, не визначає єдиної форми цієї системи, не конкретизує, у якому форматі вона повинна бути створена, зокрема не встановлює обмежень щодо використання гіперпосилань». Суд не визнав порушенням факт того,

що замість конкретних документів (інформації про них) база Вищої ради правосуддя містить гіперпосилання на ці документи [115]. Велика Палата Верховного Суду залишила Рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду по цій справі без змін [116], чим ще раз підтвердила висловлену нами вище думку про те, що гіперпосилання є одним із прийнятних форматів подання доказової інформації. З урахуванням того, що інформація, яку відкриває гіперпосилання, є електронним доказом, наявність або відсутність такого гіперпосилання також, на нашу думку, може виступати електронним доказом. Суд зобов'язаний оцінювати електронні докази, включаючи гіперпосилання, за загальними правилами оцінки доказів, враховуючи їхню надійність та достовірність. Особа, яка посилається на гіперпосилання, повинна забезпечити можливість перевірки автентичності джерела інформації, до якого це гіперпосилання веде.

Фотографія є одним із найрозповсюджених видів електронних доказів. Цифрові фотографії в адміністративному судочинстві можуть підтверджувати факти, що свідчать про порушення прав або законних інтересів особи чи групи осіб. Наприклад, це можуть бути знімки місця події, де відбулося порушення прав, а також те, що наслідки порушення було вчасно усунуто.

У справі №200/9867/20-а позивачем було подано фотографії як доказ порушення правил передвиборчої агітації. Однак, суд дослідивши електронні докази встановив, що зазначені фотографії не підтверджують факт здійснення кандидатом протиправних дій [117]. У іншій справі подані відповідачем копії фотографій підтвердили, що порушення правил та норм пожежної і техногенної безпеки, які створюють загрозу життю та здоров'ю людей, усунуто, отже немає підстав повністю зупиняти експлуатацію приміщень гуртожитку [118].

Фотографії можуть використовуватися як доказ у випадках порушення правил дорожнього руху, незаконної торгівлі, порушення екологічного законодавства тощо. Яскравими прикладами є адміністративні

правопорушення у сфері безпеки на автомобільному транспорті, зафіксовані в автоматичному режимі. У випадку автоматичної фіксації правопорушення фотографії або інші зображення, отримані за допомогою автоматичних технічних засобів, є невід'ємною частиною постанови і мають надаватися разом із нею як доказ вчинення правопорушення. Ці фотографії часто стають додатковим або основним доказом фактів перевищення швидкості [119] або руху транспортних засобів із перевищенням нормативних параметрів, зазначених пунктом 22.5. ПДР України (перевищення загальної маси транспортного засобу) [120].

Фотографії можуть відображати стан певного об'єкта або території на певний момент часу, що може бути важливим у справах, пов'язаних із забудовою [121], благоустроєм, охороною довкілля. А також підтвердити факт знаходження осіб на певному об'єкті (за певною адресою) [122], що є вагомим доказом під час проведення фактичної податкової перевірки.

Фотографії як засоби доказування мають певну специфіку: одне і те саме фото може підтверджувати як факт вчинення правопорушення, так і відсутність підстав для притягнення до відповідальності. Це може бути обумовлено відсутністю кваліфікуючих ознак правопорушення, грубим порушенням процедури притягнення до відповідальності, неможливістю ідентифікувати особу на фото або визначити місце і час, коли фото було зроблено. Наприклад, ознайомившись із фотографіями, поданими як електронний доказ у справі № 932/3536/21, Бабушкінський районний суд м. Дніпропетровська встановив що на місці провалу не має жодного дорожнього знаку, який би свідчив про проведення дорожніх робіт. Принаймні на фотографіях такий знак не зафіксований. Отже постанова про накладення адміністративного стягнення за зупинку в місці проведення дорожніх робіт підлягає скасуванню [123]. В іншій справі суд не побачив на фотографіях прикладених до постанови жодних знаків, які забороняють зупинку та стоянку автомобілів. Через це докази вчинення адміністративного правопорушення було визнано неналежними [124]. Досліджуючи фотографії

у справі № 686/1101/21 суд встановив, що на них видно лише маленьку частину полум'я, однак факт спалювання сухої рослинності та гілля із наданих доказів не доводиться. А з урахуванням того, що інші докази відсутні, постанова про притягнення до адміністративної відповідальності підлягає скасуванню [125]. Й такі випадки не одиничні.

Зазначене вказує на те, що учасники судочинства, зокрема посадові (службові) особи адміністративно-юрисдикційних органів, не завжди відповідально ставляться до справи фіксації електронних доказів. Що може суттєво послабити їх процесуальну позицію чи навіть привести до повного відхилення поданих ними доказів.

Відео- та звукозаписи, як і фотографії, є поширеним видом електронних доказів. Вони активно залучаються обома сторонами адміністративного судочинства й часто йдуть у комплексі. Аналіз судової практики показує, що відео- та звукозаписи подаються у якості підтвердження факту: прийняття протиправних рішень під час проведення дисциплінарних проваджень [126; 127] або проведення конкурсів на заняття вакантних посад державної служби [128]; порушень правил проведення передвиборної агітації [129], вчинення адміністративного правопорушення [130]. Цей вид електронного доказу також не позбавлений певних недоліків й має свою специфіку, про яку детальніше буде зазначено у другому розділі нашої дисертації.

Наступним засобом доказування, на якому варто зосередити увагу є роздруківка електронного листування. Як зазначив Верховний Суд в Постанові від 19.01.2022 року у справі № 202/2965/21 роздруківка електронного листування не може вважатись копією електронного документа в розумінні положень ч. 1 ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», тобто не може вважатися доказом, бо не містить електронного підпису, який є обов'язковим реквізитом електронного документа, оскільки в такому разі неможливо ідентифікувати відправника повідомлення, і зміст такого документа не захищений від внесення правок і

викривлення. Подібний правовий висновок викладений у Постановах Верховного Суду від 11.06.2019 року у справі № 904/2882/18, від 24.09.2019 року у справі № 922/1151/18, від 28.12.2019 року у справі № 922/788/19, від 16.03.2020 року у справі № 910/1162/19. Немає усталеної практики і стосовно доказової сили роздруківки інтернет-сторінки (веб-сторінки). За загальним правилом роздруківки веб-сторінок не зараховуються як докази. Верховний Суд у Постанові у справі № 587/205/118 дійшов висновку, що роздруківки веб-сторінок, які є паперовим відображенням електронного документа, самі по собі не можуть бути доказом у справі. Такі роздруківки визнаються доказом у разі, якщо вони виготовлені, видані і засвідчені власником відповідного Інтернет-ресурсу або провайдером, тобто набувають статусу письмового доказу. Але суди не завжди правильно досліджують та оцінюють електронні докази, в результаті чого приймаються рішення на недостовірних та неналежних доказах. Й хоча фотографія монітора комп'ютера та роздруківка електронного листування не є електронним доказом, інформація з них може враховуватися судами за умови, якщо учасник справи не поставить під сумнів надане фото і не попросить надати оригінал [131].

Порівняно з фотографією монітора комп'ютера більш надійним електронним доказом, через високу якість (роздільну здатність) та можливість перевірки метаданих, може стати скріншот. Але існує кілька основних перешкод для використання скріншотів як допустимих і належних доказів в адміністративному судочинстві. По-перше, неможливість ідентифікувати особу автора конкретного допису чи повідомлення. Навіть якщо скріншот є автентичним, це не доводить, що інформацію поширювала конкретна особа. По-друге, існує ризик редагування або видалення інформації (наприклад, повністю або фрагментарно переписку можна видалити у обох сторін бесіди у Telegram, Facebook Messenger або WhatsApp). По-третє, скріншот неможливо відтворити в оригіналі, адже його офіційного зразка (вимог щодо належної форми документа) не існує. Тому

стороні, яка подає скріншот як доказ, варто докласти зусиль для фіксації всіх необхідних даних, що дозволяють ідентифікувати джерело скріншоту [132].

Проведене експертами Texty.org.ua дослідження показує, що суди першої інстанції досить неохотно ставляться до скріншотів, в той час як апеляційні суди визнають знімки екранів сторінок у соціальних мережах допустимими та належними доказами. Касаційна інстанція створює власну правову позицію і наголошує на необхідності залучення експерта для дослідження скріншотів. В іноземній судовій практиці неодноразово визнавали скріншоти сторінок у Facebook прийнятними копіями електронних доказів. Наприклад, у справі *R v Mills*, розглянутій Верховним судом Канади у 2019 році, було встановлено, що електронна переписка сама по собі є допустимим доказом. Відповідно, і копія цієї переписки у вигляді скріншоту також повинна бути визнана допустимим доказом [132].

Щоденне збільшення видів носіїв інформації, на яких можуть міститися електронні документи та способів закріплення, збереження та відтворення цих документів, приводить Т.М. Ямненко до думки, що докази в адміністративному, кримінальному, цивільному, господарському судочинстві слід розглядати всебічно, а наукова теорія та правотворча діяльність мають йти у ногу із технічною революцією та інформаційними відносинами. У якості прикладу інноваційного способу закріплення інформації вчена наводить QR-код, який у деяких країнах набув настільки масового поширення, що використовується у торгівлі та логістиці й, відповідно, у певних випадках, може нести у собі інформацію, що має відношення до справи [133, с. 83].

QR-кодом (скор. від Quick Response – «швидкий відгук») називають матричний двовимірний штрих-код, розроблений в середині 1990-х в Японії для відслідковування запчастин на виробництві автомобілів Toyota. Однак широкого поширення він набув лише нещодавно з появою смартфонів та спеціальних програм, здатних його розпізнавати. На відміну від лінійного штрих-коду, який сканується променем, QR-код розпізнається сенсором як

двовимірне зображення й завдяки цьому може містити значно більшу кількість інформації – до 7089 цифрових символів або 4296 буквено-цифрових знаків. Це дозволяє зашифрувати в ньому змістовне повідомлення або (частіше) адресу веб-сторінки [134]. Іноземні суди вже мають досвід використання QR-кодів у судових процесах, хоча й тільки як засіб для покращення управління доказами. Окружний суд Балрампура (Індія), запровадив систему, яка використовує QR-коди для спрощення зберігання та доступу до доказів, що зменшує ризик їх пошкодження або втрати під час зберігання [135]. Українські суди пішли ще далі й почали приймати QR-код у якості доказу. 28.08.2023 р. у справі №363/677/22 Вишгородський районний суд Київської області встановив, що підпис посадової особи Укртрансбезпеки, яка виносить постанову (формується та відтворюється з використанням даних кваліфікованого електронного підпису відповідно до законодавства), відтворюється за допомогою наведення камери на матричний двовимірний штрих-код (QR-код). У судовому засіданні, з копії постанови серії ВМ № 00008305 від 17.01.2022 року судом було відскановано QR-код, проте встановити інформацію, що відображається за останнім не представилося можливим, через наявність неправильного ідентифікатору доступу [136]. Що у підсумку і призвело до скасування постанови про адміністративне правопорушення у сфері безпеки на автомобільному транспорті, зафіксованого в автоматичному режимі.

Відповідно до п. 15 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» електронний підпис – це електронні дані, що додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов'язуються і використовуються підписувачем як підпис [137]. QR-код зазначеним вимогам не відповідає. Й хоча і може в адміністративно-юрисдикційній діяльності органів виконавчої влади підтверджувати те, що документ електронним підписом було підписано, у якості замітника електронного підпису не виступає.

Наступним логічним кроком буде встановити, чи може QR-код використовуватися як електронний документ. Основні організаційно-правові засади електронного документообігу та використання електронних документів, як ми вже зазначали вище, регулюються Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг». Згідно з цим законом, електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов’язкові реквізити документа [14]. Для надання електронному документу юридичної сили необхідно використовувати електронний підпис. QR-коди можуть містити посилання на електронні документи, включаючи інформацію про них або дані для їх верифікації. Наприклад, QR-код може містити URL-адресу, яка веде до електронного документа, або інформацію, яка дозволяє перевірити справжність документа. Таким чином слід визнати, що QR-код може бути інструментом для доступу або підтвердження електронного документа, але сам по собі він не є електронним документом відповідно до українського законодавства. Але виходячи з того що «доказами в справі про адміністративне правопорушення, є будь-які фактичні дані, на основі яких у визначеному законом порядку орган (посадова особа) встановлює наявність чи відсутність адміністративного правопорушення, винність даної особи в його вчиненні та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи» (ст. 251 КУпАП) [138], QR-код може бути використаний і як самостійний доказ в адміністративному судочинстві і як спосіб збереження та передачі інформації, що стосується конкретної адміністративної справи.

Веб-сайти (сторінки) не даремно винесені законодавцем на друге місце серед інших видів електронних доказів. В адміністративному судочинстві України інформація з веб-сайту може бути використана для доведення різних фактів і обставин, зокрема, стати доказом того, що: офіційні повідомлення та рішення суб’єктів владних повноважень були опубліковані на їх сайтах; регулятивні акти, інструкції, звіти про основну діяльність, фінансову

діяльність та використання бюджетних асигнувань є публічними, належним чином оприлюднені й відповідають чинному законодавству; дані про юридичних осіб публічного права внесено до відповідних реєстрів, а самі ці особи з цього моменту можуть здійснювати свою діяльність, мати певні права та виконувати обов'язки; тендери та публічні закупівлі були проведені вчасно й у суворій відповідності до процедури, перелік переможців тендерів оприлюднено; ініціатори та підписанти петиції до вищих органів державної влади отримали відповідь на своє звернення; «публікації в онлайн-медіа є загальновідомими та відкритими для необмеженого кола осіб, а тому є обставинами, що не потребують доказування» [128]; особа продовжує користуватися обліковим записом у соціальній мережі «Однокласники» й шляхом проставлення відміток «считает класным» висловлює повагу до комуністичної символіки, підтримує пропаганду комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, прихильно ставиться до закликів до агресивної війни, розв'язування воєнного конфлікту [139]; конкурс на заміщення вакантних посад державних службовців оголошено вчасно, у відповідності до всіх встановлених вимог тощо. Таким чином, інформація з веб-сайту може бути використана для підтвердження широкого спектру фактів та обставин, які мають значення для адміністративного судочинства, зокрема офіційних повідомлень, регулятивних документів, фінансових звітів, публічних оголошень та іншої важливої інформації.

Українські словники не дають тлумачення фрази «текстове повідомлення». Однак один із найвідоміших та найповажніших словників англійської мови у світі Oxford English Dictionary (OED) текстовим повідомленням (text message) вважає письмове повідомлення, що передається в електронному вигляді, зокрема коротке набране повідомлення, надіслане з одного мобільного телефону на інший або через Інтернет [140]. Схоже тлумачення дають у своїх користувацьких угодах вітчизняні оператори мобільного зв'язку. «Текстове повідомлення – сукупність систематизованих алфавітно-текстових та цифрових знаків (текст), що сформоване

відправником та передається отримувачам, довжиною до 160 буквено-цифрових символів латиницею чи 70 символів кирилицею» [141]. На підставі цього можна зробити висновок, що текстове повідомлення – це повідомлення, що містить текстову інформацію, яка передається електронними засобами зв'язку.

Передані електронними засобами зв'язку текстові повідомлення приймаються адміністративними судами як доказ. Наприклад, текстові повідомлення з погрозами, відправлені у застосунку «WhatsApp», стали причиною проведення дисциплінарного провадження та звільнення Особи_1. Суд прийшов до висновку, що надані йому електронні докази відповідають вимогам ст. 99 КАС України [142].

В розрізі найбільш поширених сьогодні видів електронних доказів в адміністративному судочинстві М. Вербіцька та В. Ботвинник виокремлюють листування фізичних осіб, яке здійснюється шляхом використання електронної пошти. Докази у вигляді електронних листів, на думку дослідниць, не є електронними документами у розумінні Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» і тому їх не потрібно посвідчувати електронним цифровим підписом [9, с. 50]. У цьому є певна логіка. Однак, ми вважаємо, що замість створення текстового повідомлення у відповідному полі поштового застосунку, можна створити повідомлення в окремому файлі, підписати його електронним цифровим підписом і прикріпити у «вкладення» електронного листа. У такому вигляді цей лист, навіть якщо не міститиме всіх ознак електронного документа, стане автентичним документом і може використовуватися як електронний доказ.

Електронний лист став основним доказом у справі №461/588/23, яку розглядав Галицький районний суд міста Львова. 11.03.2022 р. Всеукраїнська федерація бобслею та скелетону (далі – ВФБС) звернулася до Державної митної служби України з електронним листом у якому повідомила, що військова агресія з боку російської федерації завадила вчасному поверненню тимчасово вивезеного спортивного спорядження. До цього листа було додано

також лист Торгово-промислової палати України №2024/02.0-7.1 від 28.02.2022 р., яким засвідчено, що військова агресія РФ проти України, яка стала підставою для введення у країні воєнного стану, є надзвичайними, невідворотними та об'єктивними обставинами для суб'єктів господарської діяльності та/або фізичних осіб щодо можливості виконання ними зобов'язань, встановлених договором чи законом. 18.11.2022 р. ВФБС направила Державній митній службі України електронний лист, яким ще раз підтвердила, що спортивне спорядження не було вчасно повернуто на митну територію України у зв'язку з форс-мажорними обставинами, а саме у зв'язку з військовою агресією російської федерації. Однак, не зважаючи на ці доводи 10.01.2023 р. виконуючий обов'язки начальника Львівської митниці виніс постанову у справі про порушення митних правил за ч. 4 ст. 481 МК України. Суд прийшов до висновку, що позиція митного органу має ознаки надмірного формалізму, а тому визнав протиправною та скасував постанову Львівської митниці Державної митної служби України у справі про порушення митних правил [143].

В окремих випадках важливу для справи доказову інформацію містить не зміст електронного листа чи вкладені у нього документи, а дата відправки (отримання) [144] або дата (година) формування витягу про відправлення електронного листа, яка не співпадає з датою (годиною) направлення електронного листа, так як передує їй. Природно, що такі розбіжності у датах викликають у позивача та суду сумніви щодо достовірності витягу про відправлення й призводять до висновків, що електронний лист відповідач не відправляв [145]. Трапляються також ситуації, коли електронні листи автоматично потрапляють у папку «Спам». Через що надіслані у них документи уникають реєстрації й цим сприяють порушенню процесуальних прав особи [146]. Але у будь-якому випадку первинним електронним доказом у справі стає саме електронний лист (його наявність чи відсутність).

Мультимедійне повідомлення (MMS) – це повідомлення, яке містить не тільки текст, але й різноманітні медіа-елементи, такі як зображення, відео,

аудіо, анімації або інші типи файлів. MMS є розширенням стандартних текстових повідомлень (SMS) і дозволяє обмінюватися більш різноманітним контентом між мобільними пристроями. Такі повідомлення можуть надсилатися та отримуватися на мобільних телефонах, що підтримують технологію MMS, а також через деякі інтернет-сервіси та додатки.

На відміну від кримінального судочинства адміністративне не містить прикладів залучення мультимедійних повідомлень у якості доказів. Однак їх доказовий потенціал, на нашу думку, не слід недооцінювати. Подані як електронні докази мультимедійні та голосові повідомлення можуть: підтвердити факт спілкування між сторонами, а також факт існування або відсутності домовленостей між ними (зокрема, наявності протиправних позаслужбових стосунків та використання своїх службових повноважень і наявних за посадою можливостей в приватних інтересах третіх осіб [147]); розкрити зміст обговорень або переговорів; підтвердити здійснення тиску через погрози [148]; допомогти ідентифікувати учасників комунікації за голосом (зокрема, підтвердити присутність особи на онлайн-конференції та зафіксувати її волевиявлення з кожного питання, що ставилось на голосування на сесії обласної ради [149]); містити усні накази, інструкції [150], звіти, що певні дії були виконані (не виконані), а певні документи подані (не подані) [151]; допомогти визначити контекст для певних подій та допомогти краще зрозуміти обставини, які їх викликали. Голосові повідомлення можуть надати інформацію про емоційний стан та тон спілкування учасників, що може бути релевантним для розгляду справи. Інтонація голосу може допомогти зрозуміти справжні наміри та підхід учасників до ситуації. А інформація про місце та час, де були створені повідомлення, може бути важливою для встановлення інших обставин справи.

Отже, мультимедійні та голосові повідомлення можуть надати суду важливу інформацію для підтвердження фактів комунікації, ідентифікації осіб, доказу намірів та домовленостей, підтвердження подій, надання

контексту та аналізу емоційного стану учасників адміністративного судочинства тощо.

Окремо слід згадати про мультимедійну інформацію, створення якої вимагають окремі нормативно-правові акти. Так, згідно положень ст. 15 Закону «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, спиртових дистилятів, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального» ліцензія анулюється шляхом прийняття органом, який видав ліцензію, відповідного розпорядження на підставі акта про встановлення факту відсутності суб'єкта господарювання (у тому числі іноземного суб'єкта господарювання, який діє через своє зареєстроване постійне представництво) за місцем провадження діяльності, яка підлягає ліцензуванню. До такого акта долучається мультимедійна інформація щодо фіксації зазначеного факту технічними приладами та/або технічними засобами, що здійснюють або мають функції фото-, кінозйомки, відеозапису чи звукозапису, та/або засобами фото-, кінозйомки, відеозапису чи звукозапису [152]. Якщо мультимедійна інформація до акту не долучена, рішення про анулювання ліцензії може бути визнано судом протиправним, як це відбулось у справах №160/6501/24 [153] та №140/36645/23 [154]. Тобто, як і у випадку із гіперпосиланням – відсутність електронного доказу у вигляді мультимедійної інформації, сама по собі є окремим доказом порушення порядку проведення реєстраційно-дозвільного провадження.

Однак, як і будь який інший електронний доказ, подана до суду мультимедійна інформація має бути належним чином засвідчена, що, на жаль, не було зроблено стороною у справі № 120/17357/23. До відзиву відповідач долучив чотири файли мультимедійної інформації, яка була їм виготовлена в силу приписів підпункту 83.1.7 п. 83.1 статті 83 ПК України. І хоча мультимедійна інформація підтвердила, що посадових осіб контролюючих органів не було допущено на об'єкт перевірки, суд встановив, що долучений носій USB-флеш накопичувач не містить відповідного

електронного підпису згідно з вимогами чинного законодавства, а відтак не є належним доказом [155]. В іншій справі мультимедійну інформацію на CD-диску було визнано належним доказом, однак через те, що будівля, біля якої проводилася фото- відеозйомка, на відео- та фотодоказах не містить будь-яких вивісок або позначок, судом не вбачається, що працівники Державної податкової служби України перебували на перевірці саме за вказаними адресами [122].

Метадані (англ. metadata, походить від лат. meta – мета, кінцевий пункт, межа, край і, власне, дані) – це набір допустимих структурованих описів, які доступні в явному вигляді і призначені допомогти знайти об’єкт [156]. ДСТУ ISO 8459-5:2005 дає схоже визначення – метадані (metadata) – дані, включені в об’єкт чи пов’язані з об’єктом, які описують його та допомагають у його пошуку [157, с. 3]. Якщо максимально спростити це визначення та розглянути його в контексті електронних доказів, то метадані – це інформація про інформацію.

Метадані активно використовуються в адміністративно-юрисдикційній діяльності органів державної влади й, у випадку оскарження винесених постанов, стають електронними доказами в адміністративному судочинстві. Так, відповідно до пунктів 2, 16 Порядку фіксації адміністративних правопорушень у сфері безпеки на автомобільному транспорті в автоматичному режимі, затвердженого постановою КМУ від 27.12.2019 р. № 1174, посадові особи Державної служби України з безпеки на транспорті (далі – Укртрансбезпека), уповноважені розглядати справи про правопорушення, зафіксовані в автоматичному режимі, під час їх розгляду використовують інформаційні файли, а тому числі метадані, сформовані автоматичним пунктом. Метаданими є структуровані дані, які містять відомості про подію, зафіксовану за допомогою автоматичного пункту, характеристики зафіксованого транспортного засобу, необхідні для його ідентифікації, параметри функціонування технічних засобів автоматичного пункту, а також інші дані, необхідні для обліку, пошуку, оцінки та

управління такими відомостями [158]. Але, як постанова про вчинення адміністративного правопорушення не зобов'язана містити всі без винятку кваліфікуючі ознаки проступку, так і перелік (кількість) метаданих, які можуть міститися в постанові у разі необхідності, визначається особою що її склала дискреційним шляхом, керуючись принципом достатності. А з урахуванням того, що Інструкцією з оформлення уповноваженими посадовими особами Державної служби України з безпеки на транспорті матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері безпеки на автомобільному транспорті № 512 [159] затверджено лише форму постанови, а не перелік вимог, кожна з яких має бути безумовно зазначена, суди не вбачають порушенням відсутність у оскаржуваних постановах певних відомостей, адже інших, наявних у постанові відомостей достатньо для кваліфікації проступку [160; 161].

Хоча метадані й використовувались адміністративними судами як електронні докази у справах, категорія цих справ завжди однакова – «щодо дорожнього руху». Позовні вимоги також ідентичні й стосуються скасування постанов про адміністративне правопорушення у сфері безпеки на автомобільному транспорті, зафіксованого в автоматичному режимі. Що вказує на вузьку спеціалізацію зазначеного виду електронних доказів.

Окремо слід уточнити, що адміністративні суди ніколи не оцінюють метадані відірвано від інших даних, а лише у комплексі з іншими електронними доказами. Зазначена практика виникла через те, що під час передачі інформаційних файлів та метаданих в інформаційно-телекомунікаційній системі проводиться їх автоматизована перевірка на цілісність та походження даних (пункт 10 Порядку фіксації адміністративних правопорушень) [158] й лише після цього відбувається автоматизоване формування проекту постанови про адміністративне правопорушення. Вищенаведене дозволяє нам зробити висновок, що метадані в адміністративному судочинстві, на даний момент часу, є похідними доказами, а основним виступає постанова про адміністративне

правопорушення у сфері безпеки на автомобільному транспорті, зафіксоване в автоматичному режимі.

Не дивлячись на існуючий стан речей, ми вважаємо, що доказовий потенціал метаданих значно ширший, ніж можна уявити на підставі аналізу судової практики. Зокрема, метадані можуть підтвердити: автентичність та цілісність електронного документа; точний час його створення; географічні координати або іншу інформацію про місце створення документа, що може бути важливим для встановлення хронології та місця подій; час та кількість редагувань документа, що може вказувати на зміни в документах після їх первинного створення. Метадані здатні розкрити інформацію про автора електронного документа, що може бути важливим для підтвердження чи спростування його авторства. Інформація про походження електронного документа (включаючи відомості про пристрій чи програмне забезпечення, використані для створення документа), шляхи передачі документа, важливі для встановлення ланцюга його зберігання і передачі та деяка інша інформація, також може бути підтверджена метаданими.

У 2020 році суддя Окружного адміністративного суду міста Києва Р.О. Арсірій зазначив, що залишається відкритим питання: яким чином потрібно досліджувати, наприклад, бази даних, подані до суду як електронні докази? Це може бути велика за обсягом інформація, для зчитування якої нерідко треба застосувати сторонні програми [3]. Й хоча з тих пір пройшло багато часу, практика дослідження баз даних в адміністративних судах досі знаходиться на зачатковому рівні.

У справі № 1540/4846/18 Одеський окружний адміністративний суд встановив, що база даних, на яку у позові посилається позивач – не існує. Однак у власності ДНДЦ БДР ДДПСММ МВС України є інша база даних, яка є складовою програмного комплексу АІС «Автомобіль» і виконує аналогічні функції, зокрема, перевірку інформації про транспортний засіб за кримінальними базами даних. Не зважаючи на помилку позивача, суд задовольнив позовні вимоги в частині видалення з бази внесеного до неї

недостовірною запису [162]. Витяг із бази даних «Відомості про осіб, що перетнули державний кордон України «ПТК АПК «Гарт-1/П» став доказом у справі № 1840/3220/18 та підтвердив факт внесення до бази достовірної інформації невідомою особою у неналежний для цього час. А оскільки дисциплінарна комісія не змогла встановити особу, яка внесла інформацію до бази даних, суд визнав незаконним і скасував наказ про застосування до позивача дисциплінарного стягнення у вигляді суворої догани [163].

Адміністративні суди доволі часто виявляють випадки незаконного вилучення інформації з баз даних, відсутності потрібних даних у базах [164; 165], або функціонування бази належним чином [166]. Однак такі висновки вони отримують не через безпосереднє дослідження баз даних в оригіналі, а шляхом аналізу інших письмових та електронних доказів, таких як витяги, довідки та скріншоти. Ще частіше судді вимушені витрачати процесуальний час на вивчення тонкощів нормативно-правових актів, які передбачають введення баз даних в дію [167] або регламентують порядок роботи із ними, зокрема порядок надання їх повних копій [168; 169]. Вирішувати суперечки чи є певна база даних нематеріальним активом і за якими правилами її слід обліковувати – також приходить робити суду [170].

Отже, бази даних рамках адміністративного судочинства України можуть надавати важливі докази щодо хронології подій, автентичності паперових та електронних документів, наявності та змісту записів, ідентифікації осіб, які внесли чи видалили записи з бази та сприяти виявленню інших порушень. Дані з баз даних можуть бути використані для аналізу відповідності дій нормам законодавства та внутрішнім регламентам підприємств, установ, організацій.

Слід погодитись з М. Вербіцькою та В. Ботвинник, що наявна у КАС України значна кількість видів електронних доказів, а також джерел інформації, не є вичерпною, оскільки на сьогодні технічний прогрес зумовлює виникнення нових видів електронних доказів [9, с. 49]. Як можна побачити зі ст. 99 КАС України, форми цифрової інформації визначено

законодавцем за допомогою слів «зокрема», «тощо» та «інші дані в електронній формі», які надають простір для розширеного тлумачення норми, без потреби систематичного внесення до неї змін. Приклади носіїв для збереження цифрової інформації також не обмежуються виключно тими, що наведені у тексті ст. 99 КАС України й передбачають наявність «інших місць збереження даних в електронній формі», які можуть з'явитися у майбутньому. Таким чином розробники поправок до КАС України та інших процесуальних кодексів відійшли від концепції встановлення чіткого переліку видів електронних доказів й надали можливість практиці самій визначати, що може бути електронним доказом, а що ні. Що звісно не позбавляє депутатів ВРУ та інших суб'єктів законодавчої ініціативи права періодично подавати пропозиції відносно розширення видів електронних доказів.

Зараз у ВРУ зареєстровано Проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю та використання електронних доказів», яким пропонується доповнити КПК України новим § 4-1 Електронні докази. У цьому параграфі автори законопроекту пропонують закріпити, що до електронних доказів можуть належати:

- 1) електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо);
- 2) віртуальні активи;
- 3) веб-сайти, веб-сторінки;
- 4) текстові, мультимедійні та голосові повідомлення;
- 5) метадані;
- 6) бази даних;
- 7) інша інформація в електронній (цифровій) формі [171].

Новелою цього параграфу, як можна побачити, є віртуальні активи. Не можна не погодитись з тим, що вони відповідають категорії «електронний доказ» через те, що, по-перше, знаходяться в електронній (цифровій) формі,

а, по-друге, можуть мати значення для кримінального провадження. Й хоча вищенаведений законопроект в рамках нашого дослідження має лише ілюстративний характер, він показує, що у випадку виникнення об'єктивної потреби (у даній ситуації для «підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю»), закріплений у процесуальному кодексі видовий склад електронних доказів може бути розширено. Аналогічним чином, статтю 99 КАС України може бути доповнено таким новим видом електронного доказу як показання спеціальних технічних засобів.

Спеціальні технічні засоби – це вимірювальні прилади, затверджені в установленому порядку як засоби вимірювання, що мають відповідні сертифікати і пройшли метрологічну та іншу спеціальну повірку. Такими вимірювальними приладами є, наприклад, радіолокаційний вимірювач швидкості автомобіля; прилад для вимірювання коефіцієнта зчеплення шин з поверхнею доріг; газоаналізатор для вимірювання рівня вмісту шкідливих речовин у відпрацьованих газах двигуна автомобіля і їх задимленості; індикатор для вимірювання малих лінійних розмірів та ін. Як зазначає Х.П. Ярмачі засоби вимірювання у правозастосовній діяльності часто використовуються в процесі доказування. Вони призначені для вивчення різних властивостей речовин, матеріалів, виробів. Кількісні характеристики, отримані шляхом вимірів, використовуються:

1) для фіксації доказів вчинення адміністративного правопорушення у процесі здійснення нагляду за дотриманням встановлених норм і правил (наприклад, швидкісного режиму руху транспортних засобів, їх технічного стану, забезпечення необхідних параметрів дорожнього покриття в процесі експлуатації доріг та ін.);

2) при огляді місця вчинення правопорушення (наприклад, місця дорожньо-транспортної пригоди, в результаті якої заподіяна легка шкода здоров'ю);

3) при виконанні експертиз (наприклад, при техніко-криміналістичному дослідженні документів визначається висота і ширина шрифтів, відстань між

буквами, відстань у відбитках печаток і штампів; в пожежно-технічних експертизах вимірюються електричні опори провідників, температури спалаху і займання різних речовин і матеріалів тощо).

Вчений вважає, і ми з ним цілком згодні, що показання спеціальних технічних засобів, затверджених в якості засобів вимірювання, які мають відповідні сертифікати і пройшли необхідні метрологічні перевірки (обов'язково первинну і у встановлені терміни періодичні, інші – за наявності до того підстав), є джерелом доказів в справі про адміністративне правопорушення [44, с. 119]. Зазвичай показання спеціального технічного засобу відображаються на вбудованому дисплеї (екрані) й мають вигляд текстової або графічної інформації, що цілком відповідає положенням ст. 99 КАС України. Якщо дисплей відображає лише арабські цифри, ці показання можна умовно віднести до категорії «тощо» або «інші дані в електронній формі». Проте, незалежно від форми, отримані законним шляхом показання спеціальних технічних засобів слід розглядати як електронні докази. Окрім законного способу отримання, електронний доказ має бути зафіксовано у суворій відповідності з процедурою. Якщо постанова юрисдикційного органу (особи) не містить посилань на технічний засіб, за допомогою якого здійснено відеозапис правопорушення, цей доказ буде визнано судом неналежним.

15.11.2018 року Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду розглянув справу №524/5536/17 у якій дослідив як доказ відеофіксацію адміністративного правопорушення. Суд прийняв рішення, що відеозапис, поданий поліцією на підтвердження факту порушення водієм правил дорожнього руху, не може вважатися належним доказом у зв'язку з тим, що оскаржувана постанова про притягнення до адміністративної відповідальності не містить посилань на технічний засіб, за допомогою якого здійснено даний відеозапис. Частиною 3 ст. 283 КУпАП прямо передбачено, що постанова по справі про адміністративне правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, крім даних,

визначених частиною другою цієї статті, повинна містити відомості, зокрема про технічний засіб, яким здійснено фото або відеозапис [172]. І подібні випадки не поодинокі.

Проведений нами ретельний аналіз судової практики свідчить, що електронні докази стали важливою складовою процесу доказування в адміністративних судах. Всі закріплені в КАС України види електронних доказів (за виключенням мультимедійних повідомлень) активно використовуються для підтвердження чи спростування широкого спектру фактів та обставин, які мають значення для правильного вирішення справи. Причому, практика демонструє, що у певних категоріях справ набули поширення певні, типові для цих справ, види електронних доказів. Наприклад, метадані є базовим доказом у справах про притягнення до адміністративної відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері безпеки на автомобільному транспорті, зафіксовані в автоматичному режимі. А графічні зображення – типові для справ з приводу регулювання містобудівної діяльності та землекористування. Зазначена спеціалізація доказів у відповідних категоріях справ, на нашу думку, може сприяти розвитку прецедентних підходів у вітчизняній судовій практиці. Що може суттєво спростити процес подання та оцінки електронних доказів, оскільки учасники справи можуть орієнтуватися на вже сформовані стандарти, а суди – використовувати напрацьовані методики огляду та оцінки таких доказів.

Нестримний розвиток технологій сприяє подальшому збільшенню кількості видів доказів та способів їх фіксації, що є позитивним кроком у напрямку інформатизації та цифровізації різних сфер суспільних відносин, включаючи процесуальну сферу. Однак, незважаючи на виявлені нами перспективи розширення закріпленого у ст. 99 КАС України переліку електронних доказів, ми вважаємо внесення таких доповнень недоцільним. Адже використання у тесті статті формулювань «зокрема», «тощо» та «інші дані в електронній формі» вже надає достатньо простору для розширеного тлумачення норми без необхідності постійно вносити до неї зміни. Такий

підхід дозволяє адміністративним судам цілком законно приймати як електронні докази будь-які інші дані в електронній формі, зокрема, гіперпосилання, скріншоти, показання спеціальних технічних засобів. Чим вони зараз успішно і займаються.

Висновки до розділу 1

Дослідивши теоретико-правові засади застосування електронних доказів у процесі доказування в адміністративному судочинстві України, можна зробити такі висновки:

1. Аналіз праць вітчизняних вчених виявив, що проблеми застосування електронних доказів стосуються: 1) збору, збереження та методів дослідження електронних доказів; 2) оформлення та подання електронних доказів; 3) ідентифікації осіб, які поширюють інформацію в Інтернеті; 4) відсутності відповідальності за навмисне знищення електронних доказів; 5) браку чітких критеріїв для розмежування письмових та електронних доказів.

Прикро визнавати, але більшість з цих проблем досі не вирішено.

2. Додатково встановлено, що на шляху ефективного застосування електронних доказів у адміністративному процесі стоять: технічні проблеми, нормативні проблеми, недостатня кваліфікація суддів та учасників процесу, а також низька довіра учасників судочинства до електронних доказів.

3. Встановлено, що процес доказування в адміністративному судочинстві відіграє ключову роль у забезпеченні правосуддя та вирішенні суперечок шляхом об'єктивного та компетентного визначення фактів і застосування відповідних правових норм. Значення процесу доказування в адміністративному судочинстві полягає у його здатності забезпечити логічний та ефективний хід подій, який призведе до належного результату.

4. Виявлено, що основними аспектами, на яких ґрунтується процес доказування є: забезпечення справедливості; визначення фактів; оцінка доказів; захист прав та інтересів сторін; притягнення до відповідальності.

5. Встановлено, що доказування в адміністративному судочинстві охоплює дві невід’ємні складові: 1) процесуальну – діяльність суду та інших уповноважених осіб, яка врегульована процесуальним законодавством; 2) розумову – форму пізнавальної діяльності, що ґрунтується на законах логіки.

6. Встановлено, що зміст доказування складається з трьох етапів: збирання, дослідження та оцінка доказів, які послідовно йдуть один за одним.

7. Сформульовано ключові критерії допустимості доказів в адміністративному судочинстві до яких віднесено: належне джерело отримання доказів; дотримання встановленої законом процедури збирання, фіксування, оформлення та подання доказів; відсутність обмежень на використання певних відомостей як доказів; безпосередній зв’язок доказу з обставинами адміністративної справи; повага до основоположних прав і свобод людини під час отримання доказів.

8. Виокремлено основні ознаки достовірності доказів в адміністративному судочинстві, якими є: об’єктивність; консистентність; повнота; ідентифікація; верифікація; надійність джерела; відповідність процедури; засвідчення. Відсутність хоча б однієї з наведених ознак може призвести до появи сумнівів щодо достовірності доказу.

9. Виявлено, що сукупність належних, допустимих і достовірних доказів створює в свідомості судді цілісну картину доказової бази і вирішує питання про її достатність. Достатність доказів у адміністративному судочинстві формується трьома елементами: сукупністю доказів, їх переконливістю, відношенням до певної обставини.

10. Аналіз судової практики висвітлив, що електронні докази стали важливою складовою процесу доказування в адміністративних судах. Всі закріплені в КАС України види електронних доказів (за виключенням

мультимедійних повідомлень) активно використовуються для підтвердження чи спростування широкого спектру фактів та обставин, які мають значення для правильного вирішення справи.

11. Судова практика демонструє, що деякі види електронних доказів набули широкого застосування і стали типовими засобами доказування в окремих категоріях адміністративних справ.

12. Встановлено, що розширення визначеного у ст. 99 КАС України переліку електронних доказів, попри всі перспективи, є недоцільним.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ ПОДАННЯ, ДОСЛІДЖЕННЯ, ОЦІНКИ ТА ЗБЕРІГАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

2.1. Особливості подання, огляду та фіксації електронних доказів у адміністративному судочинстві України

Процес доказування виступає важливою складовою адміністративного судочинства, яка забезпечує поєднання високої ефективності правозастосування та неухильного додержання прав і свобод приватної особи під час вирішення публічно-правових спорів.

Традиційно доказування розглядається як «процес встановлення фактичних даних у справі», «діяльність учасників розгляду справи», «процес пізнання», «діяльність щодо встановлення істини у справі», «діяльність щодо сприйняття інформації» [173]. Разом із тим, як ми вже зазначали у попередньому розділі, КАС України не містить законодавчого визначення поняття доказування. Й це не єдина термінологічна пробільність – склад етапів доказування в адміністративному процесі також давно постає дискусійним питанням.

Існують різноманітні, неоднозначні точки зору щодо структури доказування: Сергун А.К. виділяє такі елементи, як подання, збирання, дослідження; Юдельсон К.С. – виявлення (виявлення, збирання) доказів, їх процесуальне закріплення, перевірку й оцінку доказів; Калпін А.Г., Гурєєв П.П., Петрухін І.Л. – подання, збирання, дослідження, оцінку доказів; Рижаков А.П. – збирання, закріплення, перевірку, оцінку, посвідчувальний момент; Осипов Ю.К. – визначення предмета доказування, виявлення, збирання, дослідження, оцінку; Треушніков М.К. – твердження про факти, вказівка зацікавлених осіб на докази, подання, збирання, дослідження, оцінку

доказів; Якубович Н.А. відзначає елемент «закріплення доказів», а до збирання включає: виявлення, одержання, процесуальне закріплення й подання доказового матеріалу; Бахрах Д.Н. вказує, що «вирішення завдань адміністративного провадження здійснюється за допомогою доказування, що містить у собі виявлення, процесуальне оформлення й дослідження доказів» [174, с. 125]. Значення доказування проявляється в тому, що це процесуальна і розумова діяльність суб'єктів доказування, яка здійснюється в урегульованому процесуальному порядку і спрямована на з'ясування дійсних обставин справи, прав і обов'язків сторін, встановлення певних обставин шляхом ствердження юридичних фактів, зазначення доказів, а також подання, прийняття, збирання, витребування, дослідження і оцінки доказів [46, с. 309].

Оскільки доказування розглядається як діяльність адміністративного суду, учасників адміністративної справи, інших зацікавлених осіб із збирання, дослідження й оцінки доказів, то подання, огляд та фіксація доказів, зокрема електронних, у адміністративному судочинстві є елементами процесу доказування, котрі здійснюються в порядку, встановленому КАС України та мають значення для правильного, справедливого, об'єктивного та законного вирішення справи.

В своєму дисертаційному дослідженні О.В. Авраменко зазначив про те, що специфічні риси доказування як способу пізнання значною мірою спільні для різних видів судочинства з урахуванням того, що процедура доказування чітко унормовується відповідними процесуальними кодексами. Саме тому на адміністративне судочинство можна перенести характерні ознаки доказування як цивільного, так і кримінального судочинства [175, с. 72-73].

Спільними характерними рисами з цивільним судочинством є те, що: судово доказування виступає засобом судового пізнання; його суб'єктами є спеціальний державний орган (суд) та особи, які беруть участь у справі; має цілеспрямований характер, спрямоване на встановлення об'єктивної істини у справі; здійснюється у порядку, встановленому законом з дотриманням

вимог принципів об'єктивної істини, диспозитивності, змагальності, безпосередності тощо, і передбачає обсяг та певні види фактів і засобів доказування, встановлює строки доказування та його структуру [176, с. 7].

Спільні риси з кримінальним процесуальним доказуванням проявляються в тому, що суб'єкти доказування як суб'єкти пізнання мають не тільки отримати певні знання, але й забезпечити їм публічний характер, надати такі якості, що дозволяють іншим упевнитись у достовірності отриманих знань, а це вимагає не лише отримання достовірної інформації, але й закріплення її на надійних носіях, придатних для переносу в просторі й часі, а також фіксації всього процесу здобуття інформації, що дозволить іншим у подальшому перевірити весь процес і його результати. Разом з тим, доказування в адміністративному судочинстві має свою специфічну рису, котра зумовлена, зокрема тим, що хоча б однією із сторін публічно-правового спору, який розглядається у порядку адміністративного судочинства, є суб'єкт владних повноважень при здійсненні ним публічно-владних управлінських функцій, який, може чинити як безпосередньо протидію, так і тиск на учасників справи [175, с. 72-73].

З огляду на це, можна зазначити, що подання, огляд та фіксація доказів у адміністративному судочинстві України має спільні риси з цивільним та кримінальним процесами, але разом з тим містить певні особливості та характерні риси. Поява такого нового засобу доказування, як електронні докази, стало результатом упровадження наукових досягнень у процес судового доказування та внесення змін до процесуального законодавства. Віднесення електронних доказів до одного з видів засобів доказування автоматично поширює на них існуючі процедури збирання, подання, огляду, фіксації та оцінки, звісно, враховуючи їх певну специфіку. Виокремлення електронних доказів у якості самостійної групи означає необхідність створення для них спеціального правового механізму, який має пройти апробацію судовою практикою й довести свою ефективність.

Суддя Верховного Суду Наталія Блажівська зазначила, що Верховний Суд (зокрема, що стосується розгляду справ в порядку адміністративного судочинства) стикається з питаннями електронних доказів не щодня. Водночас, якщо такі питання виникають, то юристам починаючи з першої інстанції необхідно звертати увагу на релевантну судову практику в різних юрисдикціях та належно мотивувати свою позицію з тим, щоб у суду касаційної інстанції не було потреби скеровувати справу на новий розгляд [177]. Наразі, вітчизняні вчені стверджують, що порядок оформлення, подання та дослідження електронних доказів залишається не врегульованим. Зокрема спрощення та уніфікації потребує процедура подання електронних доказів. Вирішення цієї проблеми, на думку А.А. Манжули дозволить уникати непорозумінь у судовій практиці та чітко слідувати букві закону [11, с. 168].

Подання, дослідження та оцінки електронних доказів в суді тісно пов'язане із дотриманням правил належності, допустимості, достовірності та достатності доказів. Положення ст.ст. 73, 74, 75 та 76 КАС України встановлюють загальні вимоги до будь-яких доказів, закріплюючи правило перевірки належності, допустимості, достовірності та достатності доказів. У випадку порушення зазначених правил, суд не буде брати такі докази до уваги. Крім того, відповідно до положень ст. 90 КАС України, суд має оцінити належність, допустимість та достовірність кожного доказу окремо, а також їх достатність та взаємний зв'язок у сукупності [29]. Електронні засоби доказування також повинні відповідати зазначеним вимогам, хоча й з певними особливостями.

Як зазначалось раніше, процес доказування в адміністративному судочинстві складається з певних логічних послідовних етапів. Початковим етапом є збирання доказів – діяльність учасників справи та суду, що спрямована на одержання фактичних даних, які мають значення для вирішення справи, із законних джерел і належними процесуальними

способами. Складовими елементами збирання доказів є подання, витребування та забезпечення доказів [173].

Для вирішення справи по суті недостатнім є твердження про факти та обставини в обґрунтування вимог, звернених до суду, а також зазначення доказів у позовній заяві. Відповідно до ст. 9 КАС України «Розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості» [29], тому подання доказів є одним з основних прав осіб, які беруть участь у справі.

КАС України встановив, що докази у справі подаються безпосередньо учасниками справи до суду. Момент подання доказів позивачем, відповідачем, третіми особами, які не заявляють самостійних вимог щодо предмету спору відрізняється, оскільки на позивача та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, покладено обов'язок подати докази разом із поданням позовної заяви [29]. Відповідно до ст. 160 КАС України до позовної заяви позивач повинен додати всі наявні у нього докази, що підтверджують обставини, на яких ґрунтуються позовні вимоги (якщо подаються письмові чи електронні докази – позивач може додати до позовної заяви копії відповідних доказів), за виключенням певних категорій справ. На стадії відкриття провадження відповідач має право подати відзив на позовну заяву, до якої додаються докази, які підтверджують обставини, на яких ґрунтуються заперечення відповідача, якщо такі докази не надані позивачем. При цьому суд має встановити такий строк подання відзиву, який дасть змогу відповідачу підготувати його та відповідні докази, а іншим учасникам справи – отримати відзив до початку першого підготовчого засідання у справі. У разі ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд вирішує справу за наявними матеріалами [173]. Третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, повинна подати суду докази разом із поданням письмових пояснень третьої особи [29].

Сторони також можуть надавати докази на стадії підготовчого провадження, одним із завдань якого є визначення обставин справи, які підлягають встановленню, зібрання відповідних доказів, вчинення інших дій з метою забезпечення правильного, своєчасного та безперешкодного розгляду справи по суті. У разі ненадання відповідачем відзиву у встановлений судом строк без поважних причин суд має право вирішити спір за наявними матеріалами справи. Також під час проведення підготовчого засідання суд з'ясовує, чи надали сторони докази, на які вони посилаються у позові і відзиві, а також докази, витребувані судом, чи причини їх неподання; пропонує учасникам справи надати суду додаткові докази або пояснення; вирішує питання про проведення огляду письмових, речових та електронних доказів за їх місцезнаходженням; вирішує питання про витребування додаткових доказів та визначає строки їх подання; вирішує питання про забезпечення доказів, якщо ці питання не були вирішені раніше [173].

Обов'язок доказування у адміністративному судочинстві покладається на сторони, оскільки вони є зацікавленими у вирішенні справи особами, а реалізація таких основних принципів судочинства, як змагальність, рівноправність сторін тощо, вказує на розподіл тягаря доказування між сторонами.

КАС України нормативно закріпив принцип змагальності сторін [29], тим самим передбачивши роль суду в змагальному процесі, який здійснює керівництво судовим розглядом, створює умови для реалізації сторонами їх прав та обов'язків відповідно до КАС України, сприяє всебічному та повному дослідженню доказів та встановленню фактичних обставин справи й вчиняє інші дії, з метою реалізації завдань адміністративного судочинства.

Діяльність суду у змагальному процесі щодо формування доказової бази є мінімальною, оскільки дії учасників повинні бути спрямовані на досягнення мети щодо уточнення фактичних обставин й визначення необхідних доказів. Поведінковий напрям принципу змагальності зобов'язує сторони при підготовці справи до судового розгляду обмінюватися

процесуальними документами, надавати суду та передавати один одному докази для ознайомлення [178, с. 253]. Зазначене правило обумовлене тим, що сторони найбільше зацікавлені у розгляді справи та обізнані щодо наявності доказів, тому їм простіше ініціювати їх збір та подання. Разом з тим, суд наділений компетенцією вживати заходів, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи, необхідних для з'ясування обставин справи та здійснення правосуддя по адміністративній справі [29].

Подання та витребування доказів, в тому числі електронних, в адміністративному судочинстві вимагає багато часу, оскільки пов'язано із здійсненням послідовних процесуальних дій. Разом з тим, зараз дуже багато інформативних даних містяться в публічних електронних реєстрах, які містять достовірну інформацію й, за потреби, можуть бути використані як електронні докази.

Публічний електронний реєстр являє собою інформаційно-комунікаційну систему, що забезпечує збирання, накопичення, захист, облік, відображення, оброблення певних реєстрових даних та надання реєстрової інформації, а об'єктами реєстрів є інформація про: 1) фізичних осіб, юридичних осіб та об'єднання фізичних та/або юридичних осіб; 2) землі та земельні ділянки із розташованими на них об'єктами нерухомого майна; 3) окремі спеціальні статуси фізичних осіб та їх об'єднання, юридичних осіб, громадських формувань; 4) події; 5) сертифікати, ліцензії, декларації, повідомлення, дозволи, інші документи дозвільного характеру; 6) природні ресурси; 7) правові режими використання і забудови територій та окремих об'єктів; 8) рухоме майно, що відповідно до закону є об'єктом державного обліку; 9) майнові та немайнові права, їх обмеження та обтяження; 10) нормативно-правові акти, нормативні акти та документи технічного характеру, судові рішення, виконавчі документи, інші документи та їх реквізити, довіреності; 11) об'єкти будівництва та закінчені будівництвом

об'єкти. Систему реєстрів складають базові реєстри, інші реєстри, визначені законом реєстри саморегулівних організацій [179].

Наразі судді мають доступ до певних публічних електронних реєстрів, зокрема до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, Реєстру речових прав на нерухоме майно тощо. На нашу думку, надання суддям прямого доступу до більшої кількості публічних електронних реєстрів, може значно спростити та прискорити встановлення об'єктивної істини в адміністративному судочинстві. Сторони, вказавши про наявність певних фактичних даних та реєстр, котрий їх містить, або з власної ініціативи суд, при розгляді адміністративної справи, можуть залучити зазначену інформацію у якості електронного доказу або дослідити її безпосередньо у електронній базі даних, що не буде порушувати принципи адміністративного судочинства. Запровадження зазначених змін допоможе скоротити час подання доказів та формування предмету доказування, оскільки сторони будуть мати можливість тільки заявити про наявність доказу у тому чи іншому реєстрі, а суд, відповідно, перевірить його достовірність.

Відповідно до КАС України електронні докази подаються до суду у формі оригіналу або електронної копії, яка підтверджена електронним цифровим підписом, та зберігаються у матеріалах справи [29]. У зв'язку з цим виникає питання, як на практиці забезпечити належним чином засвідчену копію електронного документа, щоб не порушити процесуальну норму адміністративного судочинства й дотриматися вимоги належності та допустимості доказів? Як вбачається зі змісту ст. 99 КАС України, електронні докази можуть подаватися в оригіналі; в електронній копії, засвідченій електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис»; в паперовій копії, посвідченій в порядку, визначеному законом. В цьому випадку паперова копія електронного доказу не буде вважатися письмовим доказом. Учасник справи, який подає копію електронного доказу, повинен

зазначити про наявність у нього або іншої особи оригіналу електронного доказу. Якщо подано копію (паперову копію) електронного доказу, суд за клопотанням учасника справи або з власної ініціативи може витребувати у відповідної особи оригінал електронного доказу. Якщо оригінал електронного доказу не поданий, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність копії (паперової копії) оригіналу, такий доказ не береться судом до уваги. Разом з тим фальшивість електронного доказу може призвести до ухвалення незаконного рішення та є підставою для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами, про що йдеться у ч. 2 ст. 361 КАС України [29].

Успішну реалізацію зазначеного правила ми можемо спостерігати на практиці. Так, розглянувши справу №160/1154/20 суддя Дніпропетровського окружного адміністративного суду повернув позивачеві позовну заяву без розгляду, оскільки при зверненні до суду позивач разом із позовною заявою надав DVD диск з копією електронного доказу, а саме відеозапис спілкування позивача з представником Відділу праці та соціально-трудових відносин Кам'янської міської ради, під час якого останнім, як зазначається в позовній заяві, було відмовлено в отриманні документів фізичної особи-підприємця. Вказаний факт було зафіксовано шляхом проведення відеозйомки позивачем на мобільний телефон. Зважаючи на те, що у позовній заяві фізична особа-підприємець сама зазначає про те, що первинно вищевказаний електронний доказ зафіксовано шляхом проведення відеозйомки на мобільний телефон, суд зазначив, що у розумінні приписів ч. 1 ст. 99 КАС України саме карта пам'яті мобільного телефону або безпосередньо сам мобільний телефон позивача, у разі запису вищевказаної відеозйомки на його вбудовану пам'ять, і є оригіналом цього електронного доказу. Отже, наданий позивачем разом із позовною заявою DVD диск з копією цього відеозапису є копією цього електронного доказу, а тому така копія відповідно до вимог ч. 2 ст. 99 КАС України має бути засвідчена електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису

відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис». Крім того, враховуючи, що вищевказаний DVD диск з копією електронного доказу є додатком до позовної заяви, його копія згідно з вимогами ч. 1 ст. 161 КАС України має бути надана також і для відповідача. Проте, позивачем не було виконано вимоги ухвали суду про залишення позовної заяви без руху в цій частині та не надано належним чином засвідчених копій електронних доказів, а саме: засвідчених електронним цифровим підписом, прирівняним до власноручного підпису відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис», для суду та для відповідача. Натомість, у заяві про усунення недоліків позивачем зазначено, що вищевказаний DVD диск з копією електронного доказу у нього один, а також, що у позивача відсутній електронний цифровий підпис, тому, просив повернути цей DVD диск з копією електронного доказу, щоб подати його згодом у судовому засіданні [180].

Як стверджує партнер юридичної фірми «Arbitis» М. Селіванов, носій відомостей в електронному вигляді не виконує функцію захисту його змісту від змін. Захисну функцію може виконати атрибутивна інформація, яка міститься в файлах. Отже, в файловій системі поняття «оригінал» позбавлене сенсу – оскільки будь-які копії одного і того ж файлу завжди будуть абсолютно автентичні, тому зв'язок між файлом та його носієм не має значення. Також фахівець вважає, що встановлення зв'язку між особою та відомостями в електронному вигляді може проводитись лише опосередковано, не слід зводити судову ідентифікацію виключно до наявності електронного цифрового підпису [181].

Особливістю електронних доказів є те, що будь-який документ, котрий передається через ланцюг чи систему пристроїв, проходить цілу низку копіювань (що обумовлено функціоналом мереж). У зв'язку з чим, оцінюючи такий доказ суддя повинен бути впевнений, що файл не змінювався у процесі транспортування. Для електронного документа це питання вирішується завдяки застосуванню електронно-цифрового підпису. На початку руху

документа особа скріплює його своїм ЕЦП (знерухомлюючи таким чином його структуру), і одержувач, перевіривши ЕЦП, може бути впевненим, що документ справді має такий вигляд, у якому його було відправлено. Неправильно збережений, скопійований чи переданий електронний доказ може бути легко спростований формальним шляхом [3].

Хочеться вірити, що законодавець, розмежовуючи форми подання електронних доказів в адміністративному процесі на оригінал та копію, намагався деталізувати таким чином якийсь важливий аспект процесу доказування. Однак, чомусь не визнав за необхідне вказати, які критерії покладено в основу цього розмежування, чим створив правову невизначеність, що може призвести до труднощів у правозастосуванні та неоднозначності судової практики.

Встановити, який файл є оригіналом, а який копією, може бути дуже складно з технічної точки зору. Наприклад, якщо відеозапис було зроблено на телефон певної марки, технічна інформація буде вказувати лише на марку телефону. Це означає, що якщо файл надіслати (скопійувати) на інший телефон тієї ж марки, визначити, на якому саме телефоні було зроблено відеозапис, можна буде лише за допомогою експерта. Проте обґрунтування необхідності такої складної процедури для визначення оригіналу та копії електронного доказу здебільшого відсутнє. Зазвичай суд більше цікавить сама інформація, що міститься в електронному доказі, а відомості щодо пристрою, на якому цю інформацію було створено, є допоміжними та встановлюються лише у виняткових випадках передбачених КАС України та КУпАП.

Справа №296/7370/19, яку 2.10.2019 року розглянув Корольовський районний суд м. Житомира, є одним із тих виключень, коли суд не прийняв до уваги наданий відповідачем відеозапис з нагрудної камери поліцейського поданий на DVD диску. Через те що оскаржувана постанова не містить даних про технічний засіб, яким здійснено відеозапис правопорушення, в силу положень ч. 1, 2 ст. 74 КАС України, даний доказ було визнано

недопустимим. При цьому суд послався на правову позицію викладену в постанові Верховного Суду від 24.01.2019 р. у справі № 592/5576/17, від 30.05.2018 р. у справі № 337/3389/16-а та від 15.11.2018 р. у справі № 524/7184/16-а [182].

Крім того, проблеми виникають при необхідності обґрунтування певних обставин даними, які містяться на веб-сайті в Інтернеті. І тоді зрозуміти, що є оригіналом електронного доказу стає ще складнішим. Зокрема, Р. Блажко та О. Воронюк звернули увагу на численні непорозуміння, коли у судовому процесі підмінюються поняття «оригінал електронного доказу» та «оригінал електронного носія, за допомогою якого створено електронний доказ» [183].

Відповідно до судової практики та роз'яснень Верховного Суду, оригінал електронного доказу і його копія мають наступні відмінності:

1. Оригінал електронного доказу представляє собою первинний файл або запис, створений у цифровому середовищі, який містить всю початкову інформацію та метадані. Копія електронного доказу є відтворенням цього файлу або запису, але не містить всіх початкових метаданих і може бути створена шляхом копіювання або експорту з оригінального джерела.

2. Оригінал зберігає всю інформацію про створення, зміни і доступ до документа (метадані), тоді як копія може не містити цих даних або містити їх у скороченому вигляді.

3. Оригінал легше визнати аутентичним, оскільки він містить всі початкові дані і може бути перевірений на справжність за допомогою кваліфікованих електронних підписів (далі – КЕП) або інших засобів. Копія ж може вимагати додаткових заходів для підтвердження її справжності.

4. Згідно з КАС України, електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, на яку накладено КЕП. Це означає, що для копії важливим є підтвердження її відповідності оригіналу за допомогою підпису.

Електронний підпис – це підпис, який можна отримати шляхом криптографічного перетворення набору електронних даних й який

використовується для встановлення автора електронного документа. Накладається електронний цифровий підпис за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа [184, с. 78]. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» накладенням електронного підпису завершується створення електронного документа, а в ст. 7 цього Закону встановлено, що електронна копія та копія електронного документа на папері засвідчуються в порядку, передбаченому Законом [14].

Відповідно до КАС України подання електронних доказів проводиться через ЄСІТС і такі докази можуть подаватися як в оригіналі, так і в копіях, які обов'язково посвідчуються електронним підписом. У подальшому ці докази прикріплюються до матеріалів справи і зберігаються у суді. Будь-який учасник справи може надати електронний доказ у паперовому вигляді, і в цьому випадку такий доказ визнається електронним, а не письмовим [29]. Щодо подання роздрукованої копії електронного доказу, то також існують певні застереження, оскільки роздруковка оригіналу електронного документа на папері цьому оригіналу зовсім не ідентична. Тобто роздрукований на папері електронний документ не є файлом, і тим більше не є копією файлу [183].

Авраменко О.В. слушно зазначає, що крім підтвердження неідентичності роздруковки електронного документа його відображенню на екрані монітора, інформація, яку людина може спостерігати на екрані, не є ідентичною навіть тій, що розміщена на інформаційному ресурсі (тому що там вона є сукупністю комп'ютерних файлів, закодованих мовою HTML). Зазначене дає підстави вважати, що використання чинним КАС України поняття паперова копія електронного доказу (ч. 3 ст. 99 КАС України) не є повною мірою відповідним, оскільки, як вже вказувалося вище, роздрукований на паперовому носії електронний доказ не є ідентичним його «оригіналу», а тому, відповідно, не може вважатись його «копією» [175, с. 72-73].

Судді Верховного Суду мають власну думку щодо матеріального перетворення електронного доказу у паперову копію. Зокрема, у Постанові Верховного Суду від 29.01.2021 р. суд дійшов висновку, що паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом, однак є однією з форм, у якій учасник справи може подати електронний доказ. Разом з тим, суд може не брати до уваги такий доказ у тому випадку, якщо оригінал електронного доказу не поданий, а учасник справи або суд ставить під сумнів відповідність поданої копії (паперової копії) оригіналу. Таке відображення змісту електронного доказу є засобом відображення даних, на підставі яких суд встановлює об'єктивну істину та з'ясовує наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги й заперечення учасників справи, а також інших обставин, котрі мають значення для вирішення справи [185].

В іншій судовій справі також було визнано, що подання паперової копії електронного доказу до суду є достатнім для встановлення певних юридичних фактів, оскільки сама копія має доказове значення та її не потрібно підтверджувати наданням оригіналу електронного доказу. Про це було зазначено у Рішенні Тернопільського окружного адміністративного суду у справі №500/3042/23. Обґрунтовуючи своє рішення, суд зазначив, що у клопотанні про витребування електронних доказів представник позивача просив витребувати в Тернопільської митниці Державної митної служби електронні фотографії, зроблені в ході митного оформлення вантажу «Парафін нафтовий твердий» згідно митної декларації 23UA403030009543UA. До позовної заяви було долучено фотографії, зроблені в ході митного оформлення вантажу, в паперових копіях, посвідчених митним органом. При цьому, позивач просив врахувати, що оригінали фотографій знаходяться в Тернопільській митниці Держмитслужби України, а якість наданих митним органом фотографій не дозволяє об'єктивно оцінити відповідність опису товару визначеного Тернопільською митницею в класифікаційному рішенні. На думку суду, позивачем не надано

відомостей щодо неможливості самотійно одержати запитувані документи, а також не зазначено, які саме обставини можуть бути підтверджені або спростовані витребуваними доказами. Відтак, оскільки матеріали даної адміністративної справи містять належні та достатні докази для встановлення обставин прийняття відповідачем спірних рішень та картки відмови, суд дійшов висновку, що у задоволенні клопотання представника позивача слід відмовити [186]. Таким чином суд підтвердив належність паперових копій оригіналів електронних доказів до доказової бази і водночас заперечив можливість ототожнення письмового доказу та паперової копії електронного доказу.

Між письмовими та електронними доказами існують суттєві відмінності, до яких можна віднести: 1) складність ідентифікації особи, яка створила електронний доказ. У випадку необхідності визначити, чи підписувала конкретна особа документ допоможе почеркознавча експертиза, проте в контексті електронних доказів, наприклад, електронних документів, найближчим результатом, який можна отримати, є встановлення, якій особі належить електронний підпис (хоча це і не підтверджує факт використання підпису саме цією особою в конкретний момент часу); 2) доступ до первинного носія, на якому створено електронну інформацію, у деяких випадках може бути вкрай складним, що відрізняється від ситуації з письмовими доказами. Первинна електронна інформація може розташовуватися на серверах у різних куточках світу, що відрізняється від письмових доказів, які завжди існують на конкретному матеріальному носії, такому як папір; 3) для збирання, фіксації та дослідження електронних доказів в окремих ситуаціях може вимагатися використання спеціальних знань. Необхідність у спеціальних знаннях може знадобитися і при дослідженні письмових доказів, проте більшість таких документів зазвичай оцінюється на основі загальних юридичних знань учасників судового процесу та самого суду; 4) можливості редагування та зміни змісту електронної інформації є ширшими порівняно з письмовою і можуть

створювати проблеми щодо фіксації конкретної версії електронної інформації, яка була доступна в певний момент часу в Інтернеті. Редагування готового письмового документа вимагає більше зусиль і, в деяких випадках, може залишати очевидні сліди змін [187, с. 382-383]. Зазначене ще раз підтверджує, що письмовий доказ та паперова копія електронного доказу мають принципові відмінності в характеристиках, порядку подання та дослідженні, фіксації та зберіганні.

Також важливим на етапі подання доказів є порядок надсилання доказів іншим учасникам справи. КАС України встановлює обов'язок надсилання копії доказів (крім речових доказів) іншим учасникам справи особою, яка подає докази. У разі відсутності підтвердження надсилання (надання) копій іншим учасникам справи, суд може не взяти до уваги ці докази, за винятком випадків, якщо такі докази є у відповідного учасника справи або обсяг доказів є надмірним, або вони подані до суду в електронній формі, або є публічно доступними [29]. Невиконання зазначеного обов'язку може мати негативні наслідки для особи, яка подає електронні докази для підтвердження обставин, на які вона посилається.

19 липня 2021 року суддя Вінницького окружного адміністративного суду, перевіrivши матеріали позовної заяви Товариства з обмеженою відповідальністю «Дагаз-7» до Головного управління ДПС у Вінницькій області, Державної податкової служби України про визнання протиправним та скасування рішення, зобов'язання вчинити дії, залишив позовну заяву без руху. В обґрунтування свого рішення суддя зазначив, що згідно ч. 9 ст. 44 КАС України у разі подання до суду документів в електронній формі учасник справи зобов'язаний надати доказ надсилання листом з описом вкладення іншим учасникам справи копій поданих до суду документів. Однак в порушення вказаних норм процесуального закону представник позивача, подавши позовну заяву в електронній формі через системи «Електронний суд», не додала до неї доказів надсилання її копії із додатками листом з описом вкладення Головному управлінню ДПС у Вінницькій області та

Державній податковій службі України [188]. Також потрібно звернути увагу на те, що документи в електронній формі повинні бути направлені з використанням ЄСІТС або її окремої підсистеми (модуля), що забезпечує обмін документами, шляхом надсилання до електронного кабінету іншого учасника справи, а у разі відсутності у іншого учасника справи електронного кабінету чи відсутності відомостей про наявність у іншого учасника справи електронного кабінету – в паперовій формі листом з описом вкладення [29].

Мережа Інтернет є найбільшим у світі джерелом різноманітної інформації, якою можуть обмінюватися люди, спілкуватися, розважатися та виконувати різноманітні дії. Новітні технології істотно впливають на правила доказування, а інформація, яка міститься у мережі Інтернет може виступати електронним доказом. «Підвищення попиту на використання різноманітних інформаційних технологій у суспільних відносинах, електронного листування, виникнення та розвиток електронної комерції, електронних засобів платежу вказує на потребу нормативного врегулювання, що у свою чергу підіймає безліч запитань щодо можливості та допустимості використання в якості доказів інформації з веб-сайтів або такої, що міститься на електронних носіях» [26, с. 31].

Судова практика накопичила великий досвід подання до суду електронних доказів, отриманих з мережі Інтернет, як-то постів з соціальних мереж, відеозаписів, інформації з різних веб-сайтів тощо. При використанні електронних доказів такого виду можуть виникнути труднощі, оскільки збір інформації повинен здійснюватися таким чином, щоб вона відповідала критеріям оцінки доказів, що можливо тільки в тому випадку, коли особа знає, як саме їх можна використати в процесі судового доказування та вміє користуватися інструментами для їх належного процесуального оформлення. Крім того, така інформація легко видаляється, що також потрібно врахувати при можливому використанні електронних доказів у суді.

Також можемо зазначити, що важливим аспектом використання електронних доказів є належне технічне обладнання суду. Відсутність в суді

необхідних технічних засобів для відтворення змісту електронних доказів, може створити проблеми учаснику, який надає відповідні докази, й у подальшому вплинути на процес доведення обставин, на які посилається ця особа. Однак, навіть ці технічні проблеми процесу доказування легко усуваються, оскільки суд може оглянути електронний доказ з пристрою (наприклад, ноутбука) однієї зі сторін. А сам процес звіряння наявної у справі паперової копії електронного доказу із зафіксованою через спеціальний сервіс електронною копією веб-сторінки або процес огляду електронної пошти, може демонструватися для інших учасників процесу через проектор на великий екран [189]. У такому випадку навіть відсутність у суду під час слухання справи доступу до Інтернету не стане перешкодою для огляду електронного доказу. Адже зацікавлений у проведенні цього огляду учасник справи може створити відкриту точку доступу Wi-Fi на власному телефоні та надати суду доступ до Інтернету. Варто зауважити, що отримання судом технічної допомоги від учасників процесу КАС України не заборонено, а отже ця практика цілком законна і може бути використана в адміністративному судочинстві.

Збір та фіксація доказів в цифровому середовищі має свої особливості, оскільки з моменту порушення справи до моменту судового розгляду інформація, котра міститься на певній веб-сторінці може бути неодноразово змінена чи взагалі така веб-сторінка перестане існувати. Головним завданням фіксації інформації – є отримання належних і допустимих доказів, які потім можуть бути використані в суді.

З метою належного встановлення обставин справи для суду може бути важливим існування веб-сторінки у певному вигляді на конкретний момент часу, тому до її копії додається кваліфікована електронна позначка часу, оформлена кваліфікованим надавачем електронних довірчих послуг відповідно до вимог Закону України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [137] та Постанови КМУ «Деякі питання електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг» від 28 червня

2024 р. №764 [190]. Для того, щоб електронний доказ у вигляді копії веб-сторінки мав доказову силу, він повинен отримати відповідну матеріальну форму і бути фізично доступним для дослідження.

Електронна копія веб-сторінки як електронного доказу може бути подана до суду на будь-якому компактному електронному носії (CD-диску, флеш-накопичувачі, карті пам'яті тощо), для зчитування якого, відповідно до Інструкції про порядок роботи з технічними засобами фіксування судового процесу (судового засідання), [191] суди обов'язково повинні мати відповідне обладнання.

24 листопада 2020 року Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду відмовив у задоволенні касаційної скарги, яка була подана фізичною особою-підприємцем, на яку було накладено адміністративно-господарський штраф Держкомтелерадіо за розповсюдження на території України видавничої продукції, що має походження (виготовлена) та/або ввозиться з території держави-агресора, тимчасово окупованої території України, без відповідного дозволу. В обґрунтування своїх заперечень позивач посилався на те, що матеріали справи не містять доказів розповсюдження ним через торгівельну мережу шляхом здійснення роздрібною чи оптовою торгівлі видавничої продукції споживачам, а наявний в матеріалах справи скріншот сторінки сайту є копією електронного доказу, який не посвідчений належним чином та не може свідчити про безумовне вчинення позивачем протиправної дії. Разом з тим, суди першої та апеляційної інстанції визнали скріншот електронного доказу належним та допустимим. Обґрунтовуючи своє рішення, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду зазначив, що дані знімку (скріншота) підтверджують факт розповсюдження, оскільки містять її опис, основні характеристики (ISBN, видавництво, рік видання), ціну книги, відомості про її наявність, умови оплати і доставки, а також адресу, тому цей скріншот є електронним доказом у розумінні ст. 99 КАС України [192].

Огляд електронних доказів є важливим етапом процесу доказування, від результатів якого залежить встановлення наявності або відсутності обставин (фактів), на яких сторони будують власні позиції. Відповідно до КАС України огляд доказів може здійснюватися в звичайному порядку та може виступати одним із способів забезпечення доказів. У той час як порушення процедури огляду доказів може призвести до відміни судового рішення.

Розглядаючи справу №826/19844/16 Верховний Суд виявив факт порушення судами попередніх інстанцій процедури огляду електронних доказів. «Розміщені в мережі Інтернет відеоматеріали було визнано загальновідомими та відкритими для необмеженого кола осіб, а тому, на переконання судів першої та апеляційної інстанції, вони є обставинами, що не потребують доказування. Верховний Суд зазначив, що судам потрібно враховувати, що оскільки інформація з мережі Інтернет може бути змінена або видалена, вона підлягає обов'язковому дослідженню безпосередньо в ході судового розгляду з дорученням її до матеріалів справи на електронних носіях. Однак, суди не вказали джерело своєї обізнаності про такі обставини. Судами також не перелічені докази, досліджені судом, у встановленому законом порядку, і таким доказам не надана правова оцінка на предмет їх допустимості, належності і достатності у їх сукупності» [128]. Якщо узагальнити вищезазначене, то помилка судів попередньої інстанції полягала у тому, що вони оглянули відеозаписи поза процесом й не долучили їх до матеріалів справи на електронних носіях.

Наведемо ще одну ситуацію. Після того як Касаційним адміністративним судом було встановлено, що оригінали відеозаписів були знищені відповідними медіа ресурсами за закінченням строку зберігання, колегією суддів, з метою усунення будь-яких сумнівів та/або розбіжностей, було вирішено скористатись технічною допомогою головного спеціаліста відділу інформатизації та захисту інформації Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду, як спеціаліста в порядку 222 КАС України,

та дослідити відеоматеріали брифінгу від 30 березня 2015 року, які розміщені в мережі Інтернет за посиланнями. Дослідивши відеоматеріали колегія суддів дійшла висновку, що за наявності загальнодоступних ресурсів, авторство яких визнається сторонами, сама по собі відсутність оригіналів таких відеозаписів не є підставою до визнання їх неналежними та/або недопустимими доказами, та відповідно, неврахування їх судом під час розгляду даної справи [127]. Про те, що записи залученим спеціалістом було скачано з мережі Інтернет і вони були долучені судом до матеріалів справи на електронних носіях – рішення замовчує. А сам факт того, що суд оглядав веб-сайт (інтернет-сторінку), а не відеозапис на електронному носії з матеріалів справи, дає підстави зробити висновок, що суд першої інстанції, також не долучив ці матеріали до справи. Однак факт порушення процедури огляду доказів у даному випадку не призвів до направлення справи на новий розгляд до суду першої інстанції, як відбулось у першій наведеній нами ситуації.

Інститут забезпечення доказів в адміністративному судочинстві спрямований на забезпечення здійснення доказування шляхом збирання і закріплення доказів, якщо існують обставини, які свідчать про небезпеку того, що надання потрібних доказів може стати неможливим або ускладненим. Метою забезпечення доказів є вжиття адміністративним судом спеціальних термінових заходів, які визначені КАС України, з метою встановлення фактичних обставин у справі та правильного вирішення справи по суті. Підставою для забезпечення доказів є припущення, що доказ може бути втрачений або його подання стане згодом неможливим або утрудненим. Забезпечення доказів є не тільки способом здобути докази, які стосуються предмета доказування та необхідні для вирішення справи, а й насамперед запобігти їх імовірній втраті у майбутньому. Щодо останнього, то ризик такої втрати повинен ґрунтуватися на об'єктивних фактах і тільки в сукупності усіх наведених умов суд може вжити заходів для забезпечення доказів [173].

Відповідно до КАС України, суд забезпечує докази допитом свідків, призначенням експертизи, витребуванням та оглядом доказів, у тому числі за місцем їх знаходження, заборонаю вчиняти певні дії щодо доказів та зобов'язанням вчинити певні дії щодо доказів [29]. Витребування електронних доказів, як один із способів забезпечення доказів, є розповсюдженою судовою практикою, оскільки допомагає уникнути втрати доказу та створює умови для встановлення об'єктивної істини по справі.

6 серпня 2018 року Окружний адміністративний суд міста Києва своєю ухвалою задовольнив клопотання експерта по справі, котрий виконував судову експертизу комп'ютерної техніки та програмних продуктів, про витребування електронних доказів, а саме: вихідних кодів веб-сайту (веб-порталу), що досліджуються; файлів – журналів веб-сервера, на якому розташовано зазначений веб-сайт; надання доступу до адміністративної панелі зазначеного веб-сайту, оскільки виключно відповідач, як власник веб-порталу, може надати доступ до адміністративної панелі веб-сайту та вхідні коди веб-сайту, а зазначена інформація має важливе значення для встановлення об'єктивної істини по справі [193].

Варто зазначити, що сторони, як учасники змагального процесу, повинні самостійно надавати всі необхідні докази, а суд залучається у виключних моментах до процесу збору доказів. Тому забезпечення доказів застосовується у випадках, коли сторони самостійно не можуть вчинити необхідних дій по їх збереженню та фіксації.

Так, 1 червня 2020 року Кіровоградський окружний адміністративний суд відмовив у задоволенні заяви про забезпечення доказів шляхом огляду веб-сайту Офісу Генерального прокурора (www.gr.gov.ua) для встановлення відсутності наказів відповідача, оприлюднення певної інформації на офіційному веб-сайті Офісу Генерального прокурора. Необхідність застосування заходів забезпечення доказів позивач обґрунтовував тим, що відповідач після отримання ухвали про порушення провадження у справі з позовною заявою буде мати змогу оприлюднити накази, які стали предметом

спору. Тому за таких обставин засоби доказування можуть бути втрачені або збирання чи подання відповідних доказів стане згодом неможливим або утрудненим. Суд відмовив у задоволенні заяви з тих підстав, що заява позивача про забезпечення доказів фактично спрямована на фіксацію факту відсутності інформації на веб-сайті, а не на запобігання втраті електронної інформації, тобто не спрямована на досягнення завдань інституту забезпечення позову. Натомість, суд зауважує, що сторона позивача не позбавлена можливості самостійно зафіксувати зміст веб-сторінки у мережі Інтернет, з огляду на діяльність в Україні підприємств, які надають послуги щодо проведення фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет з наданням експертних висновків [194].

Огляд електронних доказів може здійснюватися за їх місцезнаходженням, правила якого передбачені ст. 81 КАС України, зокрема, огляд електронного доказу (веб-сторінки) за місцем його знаходження в мережі Інтернет може здійснюватися судом у звичайному порядку та в порядку забезпечення доказів. Різниця між цими двома процесуальними порядками полягає, в першу чергу, у процесуальних строках. Так, якщо сторона подала звичайне клопотання про огляд веб-сторінки за місцем її знаходження в мережі Інтернет, суд не обмежений якимись часовими рамками для розгляду даного клопотання, а отже може розглянути його у підготовчому засіданні або у судовому засіданні під час розгляду справи по суті. Заява про огляд веб-сторінки за місцем її знаходження в порядку забезпечення доказів має бути розглянута судом не пізніше п'яти днів з дня її надходження до суду. Така заява обов'язково оплачується судовим збором та розглядається судом з урахуванням положень ст.ст. 114-117 КАС України [29]. До вирішення питання про огляд веб-сторінки за місцем її знаходження в мережі Інтернет або відмову у здійсненні такого огляду судам слід підходити виважено, оскільки властивість електронних доказів вказує на можливість їх зміни або припинення існування. Якщо учасник справи, який подає електронний доказ до суду, не є власником веб-сайту чи веб-сторінки,

на якій розміщені електронні дані, він не здатен їх контролювати, а отже не може запобігти їх зміні або видаленню.

Фіксація електронних доказів являє собою закріплення доказів у встановленому законом порядку. Дотримання процесуального законодавства під час оформлення (фіксації) електронних доказів в адміністративному судочинстві має важливе значення для процесу доказування, оскільки це буде вказувати на допустимість доказу, його достовірність та можливість перевірити дотримання порядку його оформлення.

Самонова В.В. у своєму дисертаційному дослідженні зазначила, що фіксацію електронних доказів бажано здійснювати до їх подачі. Це можливо зробити за допомогою експертів чи профільних установ, які надають послуги з проведення фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет. Також допускається здійснення фіксації самостійно з використанням електронних сервісів або із залученням третіх осіб (свідків) та створенням протоколу огляду доказів, а подавати до суду електронні докази можливо в електронній та паперових копіях, що полегшить процедуру огляду електронних доказів судом [26, с. 36]. Фіксація електронних доказів суттєво відрізняється від закріплення даних у письмових доказах. Використання електронної форми документа робить більш складним його використання в якості доказу, оскільки характеризується певними технічними елементами та властивостями носія інформації та створюється шляхом використання електронно-технічних засобів фіксації, обробки та передавання інформації [174, с. 93].

Проведення судової експертизи Науково-дослідним центром судової експертизи з питань інтелектуальної власності при Міністерстві юстиції України розцінюється як фіксація конкретної «редакції» інформації, що міститься в певних видах доказів (наприклад, інформації з веб-сайта), оскільки вона може бути видалена, змінена автором, зберігачем чи користувачем. Разом з тим, як показує практика, «експертна фіксація» не гарантує виключення чи усунення будь-яких сумнівів із приводу того, що

інформацію зафіксовано правильно без зловживань та змін з боку експерта [26, с. 44].

З 25 квітня 2016 року розпочав свою роботу Центр компетенції адресного простору мережі Інтернет, який є уповноваженим підприємством для проведення фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет та встановлення власників веб-сайтів [195]. Практика показує, що учасники адміністративних справ користуються послугами зазначеної установи для фіксації електронних доказів, а суди визнають здійснену фіксацію веб-сторінок фактичним даними, які мають доказове значення.

Так, 22 вересня 2022 року Одеський окружний адміністративний суд, розглянувши справу за адміністративним позовом визнав встановленими фактичні данні, на які посилалась сторона (а саме зміст тексту веб-сайту в певний момент часу) підтверджені експертним висновком за результатами проведеної фіксації і дослідження змісту веб-сторінки у мережі Інтернет. Офіційний статус сайту <http://tairovo-tsr-odessa.gov.ua> (щодо розміщення інформації на якому виник правовий спір) було підтверджено довідкою ДП «Центр компетенції адресного простору мережі Інтернет» Консорціуму «Український центр підтримки номерів і адрес» від 17.09.2019 р. №123/2019-9, котрий мав відповідне свідоцтво про акредитацію. Крім того, у своєму рішенні суд визнав компетентність зазначеної установи у проведенні фіксації і дослідженні змісту веб-сторінок у мережі Інтернет, а також видачі довідок з відомостями про реєстранта доменного імені або інформації про його встановлення [196].

Також у судовій практиці визначено місце «експертної фіксації» в системі засобів доказування, яку не потрібно ототожнювати з висновками експерта. Так, 16 березня 2020 року Окружний адміністративний суд міста Києва, розглядаючи адміністративну справу, дослідив надані суду копії «Експертних висновків за результатами проведеної фіксації і дослідження змісту веб-сторінок у мережі Інтернет», складених дочірнім підприємством «Центр компетенції адресного простору мережі Інтернет» консорціуму

«Український центр підтримки номерів і адрес», котрим було проведено фіксацію і дослідження змісту відповідних веб-сторінок за адресами у мережі Інтернет на замовлення адвокатського бюро. У своєму рішенні суд зазначив, що подані документи судом не визнаються експертними висновками у розумінні вимог чинного законодавства, з огляду на те, що не відповідають вимогам, встановленим статтею 104 КАС України, зокрема, не містять відомостей, що висновки підготовлені для подання до суду та про те, що експерт обізнаний про кримінальну відповідальність за завідомо неправдивий висновок, але приймаються судом до уваги у якості належних та допустимих доказів обґрунтування позивачем заявлених позовних вимог [197]. Такий висновок суду підтверджує, що фіксація експертною установою доказів є одним із етапів процесу доказування в адміністративному судочинстві, а «висновок про результати фіксації» не можна ототожнювати з висновком експерта, як засобом доказування в адміністративному судочинстві.

На завершення слід зазначити, що в іноземних державах правовому регулюванню відносин щодо фіксації доказів приділяють особливу увагу. Так, федеральний уряд Німеччини та очільники земель в межах своєї компетенції уповноважені встановлювати вимоги до форми електронних документів як доказів. Разом з тим Закон Канади «Про докази» не містить конкретних вимог до процесуального оформлення електронних документів як доказів: вони можуть бути подані відповідно до будь-яких стандартів, процедур, практик або способів їх застосування, створення чи зберігання, зважаючи на організаційно-правову форму автора документа, вид його діяльності, витрачені на створення, збереження та використання цього документа зусилля, а також вид самого документа і його призначення [198, с. 95].

Проаналізувавши законодавство України можемо зазначити, що відповідно до ст. 44 КАС України на документи, у тому числі докази, які подаються до суду в електронній формі, накладається КЕП учасника справи

(його представника) відповідно до вимог законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги». Відповідно до ст. 99 КАС України електронні докази подаються до суду в оригіналі, електронній або паперовій копіях, посвідчених у встановленому законом порядку [29]. Протягом останніх років кількість легальних інструментів процесуального оформлення електронних доказів в Україні зростає. Крім зазначених вище засобів, відповідно до ст. 81 КАС України електронні докази можуть бути оглянуті за їх місцезнаходженням, про що складається відповідний протокол. З огляду на це можна зробити припущення, що законодавством України забезпечено фіксацію електронних доказів шляхом встановлення вимог щодо їх оформлення, зокрема накладанням електронного підпису, а також вимог до форми їх подання та процедури огляду.

Дуже цікавою вбачається можливість фіксації електронних доказів третіми особами, зокрема нотаріусами. Практика нотаріального забезпечення електронних доказів міститься в певних розвинутих державах. Наприклад, комплексне законодавче врегулювання нотаріального забезпечення доказів в електронній формі існує в США, де законом штату Юта про реформування нотаріату детально врегульовано питання нотаріального забезпечення електронних документів та записів. Статтею 46-1-6 вказаного Закону передбачена можливість посвідчення документів, що включає в себе можливість підтвердження справжності цифрового підпису на підставі переконливого доказу ідентифікації особи-підписувача. Поняття «переконливої ідентифікації» розтлумачене в законі та означає можливість ідентифікації особи шляхом використання електронних протоколів, надійність яких еквівалентна тій, яку має подання посвідчення особи або підтвердження особи, яка особисто знайома з підписувачем та заслуговує на довіру. Таким доказом, визнаним нотаріусами у штаті Юта, є інтерактивна аудіовізуальна система, за допомогою якої можлива дистанційна перевірка

нотаріусом документа, який підтверджує особу підписувача електронного документа або запису [199].

Відповідно до статті 102 Закону України «Про нотаріат», нотаріуси наділені правом забезпечувати докази, необхідні для ведення справ в органах іноземних держав [200]. Стаття 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», передбачає можливість нотаріального посвідчення цивільно-правової угоди, укладеної шляхом створення електронного документа (електронних документів) [14]. Певний потенціал щодо позасудового забезпечення доказів в електронній формі містить пункт 8 глави 7 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, який передбачає повноваження засвідчувати справжність електронного цифрового підпису [201]. Зазначені нормативно-правові акти дають підставу передбачити можливість запровадження нотаріального посвідчення електронних доказів.

Досудова фіксація електронних доказів дасть змогу особі чиї права були порушені подати скаргу. «Якщо більшість спорів вирішуватиметься в досудовому порядку, навантаження на судову систему буде зменшено, а публічна адміністрація зміцнить свій авторитет як захисник прав, свобод і законних інтересів» [202, с. 40].

Проаналізувавши вітчизняну та іноземну практику фіксації електронних доказів вважаємо за доцільне нормативно врегулювати у вітчизняному законодавстві такий спосіб фіксації електронних доказів, як нотаріальне посвідчення. Можливість звернення до нотаріуса в момент часу, коли є нагальна потреба у фіксації електронних доказів, з подальшим захистом прав в порядку адміністративного судочинства, може стати важливим етапом підвищення його ефективності. Саме тому пропонуємо внести зміни до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» та Закону України «Про нотаріат».

На підставі викладеного можемо зробити висновок, що процес доказування в адміністративному судочинстві вимагає багато часу, оскільки

це пов'язано із здійсненням послідовних процесуальних дій, а враховуючи особливість електронних доказів, отримані результати можуть суттєво відрізнятись від очікуваних. Зараз дуже багато інформативних даних містяться в публічних електронних реєстрах, які містять достовірну інформацію. Подання такого роду електронних доказів не повинно бути складним, оскільки наразі судді мають доступ до певних публічних електронних реєстрів, але надання суддям прямого доступу до більшої кількості публічних електронних реєстрів, ніж їм доступні зараз, може значно спростити та прискорити встановлення об'єктивної істини при розгляді адміністративних справ.

Під час проведення дослідження було виявлено кілька особливостей щодо подання, огляду та фіксації електронних доказів в адміністративному судочинстві. До них належать: необхідність у спеціальних знаннях для проведення огляду окремих видів електронних доказів; потреба враховувати ризик зміни електронних доказів під час копіювання з одного носія на інший; можливість подання електронних доказів у паперовій формі, яка не є точною копією оригіналу і тому не може вважатися копією електронного доказу; а також потреба суду у спеціальному технічному обладнанні для відтворення електронних доказів.

Встановлено, що все більшого поширення набуває такий позасудовий спосіб фіксації доказів, як нотаріальне посвідчення копії електронного доказу. Така практика не є новою, оскільки використовується у деяких іноземних державах, де вже встигла довести свою ефективність. Значення фіксації електронних доказів важко недооцінити, оскільки важливим для встановлення об'єктивної істини буде саме той стан електронного доказу, який він мав в момент порушення права. Звернення до нотаріуса для фіксації електронних доказів може бути корисним при необхідності швидкого реагування для збереження електронного доказу у відповідному стані. Саме, тому для надання можливості нотаріусам фіксувати електронні докази не тільки при веденні справ в органах іноземних держав, але й для національних

судів, потрібно внести зміни до певних нормативно-правових актів. Доцільним буде доповнити статтю 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» частиною 5 такого змісту:

«Нотаріальне посвідчення копій електронних документів здійснюється з урахуванням положень Кодексу адміністративного судочинства України».

Закон України «Про нотаріат» пропонується доповнити статтею 79-1 «Засвідчення копій електронних документів», наступного змісту:

«Нотаріус на прохання фізичної особи засвідчує факт відповідності копії електронного документу його оригіналу» [203, с. 634].

Запровадження змін такого характеру є перспективним в реаліях сьогодення та може допомогти у вирішенні проблем фіксації інформації, яка в подальшому буде мати доказове значення, забезпечить встановлення об'єктивної істини та прискорить вирішення справ в адміністративних судах.

2.2. Критерії оцінки електронних доказів у адміністративному судочинстві України

Особливість статусу суду в доказовій діяльності в адміністративному судочинстві полягає у його обов'язку здійснювати всебічне та неупереджене дослідження й оцінку всіх наявних доказів у справі. Ця особливість підкреслює відповідальність суду за забезпечення об'єктивності процесу, що включає детальне вивчення кожного доказу з урахуванням його належності, допустимості, достовірності та достатності. Суд в адміністративному судочинстві виступає не тільки як пасивний арбітр, що оцінює подані сторонами докази, але й як активний учасник доказової діяльності. Його роль включає з'ясування всіх фактичних обставин справи, незалежно від позицій сторін, і забезпечення справедливого розгляду шляхом використання всіх доступних доказів, що можуть мати значення для прийняття законного та обґрунтованого рішення. Це виходить із основного принципу адміністративного судочинства – забезпечення ефективного захисту прав і свобод особи від порушень з боку державних органів. Суд повинен критично оцінювати як кожен окремий доказ, так і їх сукупність (а у окремих випадках також регулятивний вплив рішень, прийнятих органом державної влади на підставі цих доказів [204, с. 17]) , що дозволяє йому повноцінно відтворити фактичну картину подій і прийняти рішення, що відповідає критеріям справедливості й правомірності. Логічним результатом зростаючого впливу інформатизації на суспільні відносини стало процесуальне виокремлення електронних доказів та довгий подальший шлях їх пристосування в адміністративному судочинстві.

«Суд є суб'єктом дослідження доказів, як орган, який сприймає та фіксує докази у справі. Суд вирішує питання належності та допустимості доказів. Вирішення питання про належність доказів здійснюється на основі судового розсуду, оскільки така діяльність містить у собі категорію вибору, спеціальною межею якого виступає вимога врахування тільки тих обставин,

які мають значення для справи. Допустимість являє собою формалізоване правило, в силу якого законом встановлено обмеження у використанні засобів доказування у процесі вирішення справи. При встановленні допустимості доказів у справі суд застосовує дискрецію повноважень відносно вибору одного або декількох засобів доказування. Суд не має права на власний розсуд замінити засіб доказування. Разом з тим для підтвердження факту або його спростування суд може використовувати додатково й інші засоби доказування, якщо цього вимагають обставини справи» [205, с. 147-148]. «КАС України передбачає такі активні дії суду у доказовій діяльності як оцінка доказів за своїм внутрішнім переконанням, яка заснована на всебічному, повному, об'єктивному дослідженні належності, допустимості та вірогідності кожного доказу» [205, с. 151].

У контексті міркувань про інститут оцінки доказів хочемо зробити акцент на наявності живих дискусій навколо феномена електронних доказів. Адже саме їх поява послужила каталізатором для процесу переосмислення усталеного підходу до оцінки доказів. Відповідно не можна не погодитись з А.А. Манжулою в тім, що «сучасна теорія доказів знаходиться у стані змін і перетворень, під впливом інноваційних підходів та осучаснення інформатизації суспільства». Поява нового виду інформаційного простору сприяє появі таких засобів доказування, які враховують реалії сьогодення, тому закріплення на законодавчому рівні можливості використовувати нові види доказів свідчить про якісно новий рівень здійснення національного адміністративного судочинства [11, с. 167].

Вітчизняні адміністративісти визначають оцінку доказів як: «невід'ємну частину доказування та кінцеву дію, підсумок усього пізнавального процесу. Без такої оцінки процес доказування носить незавершений, марний характер [50, с. 158]; «діяльність що пронизує всі стадії судового процесу і є кінцевим результатом пізнавального процесу» [50, с. 178]; «діяльність по розгляду за своїм переконанням кожного доказу

окремо та всієї сукупності доказів, визначаючи їх відносність, допустимість, достовірність та достатність для висновків з конкретної справи» [206, с. 33].

До елементів доказування В.Г. Перепелюк відносить збирання, дослідження та оцінку доказів. А також уточнює, що якщо суд бере участь хоча б у одній процесуальній дії, він є суб'єктом доказування» [205, с. 212]. Колпаков В.К., Гордєєв В.В. та деякі інші вчені відокремлюють внутрішню (логічну) й зовнішню (правову) сторони оцінки доказів. «Перш за все судова оцінка доказів здійснюється за внутрішнім переконанням суддів, заснованому на доказах висновку суду про обставини справи. Вона розглядається як метод, спосіб, принцип оцінки доказів, а також як критерій оцінки та її результати незалежно від зовнішніх факторів. Внутрішнє переконання характеризує сам процес пізнання, оскільки суб'єкт, який робить висновок про події, які відбувалися в минулому, не підводить фактичні дані під норму закону. Саме внутрішнє переконання є результатом доведення, що виражає переконливість у обставинах справи, які підлягають доказуванню» [207, с. 178]. Для оцінки електронних доказів, форма яких не дозволяє людині безпосереднього сприймати їх, передбачена можливість проведення технічної експертизи, результати якої можуть суттєво вплинути на внутрішнє переконання судді, надаючи йому додаткові гарантії для формування обґрунтованого рішення.

«Оцінка доказів є логічним процесом установлення відносності і допустимості доказів, наявності та характеру зв'язків між ними, визначення значення та шляхів використання доказів для встановлення істини у справі. Оцінити докази означає прийти до обґрунтованого висновку про їх належність і допустимість та на цій основі зробити висновок про достовірність або недостовірність фактичних даних, що встановлюються цими даними, що мають значення для справи. Оцінці підлягає як кожний окремий доказ, так і всі зібрані докази в цілому. При оцінці доказів суддя повинен керуватися внутрішнім переконанням, заснованим на всебічному, повному і об'єктивному дослідженні всіх обставин справи в їх сукупності.

Оцінка доказів за внутрішнім переконанням означає, що суддя, неупереджено вивчаючи всі представлені докази, самостійно вирішує питання про їх достовірність або недостовірність, істинність або хибність відповідних відомостей. У зв'язку з цим має бути виключений будь-який вплив особи, що розглядає справу. При оцінці доказів необхідно виходити з рівності їх доказового значення. Жоден доказ не може мати більшого чи меншого доказового значення, ніякі докази не можуть мати заздалегідь установленної сили. Наприклад, при оцінці показань свідка у справі і висновку експерта не можна припускати, що останнє буде мати більше доказове значення. При цьому ніякі докази, включаючи заключення експерта, не можуть бути покладені в основу висновків, якщо вони суперечать іншим матеріалам справи. У ході розгляду справи необхідно оцінювати всі докази в сукупності, оскільки тільки такий підхід сприяє об'єктивному вирішенню справи» [44, с. 119-120].

«Як зазначають сучасні дослідники, складність оцінки доказів, що зумовлює, у свою чергу, одну з основних її проблем, полягає в тому, що результат завжди має належну процесуальну форму, проте сам процес оцінки виходить за межі процесуальних дій, оскільки є розумовим процесом на який також впливають фактори, що не мають правового характеру» [208, с. 179]. Наприклад, якщо говорити про електронні докази, то суд, який розглядає справу, безпосередньо «спілкуватися» з електронним доказом не може. Водночас забезпечений спеціальною апаратурою фахівець, який володіє спеціальною методикою, може дослідити електронний доказ і перевести його в форму придатну для сприйняття людиною.

Ознаки оцінки доказів ґрунтуються на тому, що їх аналіз відображає якісні характеристики самих доказів, які є основою процесу доказування. Ці характеристики оцінюються на основі внутрішнього переконання суду, яким він керується під час ухвалення рішення. «Вказівка, що суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, вимагає звернути увагу на те, як це переконання має формуватися і чи дійсно результат такого переконання не

може бути формалізований. Також суд у судовому рішенні повинен аргументувати всі без виключення параметри оцінки доказів, тобто показати, на підставі чого в нього виникло саме таке, а не інше переконання» [209, с. 177].

Оцінка доказів є ключовим етапом у процесі розгляду справи, пронизуючи всі стадії судового провадження. Це кінцевий результат судового аналізу доказів, який може бути попереднім, остаточним та контрольним. Попередня оцінка здійснюється судом на всіх етапах провадження до моменту виходу в нарадчу кімнату. Вона передбачає первинний аналіз доказів з метою їхнього подальшого використання у процесі. Остаточна оцінка відбувається в нарадчій кімнаті, де суд оцінює сукупність усіх наявних доказів, і на основі цього аналізу ухвалює рішення у справі. Контрольна оцінка виконується судами вищих інстанцій, коли вони перевіряють законність та обґрунтованість ухвалених рішень. Таким чином, оцінка доказів є незалежною процесуальною категорією, яка існує поза межами поняття судового доказу, оскільки логічні закони доказування не можуть бути регульовані правовими нормами. Об'єктом оцінки є самі докази, а предметом – їхні властивості та взаємозв'язок у їх сукупності.

Стаття 90 КАС України закріплює порядок оцінки доказів судом. Зокрема, докази у справі судом оцінюються за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх безпосередньому, всебічному, повному та об'єктивному дослідженні, оцінюється належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності [29]. Зазначені критерії у теорії судового доказування та судовій практиці нерозривно пов'язані й постійно супроводжують діяльність учасників судового процесу на всіх етапах отримання, дослідження та оцінки доказів. Майже в кожному судовому рішенні згадуються ці категорії, або хоча б деякі з них, у контексті оцінки доказів і результатів доказової діяльності сторін.

В умовах цифровізації суспільства та збільшення обсягів інформації, що подається в електронній формі, перед судами постає важливе завдання щодо оцінки електронних доказів. В адміністративному судочинстві, де особлива увага приділяється процедурам і процесуальним нормам, оцінка електронних доказів потребує чітких та обґрунтованих критеріїв. Як було вже з'ясовано, законодавцем чітко визначено правила оцінки доказів, зокрема критерії, яким повинні відповідати отримані під час провадження докази – належність, допустимість, достовірність і достатність. На сьогоднішній день у науковій доктрині та на практиці невирішеним є питання про те, які критерії оцінки доказів повинні застосовуватися щодо електронних доказів. Від того, наскільки швидко і якісно буде вирішено зазначену прогалину, залежить ефективність та результативність діяльності уповноважених суб'єктів у доказуванні.

Питання оцінки електронних доказів є особливо актуальним з огляду на те, що їх видів багато, тому сформувані єдині критерії оцінки для всіх них доволі складно. Важливе значення у справі оцінки електронних доказів в адміністративному судочинстві відіграє судова практика та сформовані на її підставі правові позиції Верховного Суду. Однак ситуацію ускладнює те, що на даний момент певні усталені підходи щодо оцінки всіх засобів доказування, окрім електронних доказів, вже сформовано. Так, у Керівництві «Електронні докази в цивільному та адміністративному процесі», ухваленому Комітетом міністрів Ради Європи 30.01.2019 року [210, с. 7] зазначено, що електронні докази слід оцінювати так само, як і інші види доказів, зокрема щодо їх допустимості, автентичності, точності та цілісності. Вернидубов І.В. та Белікова С.О. також вважають, що «особливо важливим фактором для ухвалення судового рішення у справі є відповідність електронних доказів основним чотирьом критеріям: належність, допустимість, достовірність та достатність. Інакше такі докази не матимуть відповідного процесуально-правового статусу та не зможуть формувати законну доказову базу [12,

с. 303]. Тому перевірка навіть таких елементарних критеріїв, як оцінка належності електронних доказів на практиці може стати проблематичною.

Перевірка належності електронних доказів передбачає ретельний аналіз їхнього змісту з метою виявлення інформації, яка безпосередньо стосується обставин справи, що потребують встановлення. Це означає, що кожен електронний доказ повинен бути досліджений на предмет того, чи містить він відомості, які можуть допомогти суду у визначенні важливих фактів справи. Лише ті докази, що мають прямий зв'язок з обставинами, які є предметом судового розгляду, можуть бути визнані належними та враховані при ухваленні рішення. Однак така перевірка може бути ускладнена, якщо доказова інформація зафіксована нечітко (наприклад, через неякісний звукозапис), що може завадити суду визначити зв'язок цієї інформації зі справою [211]. Прикладене до постанови неякісне фото, а саме відсутність чіткого зображення номерного знаку, може викликати у учасників справи сумніви стосовного того, що це зображення було зроблено сертифікованим технічним засобом, покликаним фіксувати в автоматичному режимі факти вчинення адміністративних правопорушень у сфері безпеки на автомобільному транспорті [212]. Як показує практика, неякісні та фрагментарні фото (якщо вони не дозволяють точно встановити обставини порушення або особу, яка його вчинила) можуть бути визнані недостовірними доказами і не прийняті до уваги під час вирішення справи про адміністративне правопорушення. А сама постанова про притягнення до адміністративної відповідальності завдяки цьому буде судом скасована [213; 214]. Якщо виникають сумніви щодо належності електронного доказу, наприклад, що певні зображені на фотографіях особи відвідали зображене на цьому ж фото приміщення – суд, як це зробив Шостий апеляційний адміністративний суд у справі №826/17511/17, може призначити комп'ютерно-технічну експертизу [215]. Але у деяких випадках навіть експертиза не здатна допомогти. Наприклад, при розгляді справи № 346/6491/23 Коломийський міськрайонний суд Івано-Франківської області

встановив відсутність належних доказів вчинення адміністративного правопорушення. Із змісту фактичних даних, які містяться у наданій відповідачем фотографії №1 вбачається, що інспектор з паркування просто здійснив фото фіксацію зображення та місця встановлення знаку 3.34 «зупинка заборонена» без прив'язки до будь-якого нерухомого об'єкта або назви вулиці, аби суд міг би, без будь-яких сумнівів вважати визначеним місце встановлення цього знаку у м. Коломия, зокрема на вулиці Січових Стрільців. Суд врахував напис на фото з назвою вулиці, але відзначив, що місце встановлення знаку для визначення меж його дії потребує визначення конкретного місця його розташування на вулиці [216].

Складовою частиною належності є, на нашу думку, такий елемент оцінки доказу як релевантність. Він покликаний допомогти розкрити чи стосується безпосередньо певний електронний доказ обставин справи. Наприклад, метадані, що підтверджують час та місце події, будуть належними лише у справах де ці аспекти є ключовими.

Наступною важливою властивістю доказів, яка свідчить про їх придатність для встановлення фактичних обставин справи, є допустимість. Допустимість як принципово важливе явище доказового права незмінно є предметом досліджень у процесуальній науці. Законодавче закріплення вимог про допустимість доказів, що міститься у нормах процесуальних кодексів, свідчить про важливість процедури одержання доказу для визнання його допустимим. Така процедура буде вважатись належною, якщо вона проведена належним суб'єктом у належному процесуальному порядку.

Вагомою складовою інституту допустимості електронних доказів є дотримання та забезпечення «процесуального ланцюга доказів», що передбачає послідовність дій з виявлення, вилучення, фіксації, долучення та зберігання електронних доказів. Відсутність будь-якої зі складових цього ланцюга може призвести до визнання електронного доказу недопустимим. Допустимість є обов'язковою характеристикою доказу, що дозволяє суду використовувати його для встановлення фактичних обставин справи. Вона

свідчить про здатність доказу бути джерелом доказової інформації при дотриманні необхідної форми та законної процедури, яка включає фіксацію доказу належним суб'єктом, відповідну процесуальну дію та законний порядок її проведення.

Електронний доказ повинен бути отриманий законним шляхом, без порушення прав осіб і вимог законодавства. Наприклад, якщо інформація з електронних пристроїв отримана незаконно, такий доказ може бути визнаний недопустимим. Так само аудіо- або відеозапис, зроблений прихованим способом, також не буде прийнятий судом як допустимий доказ. Адже як прямо впливає із змісту рішення Конституційного Суду України від 20 жовтня 2011 р. у справі №1-31/2011, фактичні дані отримані в результаті проведення негласних дій особами, які не мають права здійснювати оперативно-розшукову діяльність не можуть використовуватися як докази. (п. 3.4) [217].

Таким чином, нами визначені наступні елементи з яких складається допустимість оцінки електронного доказу:

- законність отримання: електронний доказ має бути отриманий у спосіб, що не порушує права осіб і вимоги законодавства. Наприклад, незаконне зняття інформації з електронних пристроїв може зробити доказ недопустимим;
- дотримання процесуальних норм: процес отримання, збереження і подання електронного доказу повинен відповідати вимогам законодавства і судової практики. Це включає дотримання суб'єктами доказової діяльності встановлених стандартів електронного документообігу.

Встановлення достовірності доказів має, безсумнівно, велике значення в процесі доказування. Відповідно до законодавства ЄС електронні дані повинні прийматися як автентичний доказ, якщо інша сторона не наведе відповідні обґрунтовані доводи на спростування цього. Достовірність електронних доказів презюмується до тих пір, поки немає розумних сумнівів у протилежному (п.п. 21, 22 Керівництва «Електронні докази в цивільному та

адміністративному процесі» [209]. Найвищим та найскладнішим стандартом доказування є стандарт «поза розумним сумнівом» (beyond reasonable doubt) [218, с. 135]. Слід зазначити, що КАС України не містить вищезазначених стандартів доказування. Тільки у ч. 1 ст. 78 КАС України вказується на існування такої процесуальної категорії, як «обґрунтовані сумніви», сутність якої полягає в тому, що обставини, які визнаються учасниками справи, не підлягають доказуванню, якщо суд не має обґрунтованого сумніву щодо достовірності цих обставин або добровільності їх визнання. Гарган С.Ю. та Осадчий А.Ю. висловлюють думку, що в «адміністративному судочинстві не доцільно використовувати найскладніший стандарт «поза розумним сумнівом» (beyond reasonable doubt). Останній в зарубіжних державах, як правило, застосовується в кримінальному процесі, в якому присутній тягар доказування зі сторони обвинувачення. Адміністративний процес в цьому плані є більш змагальним, адже обов'язок подання доказів щодо обґрунтування фактичних обставин справи рівнозначно покладено на обидві сторони. Саме тому, в низці держав англо-американської судової системи, в якості стандартів доказування при розгляді адміністративних прав використовують «простіші» стандарти – «баланс імовірностей» (balance of probabilities) або «перевага доказів» (preponderance of the evidence)» [218, с. 136].

Найчастіша помилка учасників справи полягає у тому, що подані ними до суду електронні докази не завірені у встановленому законом порядку електронним цифровим підписом. За відсутності ЕЦП вони не відповідають вимогам частини другої статті 99 КАС України, що в свою чергу позбавляє суд можливості оцінювати такі докази на предмет їх належності та достовірності, та взагалі брати їх до уваги під час вирішення справи по суті [129]. Достовірність електронних листів, які не підписані ЕЦП, перевіряється іншим чином. З урахуванням того, що надісланий електронний лист залишає сліди на комп'ютері одержувача, сервері поштової служби, комп'ютері інтернет-провайдера та відправника – встановити факт відправки

листа, як правило, не викликає труднощів. Однак, якщо питання все ж виникають, закон дозволяє залучити спеціаліста або провести судову експертизу, висновок якої підтвердить факт надсилання електронного листа. Зокрема, експерт може дослідити комп'ютер і підтвердити наявність певних записів із відповідним змістом, датою створення та відсутністю змін у них.

Практика показує, що існує ще один спосіб, який полягає у тому, що зацікавлений учасник справи може надати секретарю судового засідання в приміщенні суду доступ (логін та пароль) до електронної пошти, щоб суд та інші учасники справи змогли оглянути електронні листи безпосередньо в залі суду. А суддя зміг зафіксувати отримані дані (адресати листів, дати та час надсилання листів, опис графічних зображень, назву файлів тощо) у протоколі [189]. Встановлення автора-відправника електронного листа можливо й за допомогою самої e-mail адреси, адже у багатьох публічних органах запроваджено корпоративну пошту і кожен співробітник має свій унікальний e-mail для службового листування. Як зазначають британські вчені, ім'я у e-мейл адресі є поширеним способом процесуальної ідентифікації особи-відправника [219, с. 331].

Для оцінки достовірності будь-якого виду електронних доказів важливо підтвердити автентичність джерела інформації. Це передбачає перевірку надійності роботи цифрового пристрою та системи загалом. Надійність пристрою означає, що він забезпечує точність кінцевого результату. Іншими словами, потрібно впевнитися, що апаратура працює коректно та не генерує помилок. Якщо виникають сумніви щодо правильності роботи цифрового пристрою, суд може призначити інформаційно-комп'ютерну експертизу, яка встановлює факти та обставини, пов'язані з процесами створення, обробки та зберігання інформації на комп'ютерних і магнітних носіях. Основним завданням інформаційно-комп'ютерної експертизи є пошук, виявлення, відновлення та технічний аналіз інформації, що була створена користувачем або програмами в комп'ютерній системі.

Оцінюючи достовірність аудіо- та відеозаписів, необхідно перевірити технічні аспекти їх створення та переконатися у відсутності цифрової обробки звуко- або відеоряду. Зрозуміло, що для надання висновків із цих питань судді також знадобиться допомога спеціаліста або експерта. Примітно, що звуко- та відеозаписи, зроблені в автоматичному режимі, зазвичай мають вищий ступінь достовірності порівняно з записами, створеними у ручному режимі. Це пояснюється тим, що деякі спеціалізовані пристрої для фіксації інформації залишають у метаданих файлів дані про свою модель та серійний номер, що підвищує їхню надійність як доказу і прискорює процес їх перевірки на достовірність.

У окремих випадках, коли суд не має можливості встановити достовірність електронного доказу він вимушений вдаватися до додаткових процесуальних дій. Наприклад, «якщо сторона подає у якості електронного доказу фрагмент аудіозапису розмови з іншою стороною – суд витребує оригінал аудіозапису (повну його версію), а особу, що записала розмову повторно викликає у якості свідка» [126]. Варто зауважити, що не є порушенням норм процесуального права недослідження оригіналу електронного доказу за відсутності у учасників справи та суду обґрунтованих сумнівів щодо відповідності копії електронного доказу його оригіналу.

Отже, до елементів, які розкривають достовірність, як критерій оцінки електронних доказів можна віднести:

- автентичність джерела: важливо встановити, що електронний доказ походить з достовірного джерела. Це може бути підтверджено підписом, цифровим підписом або сертифікованим електронним сертифікатом;

- цілісність даних: суд повинен переконатися, що електронний доказ не зазнав змін з моменту його створення до моменту подання до суду, що забезпечується верифікацію автентичності файлів, перевіркою на відсутність змін у метаданих тощо.

Для електронних доказів критерій достатності є якісною характеристикою, яку суд оцінює, щоб визначити, чи достатньо наявних

доказів для вирішення справи. Під час оцінки достатності електронних доказів суд повинен встановити фактичні обставини, пов'язані з місцем, часом, причинами, метою, умовами та наслідками події. Критерій достатності електронного доказу тісно пов'язаний із критерієм його зв'язку з іншими доказами. Достатність означає, що суд має впевнитися, чи наявні електронні докази можуть забезпечити вирішення справи, а зв'язок із іншими доказами вказує на те, наскільки цей доказ інтегрований у загальну доказову базу. Взаємозв'язок між доказами підсилює їхню переконливість і дозволяє суду прийти до обґрунтованого рішення. Наприклад, матеріали справи №160/16761/22, розглянутої Дніпропетровським окружним адміністративним судом, містять докази направлення поліцейському засобами електронної комунікації на мобільний номер телефону Номер_2 з використанням месенджерів «Telegram» та «WhatsApp» повідомлень про необхідність негайного прибуття до місця несення служби та для надання пояснень щодо поважності причин невиходу на службу. Причому, суд не вважає порушенням Дисциплінарного статуту факт направлення цих повідомлень за допомогою засобів електронного комунікації за відсутності відомостей про інші способи сповіщення поліцейського [220]. В іншій справі позивач додав до матеріалів позовної заяви скріни переписки та голосове повідомлення, які на його думку, свідчать про те, що його рапорт про звільнення надійшов до командування частини на розгляд. Однак суд оцінивши ці докази зазначив, що з них не можливо встановити осіб, які листувались і розмовляли з позивачем, а також факт подання позивачем вищевказаного рапорту [151].

Отже можна виокремити наступні елементи, які характеризують достатність електронного доказу:

- повнота інформації: електронний доказ повинен містити достатньо інформації для того, щоб суд міг зробити обґрунтовані висновки щодо певних обставин справи. Якщо доказ містить лише часткову інформацію або є фрагментарним, це може знизити його доказову цінність;

- зв'язок з іншими доказами: електронний доказ має бути частиною сукупності доказів, яка в цілому дозволяє встановити факти, що мають значення для вирішення справи. Електронний доказ має підтверджувати або спростовувати факти, що вже встановлені іншими доказами, або бути єдиним джерелом інформації щодо конкретного аспекту справи. Наприклад, електронне листування може бути доповнене документами або свідченнями, що підтверджують зміст листів або контекст їх створення. Важливо розуміти, що електронний доказ не повинен існувати в ізоляції. Його оцінка відбувається в контексті сукупності доказів, які разом повинні створювати надійну базу для прийняття рішення. Якщо електронний доказ суперечить іншим доказам або не узгоджується з ними, його доказова сила може бути поставлена під сумнів.

Окрім вищенаведених критеріїв оцінки, можна виокремити ще такий критерій як забезпечення цілісності доказів, до складу якого входить збереження оригіналу електронного доказу та протоколювання. Якщо можливо, оригінал електронного доказу має бути збережений у незмінному стані. Використання копій допустиме за умови підтвердження їх автентичності та відповідності оригіналу. Збереження оригіналу гарантує, що доказ залишається незмінним і автентичним протягом усього судового процесу. Протоколювання, у свою чергу, документує кожен етап роботи з електронним доказом, включаючи його створення, зберігання, передачу та доступ, що забезпечує контроль за цілісністю доказу. Ці два критерії працюють у комплексі, гарантуючи, що електронний доказ буде прийнятий до розгляду судом.

Оцінка електронних доказів не обмежується лише вищезазначеними критеріями оцінки. Додатковим етапом оцінки може стати проведення технічної експертизи. Пункт 18 Керівництва «Електронні докази в цивільному та адміністративному процесі» зазначає, що суди можуть вимагати аналізу електронних доказів експертами, особливо коли порушуються складні доказові питання або якщо є підозри щодо

маніпулювання електронними доказами [210]. Така експертиза дозволяє перевірити автентичність, цілісність та надійність електронних доказів, що підсилює їхню доказову цінність. Вона допомагає виявити будь-які технічні аспекти, які можуть вплинути на достовірність доказів, включаючи можливі спотворення чи зміни даних. Таким чином, технічна експертиза забезпечує більш комплексний підхід до оцінки електронних доказів, дозволяючи суду приймати рішення на основі всебічно перевірених даних.

У підсумку, можна зробити висновок, що критерії оцінки електронних доказів – це сукупність правових вимог та стандартів, які застосовуються для перевірки належності, допустимості, достатності, достовірності електронних доказів та їх взаємозв'язку для прийняття справедливого судового рішення.

Доктринальна цінність сформульованого нами визначення полягає у тому, що воно розкриває сутність критеріїв оцінки електронних доказів. І цей факт, безсумнівно, важливий для формування нової теорії оцінки електронних доказів та нової технології практичного впровадження положення цієї теорії.

Підводячи підсумки всього вищенаведеного варто зазначити, що оцінка електронних доказів – це розумова і процесуальна діяльність суду та учасників адміністративної справи, спрямована на формування остаточного висновку щодо підтвердження або спростування фактів, які підлягають доказуванню за допомогою електронних доказів. Електронні докази, як і інші види доказів, мають відповідати критеріям оцінки, що включають достатність, достовірність, належність та допустимість. Кожен із цих критеріїв відіграє важливу роль, оскільки від них залежить, чи буде суд враховувати такий доказ. Оцінка електронного доказу в контексті справи є комплексним процесом, який включає врахування його взаємозв'язку з іншими доказами, його місця в загальній картині доказів, а також відповідності правовим вимогам. Такий підхід дозволяє забезпечити об'єктивність та повноту судового розгляду, що є необхідним для прийняття справедливого судового рішення [221, с. 345].

2.3. Зберігання та повернення оригіналів електронних доказів у адміністративному судочинстві України

Зберігання та повернення електронних доказів є одним із найважливіших аспектів забезпечення цілісності та надійності цифрових засобів доказування у судовій системі України. Національне законодавство містить основні норми щодо електронних доказів, зокрема електронних документів, які визначають процедури їх створення, зберігання та використання.

Так, КАС України, Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг», Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» визначають, що електронні докази мають таку ж юридичну силу, як і паперові документи, речові докази, якщо вони відповідають вимогам закону та подані до суду із додержанням визначеного порядку. Відповідно до ч. 2 ст. 99 КАС України електронні докази подаються в оригіналі або в електронній копії, на яку накладено КЕП. При чому законодавцем не виключається можливість альтернативного способу засвідчення електронної копії електронного доказу [29]. Альтернативні способи засвідчення можуть застосовуватись коли використання КЕП ускладнене, наприклад, через особливості самого доказу (великий обсяг даних, специфічний формат або протоколи, які не підтримують стандартні механізми підпису). Втім, у судовій практиці більшість судових рішень опирається на використання КЕП як основний механізм засвідчення автентичності електронних доказів. Однак, незалежно від використовуваного методу сертифікації, електронні докази мають відповідати загальним вимогам до доказів: бути належним, допустимим, достовірним і достатнім. На нашу думку, можливість визначення інших процедур сертифікації електронних доказів робить законодавство більш гнучким й пристосованим до різноманітних ситуацій, що можуть виникнути у судовій практиці.

Відповідно до КАС України електронні докази охоплюють різні типи інформації, представленої у вигляді електронних документів, які можуть включати текстові файли, зображення, відео та аудіозаписи, бази даних, веб-сторінки тощо. Оригінали електронних доказів зберігаються судом на фізичних (матеріальних) носіях таких як USB-накопичувачі, DVD-диски або карти пам'яті [29]. Зокрема, електронні докази можуть зберігатися в електронних базах даних, таких як ЄСІТС.

Особливість роботи цифрових платформ, таких як ЄСІТС, полягає в їхній адаптивності та відкритості, що дозволяє інтегрувати міжплатформні рішення, додавати нові технології та цифрові системи. Це формує єдиний механізм взаємодії – цифрову екосистему, де всі учасники взаємодіють в електронному форматі [222, с. 40]. Водночас позитивним обов'язком держави, на думку багатьох вчених, є забезпечення розміщення матеріалів справи в електронній формі на тих серверах, які якомога краще захищені з міркувань кібербезпеки [223, с. 221; 224, с. 15-16].

Варто зазначити, що матеріальні носії також вважаються доказами і мають бути належним чином збережені судом. КАС України не містить вказівки про можливість копіювання або зміни матеріального носія електронного доказу, у зв'язку з чим існує потреба в чіткому законодавчому врегулюванні цього питання та інших важливих аспектів, таких як переведення паперових документів в електронний формат у судовому діловодстві. Як зазначають співробітники Міністерства юстиції України, ця щоденна потреба досі не отримала належного законодавчого закріплення [98].

На нашу думку, чіткі правила мають визначати вимоги до якості сканування, форматів файлів і обов'язкової наявності метаданих, визначати необхідне програмне забезпечення та встановлювати послідовний порядок дій при копіюванні електронних доказів, щоб запобігти будь-яким змінам або втраті інформації. Впровадження цих нововведень забезпечило б цілісність доказів у матеріалах справи, надаючи численні переваги. Перш за все, це

забезпечить автентичність електронних доказів, запобігаючи несанкціонованим змінам або втратам даних. Крім того, автоматизація цих процесів підвищить прозорість і прискорить розгляд справи, зменшить витрати на закупівлю канцелярських товарів та зберігання архівних документів, а також спростить доступ до процесуальних документів для всіх учасників справи. Що згодом оптимізує роботу суду та зробить судочинство більш ефективним та сучасним.

Відповідно до Положення про порядок функціонування ЄСІТС, існують винятки щодо подання певних документів або доказів в електронному форматі. Деякі процесуальні документи або докази можуть подаватися в паперовому вигляді або на матеріальних носіях, якщо це передбачено процесуальним законодавством або якщо суд не інтегрований до ЄСІТС [225]. До паперових документів можуть належати ті, що потребують підпису, але не можуть бути подані в електронній формі через системні або законодавчі обмеження. Наприклад, максимальний розмір файлу, який можна завантажити через систему, становить 95,8 МБ [226], що може стати перешкодою при завантаженні довгих аудіо- або відеозаписів. Крім того, система автоматично фіксує час підписання та надсилання документів, запобігаючи будь-яким змінам цих даних після подання. Й хоча ця функція допомагає забезпечувати цілісність доказів, вона також створює труднощі у випадку технічних проблем (збоїв).

Зазначені технічні обмеження підкреслюють необхідність постійного вдосконалення функціональності системи для забезпечення надійного зберігання електронних доказів у адміністративних судах.

ЄСІТС сприяє проведенню судових слухань за допомогою відеоконференцій. Підсистема відеоконференцзв'язку дозволяє вести запис судових засідань та подавати документи (як письмові так і електронні) в режимі реального часу під час цих засідань [225]. Що дозволяє суду оперативно отримати оригінал електронного доказу, якщо у цьому виникне потреба.

Важливим аспектом зберігання електронних доказів в адміністративному судочинстві є визначення строків їх зберігання. Відповідно до ч. 1, 2 ст. 100 КАС України, оригінали або копії електронних доказів зберігаються у матеріалах справи в суді [29]. Відповідно до Переліку судових справ і документів, що утворюються в діяльності суду, із зазначенням строків зберігання, затвердженого Наказом Державної судової адміністрації України № 1087/750-17, всі матеріальні носії електронних доказів, разом з іншими речовими доказами, повинні зберігатися у матеріалах справи протягом усього встановленого строку [227]. Цей Перелік встановлює строки зберігання не лише самих справ, а й окремих документів та речових доказів, які після завершення строку зберігання можуть бути знищені. Причому ці правила поширюються на різні типи доказів, включаючи електронні. Наприклад, матеріальні носії інформації можуть зберігатися до моменту завершення розгляду справи, після чого підлягають знищенню або поверненню зацікавленим сторонам за відповідним запитом.

Судді та інші учасники процесу можуть у будь-який час отримати доступ до наявних у справі доказів через підсистему «Електронний суд», що входить до складу ЄСІТС. Згідно з Положенням про порядок функціонування окремих підсистем ЄСІТС, затвердженому рішенням Вищої ради правосуддя № 1845/0/15-21 від 17 серпня 2021 року, електронні докази та процесуальні документи зберігаються на серверах, що підтримують функціонування системи [225]. Система «Електронний суд» забезпечує можливість подавати, зберігати та відстежувати рух процесуальних документів, включаючи електронні докази. Особи, які зареєстрували «Електронний кабінет» у цій системі, отримують від суду документи виключно в електронній формі. Що не позбавляє їх права отримати копію рішення суду у паперовій формі за окремим запитом або подати докази в традиційній «паперовій» формі [227]. Аналіз наведеного положення свідчить про якісну динаміку позитивних змін, що є ініціативою органів державної влади, в контексті розвитку шляхів та

способів доступу людини та громадянина до правосуддя в Україні [228, с. 153-154].

Традиційно «оригінал» визначається як документ, створений на папері та підписаний особою. Однак електронні докази, як і документи, надіслані через ЄСІТС, можуть не відповідати цьому традиційному визначенню. Незважаючи на те, що вони мають електронний підпис, який гарантує їх автентичність і юридичну силу, певні судді і адвокати можуть поставити під сумнів еквівалентність електронних копій паперовим оригіналам. Деякі судді легко приймають електронні докази, розглядаючи їх як еквівалент паперових документів із підписами, тоді як інші можуть наполягати на тому, щоб сторони надали паперові «оригінали», навіть якщо документ було підписано КЕП і надіслано через ЄСІТС. Така ситуація породжує юридичну неясність і суперечливість у судовій практиці.

Відповідно до Інструкції з діловодства для місцевих та апеляційних судів України, документи суду зберігаються з моменту їх створення або надходження за місцем їх формування або централізовано в канцелярії суду згідно з затвердженою номенклатурою справ. У разі надходження до суду електронного документа, засвідченого КЕП, оригінал документа разом із КЕП та актом перевірки його дійсності вноситься до Автоматизованої системи документообігу суду (далі – АСДС) разом із КЕП та звітом про перевірку його дійсності. Після реєстрації кореспонденції, що стосується конкретної справи, в АСДС, її передають судді або судді-доповідачу, відповідальному за розгляд справи. Передача документів здійснюється під підпис згідно з встановленим у суді порядком [227]. Це означає, що всі надіслані через ЄСІТС оригінали електронних доказів зберігаються на серверах, що викликає занепокоєння щодо їх безпеки та захисту. Адже правила зберігання мають виконувати дві основні цілі: збереження доказової цінності електронних документів і захист матеріальних інтересів власників доказів, особливо власників баз даних або інших важливих цифрових матеріалів.

З юридичної точки зору, оригінальність електронних доказів залежить від їх здатності виступати в якості первинного джерела інформації та підтверджувати факт або обставину уникаючи будь-яких змін чи фальсифікацій. Для електронних доказів це зазвичай перевіряється за допомогою криптографічних методів, таких як цифрові підписи або хеш-функції, які допомагають забезпечити цілісність і автентичність даних. Заявлено, що система ЄСІТС забезпечує збереження, обробку і передачу електронних документів. Якщо система може гарантувати, що документи залишаються незмінними та вільними від підробок, то електронні докази, надіслані через ЄСІТС, можуть вважатися оригіналами в межах цієї системи. Для того, щоб електронний доказ, надісланий через ЄСІТС, вважався оригіналом, система повинна забезпечувати високий рівень технічного захисту. Це охоплює шифрування даних, протоколи автентифікації та авторизації, а також системи моніторингу, призначені для запобігання несанкціонованому доступу.

Вбачається, що законодавство має чітко окреслити статус електронних доказів, включаючи їх визнання оригіналами. Якщо законодавство визнає електронні докази, надіслані через ЄСІТС, як оригінали, це підкріплює їх юридичну силу в судовому процесі. Якщо суд, до якого подаються документи та докази, не інтегровано до ЄСІТС, виникає питання про визнання таких електронних доказів. В таких випадках важливо, щоб система забезпечувала механізми для перевірки і підтвердження оригінальності доказів. Отже, електронний доказ, надісланий через ЄСІТС, може бути визнано оригіналом, якщо система забезпечує відповідний рівень захисту та автентифікації даних, і якщо відповідні законодавчі норми підтверджують його статус.

Підсистема «Електронний суд» офіційно запущена та активно використовується, проте вона не зобов'язує учасників судового процесу подавати документи виключно через неї. Учасники процесу мають право обирати, подавати документи в електронній формі через цю систему або в

паперовій формі. Це призводить до того, що суд часто вимушений самотійно роздруковувати матеріали справи. З урахуванням цього вченими висувалися слушні пропозиції щодо внесення відповідних змін до процесуальних кодексів, стосовно встановлення обов'язку для громадян, які звертаються до суду, самотійно реєструвати електронні кабінети, щоб мати доступ до усіх документів в електронній формі [229, с. 211].

Наразі використання «Електронного суду» є опціональним, а не обов'язковим. Відповідно, на практиці виникають ситуації, коли документи подаються до суду на фізичних носіях або іншими засобами дозволеними процесуальним законодавством, наприклад, через електронну пошту. Й хоча закон дозволяє подання процесуальних документів та доказів електронною поштою, судді часто мають власне бачення стосовно цього питання. У деяких ситуаціях електронні документи, надіслані електронною поштою, визнаються дійсними, якщо вони мають КЕП. Це підтверджується рішеннями Верховного Суду, де зазначено, що звернення до суду через електронну пошту з КЕП прирівнюється до подання через канцелярію [230; 231]. Однак в інших випадках, зокрема в адміністративних судах, які не під'єднано до підсистеми «Електронний суд», суди можуть вважати таке подання неналежним. Наприклад, у справі №200/6370/20-а, Верховний Суд підтвердив, що подання апеляційної скарги через електронну пошту не відповідало вимогам законодавства, оскільки не було використано «Електронний суд» для верифікації підпису [232]. Таким чином, судова практика поки що не є однозначною, і кінцеве рішення щодо прийнятності документів, поданих через електронну пошту, залежить від конкретних обставин справи та суду, який її розглядає.

ЕСІТС також виконує функцію збереження документів в електронному архіві, що забезпечує їх довготривале зберігання. Після завершення судових розглядів електронні документи та докази, включаючи процесуальні документи, можуть бути збережені у цьому архіві для можливого подальшого використання, зокрема у випадках апеляції чи касації. Це знижує

ризик втрати або пошкодження важливих доказів у довгостроковій перспективі.

Отже, зберігання електронних доказів на серверах ЄСІТС передбачає дві основні цілі:

1. Забезпечення збереження доказових властивостей – гарантія того, що електронний документ залишається автентичним і незмінним з моменту його подання до суду.

2. Охорона матеріальних інтересів власника доказу – захист даних або баз даних, які можуть містити конфіденційну інформацію.

Ключовою функцією ЄСІТС є моніторинг історії доступу до документів, що дозволяє контролювати та відстежувати, хто та коли працював (взаємодіяв) з доказами. Електронний суд також автоматизує багато рутинних процесів, таких як реєстрація, обробка та архівування електронних документів. Це допомагає оптимізувати судовий процес, мінімізуючи ризик втрати чи зміни доказів. Однак незважаючи на тривалу розробку і багато років практичної апробації, функціональність модуля ЄСІТС «Електронний суд» залишається далеко не ідеальною. Наприклад, суддя не може відкрити в електронному суді два документи одночасно й відповідно не має можливості ні порівняти ці документи на екрані свого службового комп'ютера, ні здійснити без залучення спеціаліста їх синхронну демонстрацію, щоб ознайомити з ними, під час судового засідання, учасників справи. У результаті суддя повинен або роздрукувати документи самостійно, або чекати, поки це зробить уповноважена на це особа з числа працівників апарату суду. На нашу думку, зазначений недолік програмного забезпечення слід усунути, щоб спростити роботу з електронними доказами і пришвидшити розгляд справ.

Документи, що надійшли до електронного суду, зокрема електронні докази, автоматично сортуються за папками, пов'язаними з конкретною адміністративною справою. Знаючи номер справи, суддя може зайти до папки цієї справи, перейти до потрібного йому підкаталогу, наприклад

«Відзив на позовну заяву» й ознайомитись із самим відзивом та прикріпленими до нього файлами. Усі папки автоматично розташовуються у хронологічному порядку починаючи із тих, що надійшли останніми. Проблемним моментом на цьому етапі є те, що файли у папках зберігаються під назвою, яку їм дав учасник процесу, що їх відправив. Якщо він назвав їх наприклад, 1, 2, 3 тощо, то під такою назвою файли і будуть знаходитись у електронному суді. Дати їм іншу назву вже ніхто не зможе. Отже, щоб знайти потрібний документ, судді прийдеться або запам'ятовувати назви всіх документів у папці, що із зрозумілих причин неможливо, або кожного разу відкривати файли по одному. Єдина підказка яка йому доступна, окрім назви файлу, це його розширення (тип файлу). Розмір окремого файлу чи архіву з файлами програма не показує, змінити назву файлів чи розташувати їх у іншому порядку – не дозволяє.

Також варто звернути увагу на те, що основні процесуальні документи, такі як позовна заява, відкриваються в електронному суді відразу при зверненні до них. А додатки до позовної заяви відкриваються в окремому вікні, шляхом натискання на спеціальну піктограму у вигляді стилізованого ока, розташовану ліворуч від кнопки «завантажити». Темний колір «ока» означає, що з текстовим документом, фото чи відео можна відразу ознайомитися. Світлий – що файл запаковано у архів і для перегляду його необхідно спочатку завантажити на комп'ютер з якого користувач зайшов у електронний суд.

Зазначені вище програмні обмеження створюють певні складнощі, як для уповноваженої особи з числа працівників апарату суду, яка відповідно до своїх посадових обов'язків, зобов'язана роздрукувати документи, що надійшли до електронного суду так і для судді, який веде справу.

Також окремо слід зазначити, що програма побудована таким чином що дозволяє учасникам справи порушувати процесуальні правила подання позовної заяви. Непоодинокі випадки коли позивач, при поданні позову через електронний суд, ігнорує спеціальний шаблон для подання позову, а діє

наступним чином: роздруковує позов, підписує його кульковою ручкою, сканує (фотографує), накладає на цей документ електронний цифровий підпис, а потім прикріплює цей файл у якості позовної заяви. У той час як процедура передбачає або використання шаблону електронного суду або паперову форму позову, яка подається до суду особисто, поштою чи нарочно. Відповідно ця недосконалість програми призводить до того, що суддя, виявивши позов поданий без додержання вимог, вимушений витратити час на постановлення ували про залишення цієї позовної заяви без руху.

Після того як уповноважена особа з числа працівників апарату суду роздрукує документи, що надійшли до електронного суду, вона зобов'язана передати їх на реєстрацію в канцелярію, яка надалі вже передає їх судді. Досить часто виникають ситуації, що ця уповноважена особа, з вищенаведених нами причин, пропускає окремі аркуші й суддя отримує не повний пакет документів. Коли під час судового засідання це з'ясовується, засідання приходить переносити на іншу дату, що або затягує судочинство або примушує суддю переймати на себе не властиву йому функцію контролю за роботою апарату суду.

З урахуванням того, що сторона процесу надсилає через електронний суд копію наявного в неї електронного доказу, виникає певна колізія, яка полягає в тому, що суддя здійснюючи дослідження доказу в змішаній формі судочинства, насправді досліджує не письмову копію електронного доказу, як передбачено КАС України, а паперову копію електронної копії електронного доказу. Оскільки ця копія все ж таки ідентична наявному у сторони оригіналу, судді кримінального суду вважають її просто паперовою копією. Аналогічним чином сприймають і цифрову копію електронного доказу. Така практика виникла завдяки прецедентній постанові об'єднаної палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 29 березня 2021 року (справа № 554/5090/16-к, провадження № 51-1878км20). Правова позиція Верховного Суду полягає у тому, що «ототожнення електронного доказу як засобу доказування та матеріального носія такого документа є

безпідставним, оскільки характерною рисою електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія. У випадку зберігання електронного документа на кількох електронних носіях інформації кожний з електронних примірників вважається оригіналом електронного документа». Посилаючись на ст.ст. 5, 7, 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р. № 851-IV судді Верховного Суду роблять висновок, що «матеріальний носій – лише спосіб збереження інформації, який має значення тільки коли електронний документ виступає речовим доказом. Головною особливістю електронного документа є відсутність жорсткої прив'язки до конкретного матеріального носія. Один і той самий електронний документ (відеозапис) може існувати на різних носіях. Всі ідентичні за своїм змістом примірники електронного документа можуть розглядатися як оригінали та відрізнятися один від одного тільки часом та датою створення» [233].

Спочатку ця правова позиція набула поширення у кримінальному судочинстві [234], а через пів року аналогічне обґрунтування почало зустрічатися у рішеннях адміністративних судів [235; 236; 237; 238]. З урахуванням того, що прямої заборони на використання правової позиції Верховного Суду, яка виникла в іншій формі судочинства, КАС України не містить, на підставі вищенаведеного можемо зробити висновок, що об'єднана палата Касаційного кримінального суду Верховного Суду заповнила процесуальну прогалину і створила для всіх судів, у тому числі адміністративних, чітку практику щодо визначення правового статусу цифрових копій електронних доказів.

Скільки б не було додано до справи носіїв з електронними доказами, всі вони відповідно до КАС України зберігаються у матеріалах справи. Секретар судового засідання вклеює до внутрішньої частини обкладинки справи паперовий конверт, у якому і зберігаються диски, карти пам'яті тощо. Таким чином збереження електронних доказів вже восьмий рік знаходиться у прямій залежності від міцності картону з якого зроблено обкладинку справи.

Однак, останнім часом у справах про адміністративні правопорушення почала виникати нова практика, коли замість десятка DVD-дисків з відеозаписами, що підтверджують факт вчинення адміністративного проступку, до матеріалів справи додається карта пам'яті на 16 гігабайт, на якій і містяться всі необхідні відеофайли. Ця карта так само зберігається у вклеєному конверті, але порівняно із пачкою дисків, має значно меншу вагу, що знижує ризик її втрати через розірвання паперу (картону). Таким чином постійний розвиток технологій збереження даних та поява SD-карт з все більшим об'ємом пам'яті призводить до суттєвого спрощення як роботи з електронними доказами так і їх наступного зберігання.

На нашу думку, зберігання електронних доказів в адміністративному судочинстві має відбуватися із дотриманням ключових умов щодо безпеки, доступності, довговічності і можливості перевірки, які є важливими для збереження цілісності доказів і забезпечення справедливого судового розгляду справи.

Перш за все, однією з найважливіших умов та особливістю зберігання електронних доказів є забезпечення збереження їх автентичності. Оскільки електронні докази можна легко підробити, що може поставити під загрозу їх цілісність та надійність, важливо забезпечити зберігання доказів у спосіб, який дозволить зберегти їх оригінальну форму та зміст. Цього можна досягти за допомогою цифрових підписів, шифрування та міток часу, які можуть підтвердити достовірність доказів, а отже підтвердити їх справжність. Автентичність електронного доказу означає, що електронний документ має бути створений конкретною особою чи організацією в певний час, що піддається перевірці. Використання КЕП та шифрування дозволяє переконатися, що документ залишається незмінним після його підписання. Судді можуть перевіряти автентичність документів за допомогою ЄСІТС, що допомагає мінімізувати ризик їх підробки або фальсифікації. Крім того, електронні копії документів, що залишаються в матеріалах справи, також

підписуються суддею або іншим уповноваженим представником суду для забезпечення їхньої достовірності.

Наприклад, судова практика показує, що суди часто відмовляються визнавати копії електронних доказів, якщо не може бути підтверджено їх походження або достовірність. Як зазначено у рішенні Верховного Суду від 31 жовтня 2019 року, у справі № 404/700/17, відсутність оригінального запису та записуючого пристрою унеможлиблює встановлення автентичності копії відеозапису. Це ставить під сумнів допустимість таких доказів [239].

Іншою істотною умовою зберігання електронних доказів є те, що вони мають бути доступними для всіх учасників судового процесу. Зокрема вони повинні бути доступні для перевірки та дослідження залученими сторонами та судом протягом усього розгляду справи.

Як вже зазначалося вище, система «Електронний суд» забезпечує постійний доступ до електронних доказів, дозволяючи суддям та іншим учасникам процесу у будь-який момент часу отримувати інформацію про рух документів та їх стан. Така можливість полегшує ефективний огляд та сприяє аналізу доказів, що є критично важливим для встановлення фактів і прийняття обґрунтованого рішення у справі. Крім того, наявність доступу до електронних доказів дозволяє сторонам ефективно готуватися до захисту своєї позиції.

Оскільки електронні докази можуть зберігатися в різних форматах, таких як електронні листи, документи та аудіовізуальні записи, що може ускладнити їх отримання та доступ, вкрай важливо забезпечити зберігання доказів у форматі, який є зручним для роботи. Цього можна досягти за допомогою використання стандартизованих форматів, таких як PDF або JPEG, які можна легко відкривати та переглядати за допомогою загальнодоступного програмного забезпечення.

Відповідно до Інструкції про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, усі речові докази, у тому числі електронні, підлягають ретельному обліку та зберіганню. Якщо

матеріали невеликі, вони зберігаються в матеріалах справи або у відповідних установах. Для зберігання доказів вживаються спеціальні заходи, які включають обмеження доступу та документування всіх дій з матеріалами. [240]. Зберігання електронних доказів у кримінальних справах також включає чітку фіксацію вилучення та протоколювання процесу. Важливим аспектом є присутність спеціалістів під час огляду складних електронних доказів чи технічних носіїв, з метою фіксації всіх індивідуалізуючих ознак матеріалів [241]. Суворі вимоги до зберігання та обліку речових доказів у кримінальних справах служать вагомим орієнтиром для адміністративного судочинства, яке наразі не має подібної детальної інструкції щодо зберігання електронних доказів. Ця прогалина дозволяє обґрунтовано критикувати існуючі в адміністративних судах процедури за недостатню деталізацію, що потенційно може призвести до втрати або пошкодження електронних доказів через неналежний контроль за їх захистом та цілісністю.

Безпека є ще одним важливим аспектом зберігання електронних доказів. Електронні докази можуть бути вразливими до кібератак, витоку даних та інших форм несанкціонованого доступу. Тому дуже важливо зберігати електронні докази в безпечному середовищі, яке запобігає несанкціонованому доступу, зміні або видаленню. Цього можна досягти за допомогою брандмауерів, систем виявлення вторгнень і засобів контролю доступу, які надають доступ лише авторизованому персоналу. Крім того, слід регулярно створювати резервні копії доказів, щоб запобігти втраті даних у разі аварії чи збою системи. Варто зазначити, що система ЄСІТС вживає заходів для запобігання несанкціонованому доступу до електронних доказів. Зокрема, адміністратор ЄСІТС відстежує та контролює дії користувачів, тим самим мінімізуючи ризики втрати або модифікації інформації під час зберігання. Крім того, у разі передачі документів, в тому числі електронних доказів, між судами або між судом та учасниками процесу, система використовує технології шифрування та захисту даних, що гарантує безпеку

передачі та зберігання таких документів. Це особливо важливо, коли мова йде про конфіденційну інформацію.

Важливу роль у зберіганні електронних доказів відіграє контроль за їх обробкою та зберіганням, що передбачає відстеження і документування всіх етапів від збору доказів до їх представлення в суді. Детальний облік поводження з електронними доказами має включаючи інформацію хто та коли з ними працював, що має запобігти підробці або зміні доказів під час їх зберігання та обробки. Ретельний процес документування роботи з доказами має стати запобіжником проти заяв про фальсифікацію доказів, тим самим підвищуючи їх достовірність.

Ще однією важливою особливістю зберігання електронних доказів є масштабованість системи зберігання даних. Справи, що розглядаються в порядку адміністративного судочинства, можуть включати великі обсяги доказів, які може бути важко зберігати та керувати ними. Тому вкрай важливо переконатися, що система зберігання є масштабованою та здатна вміщувати та обробляти великі обсяги доказів. Гнучкі та масштабовані параметри, необхідні для досягнення цієї мети можуть надати хмарні сховища [242].

Крім того вирішальне значення для зберігання електронних доказів має збереження метаданих. Метадані включають інформацію, яка описує характеристики доказів, наприклад, дату створення, автора та формат файлу. Ця інформація є ключовою для встановлення автентичності та достовірності доказів. Зберігаючи метадані, можна відстежувати всі зміни, внесені в електронний документ, що важливо для демонстрації його цілісності під час судового розгляду.

Відповідно до Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах», електронні докази повинні зберігатися з урахуванням вимог інформаційної безпеки, що включає в себе захист від витоків інформації, її втрати або несанкціонованої модифікації [243]. У зв'язку з цим забезпечення фізичної безпеки серверів, на яких зберігаються

докази, а також надійність програмного забезпечення, що використовується для зберігання та обробки цих доказів, є вирішальним.

Електронні докази відрізняються від традиційних письмових і речових доказів, що робить питання їх знищення (навмисного чи ненавмисного) особливо актуальним. Оскільки електронні докази можуть бути легко видалені або втрачені без належного нагляду, це становить значний ризик для прав тих, хто бере участь у судовому процесі. У деяких іноземних державах відповідальність за знищення електронних доказів суворіше, ніж в Україні. Наприклад, у справі *United States v. Philip Morris, USA, Inc.*, №CIV.99-2496, 2004 WL 1627252 (D. D. C. July 21, 2004) компанія була оштрафована на 3 мільйони доларів за втрату важливих електронних листів. Зокрема їй було заборонено використовувати свідчення певних свідків. Це підтверджує те, що знищення електронних доказів може призвести до суворих покарань, у тому числі до винесення рішення на користь протилежної сторони по справі [244].

Українське законодавство щодо відповідальності за знищення електронних доказів є недостатньо розробленим. Відсутність чітких правових норм та стандартів створює прогалини, як наслідок, учасники процесу не несуть належної відповідальності як за навмисне, так і за випадкове знищення електронних доказів. Також важливо враховувати вірогідність випадкового знищення електронних доказів через технічні збої або недбалість. Незважаючи на те, що такі випадки можуть бути ненавмисними, вони можуть мати серйозні наслідки для справи. Повинні бути встановлені правила щодо відповідальності за недбале поводження з електронними доказами, а також запроваджено регулярне резервне копіювання, щоб зменшити ризик втрати інформації.

Проводячи своє дисертаційне дослідження В.В. Самонова зробила дуже вдалий висновок, стосовно того, що електронні докази, через їх нематеріальну природу, особливо вразливі до пошкоджень або знищення, що потребує додаткових механізмів правового захисту. Дослідниця

запропонувала внести зміни до КАС України та КУпАП стосовно запровадження адміністративно-правової відповідальності за навмисне знищення електронних доказів. Зокрема, вона пропонує встановити штраф у розмірі від 5 до 10 прожиткових мінімумів для осіб, які навмисно пошкодили або знищили електронні докази [26]. Вищенаведені пропозиції, на нашу думку, дійсно здатні створити правові механізми для захисту електронних доказів та посилити відповідальність за їх знищення, що є надзвичайно важливим для належного правосуддя.

Процес повернення електронних доказів також має свої особливості та складності. Повернення відбувається після того, як суд завершить судовий розгляд справи, і передбачає повернення оригіналів електронних доказів, які учасники надали під час розгляду. Така процедура передбачена як частина загального механізму поводження з доказами у судовій практиці. Згідно з ч. 2 ст. 100 КАС України, докази, що були подані суду в електронному вигляді, можуть бути повернені після завершення розгляду справи за заявою особи, що їх подала, якщо суд вирішив, що вони більше не потрібні для виконання судового рішення [29]. Ця норма застосовується до всіх форм електронних доказів.

Важливо розуміти, що таке повернення може відбутися лише після того, як суд дослідить вказаний доказ (якщо це не вплине на хід розгляду справи), або після того, як рішення набере законної сили. Варто підкреслити, що повернення матеріальних носіїв з копіями електронних доказів до стадії дослідження судом на етапі відкриття провадження не передбачено нормами КАС України. До такого висновку дійшов Дніпропетровський окружний адміністративний суд у рішенні від 19 лютого 2020 року у справі № 160/1154/20 [180]. Ми повністю погоджуємося з висновком суду. Адже такий підхід гарантує належне дослідження доказів і забезпечує їх збереження до завершення процесу розгляду справи. Автори науково-практичного коментаря Кодексу адміністративного судочинства України за редакцією Д.В. Журавльова, коментуючи зміст ст. 100 КАС України

зазначають, що «зберігання та повернення електронних доказів мало чим відрізняється від інших доказів. З поправкою на специфіку самого доказу» [68, с. 118]. У чому полягають ці незначні відмінності та яку саме поправку слід застосовувати шановні вчені не вважали за необхідне уточнити. Тому ми були вимушені провести власне дослідження практики повернення оригіналів електронних доказів в адміністративному судочинстві.

Оформленням адміністративної справи займається секретар судового засідання, саме на нього покладається обов'язок виготовлення копії електронного доказу або виписки з нього. Апарат суду забезпечує секретаря судового засідання достатньою кількістю DVD-дисків на яких ці копії (виписки) у подальшому будуть зберігатися у матеріалах справи. На практиці це відбувається наступним чином: секретар судового засідання виготовляє копію (виписку) й передає її на перевірку судді, який веде цю справу; суддя, здійснивши перевірку, засвідчує цю копію (виписку) своїм ЕЦП і повертає секретарю; секретар записує засвідчені ЕЦП файли на DVD-диск і вкладає його до паперового конверту, вклеєного до внутрішньої частини обкладинки справи. В теорії суддя може ще провести додаткову перевірку для впевненості у тому, що усі копії (виписки) у повному обсязі були записані на диск, а також те, що під час запису файли не були пошкоджені. Лише після цього матеріальний носій з оригіналом електронного доказу може бути повернуто особі, яка раніше надала суду оригінал електронного доказу.

Якщо особа, яка подала до суду матеріальний носій з оригіналом електронного доказу, не подала заяви про його повернення, носій залишається на зберіганні у матеріалах справи до тих пір, поки не сплине встановлений законом строк для зберігання цієї справи. Після чого він разом із справою підлягає знищенню. Відсутність вчасно поданого запиту на повернення може бути пов'язано з тим, що сторона не відразу усвідомлює важливість оригіналу електронного доказу. Що призводить нас до думки про доцільність запровадження механізму автоматизованого інформування через електронний кабінет осіб, які раніше подали електронний доказ, про те що

наближується час знищення матеріального носія. Й про те, що вони можуть до певної дати подати заяву на його повернення.

Особливістю електронних доказів є їх форма зберігання та передавання, яка відрізняється від матеріальних доказів (наприклад, письмових документів). Це вимагає спеціальних процедур поводження з такими доказами, щоб забезпечити їх автентичність та цілісність навіть після повернення. Однак, чинне законодавство не містить детальної регламентації порядку повернення саме електронних доказів, що створює виклики для судової практики. Отже, процес повернення електронних доказів в адміністративному судочинстві України стикається з низкою проблем, зумовлених як юридичними прогалинами, так і технічними перешкодами. В узагальненому вигляді їх можна викласти наступним чином.

По-перше, це відсутність детальної правової регламентації, оскільки чинні положення КАС України не містять вичерпних норм щодо того, як має здійснюватися процес повернення саме електронних доказів. Зокрема, немає чіткого визначення, яким чином електронні докази повинні бути повернуті сторонам – на яких носіях або у якому форматі. Така неоднозначність призводить до різних тлумачень і неузгодженого застосування закону.

По-друге, законодавством не визначено вимог до збереження автентичності електронних доказів під час їх повернення. Оскільки електронні докази є вразливими до змін або модифікацій, судова практика повинна включати механізми, які б забезпечували їх незмінність як під час, так і після повернення учасникам процесу. Відсутність таких вимог призводить до правової невизначеності і потенційних труднощів для сторін. Наприклад, оскільки електронні докази що підлягають поверненню зберігаються на матеріальних цифрових носіях, існують ризики того, що докази можуть бути змінені або пошкоджені під час процесу повернення, що зробить їх непридатними для подальшого перегляду справи.

Забезпечення цілісності доказів під час передачі має першочергове та водночас вирішальне значення для збереження їх доказової сили. Це

передбачає впровадження заходів для захисту доказів від змін, пошкоджень чи компрометації. Методи підтримки цілісності електронних доказів включають використання захищених протоколів передачі даних, шифрування та заходів фізичної безпеки, таких як упаковка, що захищає від несанкціонованого доступу [245]. Тільки при наявності належних заходів безпеки суди можуть впевнено повертати оригінальні електронні докази без шкоди для їх цілісності.

По-третє, положення ст. 100 КАС України про повернення матеріального носія з оригіналом електронного доказу може з часом втратити актуальність. Це пов'язано з тим, що цінність самого носія (такого як CD-диск) не компенсує час, витрачений учасником справи на підготовку та подання заяви на його повернення. Виключенням може бути ситуація, коли учасник не має копії електронних файлів з цього носія. Наприклад, коли на диск з файлами претендують одразу дві особи, які після реорганізації установи (що була стороною справи й подавала свого часу цей електронний доказ) ведуть спір щодо правонаступництва й не можуть поділити цифрові активи.

Перевірка особи одержувача та авторизація є важливим кроком у процесі повернення оригіналів електронних доказів. Належна ідентифікація та авторизація допомагають запобігти несанкціонованому доступу. Цей процес зазвичай передбачає кілька рівнів перевірки, включаючи перевірку офіційних документів, що посвідчують особу, і перехресне посилання на організаційні записи для підтвердження ролі одержувача та його повноважень на отримання доказів [246]. Документування та фіксація процесу повернення має вирішальне значення для підтримки цілісності та підзвітності передачі доказів. Кожен етап процесу повернення має бути ретельно задокументований із зазначенням дати та часу передачі, залучених осіб та будь-яких зауважень щодо стану доказів. Така документація служить доказом, на який можна посперечатися у разі будь-яких суперечок або питань щодо автентичності повернутих доказів. Крім того, це допомагає встановити чіткий порядок

зберігання, який є важливим для підтвердження автентичності та оцінці достовірності доказів у судовому процесі [247]. Дотримання цих процедур дозволяє гарантувати, що процес повернення буде законним і прозорим.

По-четверте, проблемним є використання захищених форматів або файлів з обмеженим доступом (наприклад, зашифрованих файлів), що може ускладнити процес передачі таких доказів сторонам вводячи додаткові вимоги до залучення технічної підтримки під час судового процесу.

Для забезпечення ефективного функціонування процесу повернення електронних доказів в адміністративному судочинстві України, на нашу думку, необхідно розпочати ряд реформ та запровадити низку механізмів, для мінімізації ризиків та ліквідації прогалин у правовому регулюванні, а саме:

- внести зміни до КАС України або розробити підзаконні акти, які чітко регламентують та окреслять процедуру повернення електронних доказів. Це включатиме визначення прийнятних (допустимих) форматів подання і повернення доказів, встановлення технічних вимог до носіїв та стандартів зберігання, а також процедур автентифікації під час повернення.

- запровадити механізми забезпечення автентичності доказів. Щоб зменшити ризики зміни або втрати автентичності електронних доказів, важливо запровадити методи перевірки автентичності перед процесом повернення. Ці технології дозволять перевірити, чи докази не були змінені після подання до суду.

На підставі викладеного можемо зробити висновок, що дослідження порядку зберігання та повернення оригіналів електронних доказів в адміністративному судочинстві України виявило низку проблем та викликів, які потребують вдосконалення на законодавчому рівні. Передусім, законодавство, що регулює електронні докази, потребує вдосконалення та вимагає чіткішого нормативного закріплення процедур їх подання, зберігання і повернення. Адже незважаючи на існування загальних положень у КАС України та Законі України «Про електронні документи та

електронний документообіг», відсутність конкретних технічних вимог до матеріальних носіїв та форматів електронних доказів створює ризики виникнення різної практики в судах.

Важливим аспектом є забезпечення автентичності та цілісності електронних доказів. За допомогою сучасних технологій відносно легко змінити або підробити електронні документи, що підриває їх надійність як доказів. Недостатнє регулювання процесу автентифікації під час повернення раніше поданих сторонами доказів також вимагає подальших законодавчих дій, зокрема впровадження криптографічних методів для захисту електронних доказів.

Однією з ключових проблем залишається обмежена функціональність системи ЄСІТС, що ускладнює зберігання та опрацювання великих обсягів електронних доказів. Поточні технічні обмеження, такі як неможливість відкрити декілька файлів одночасно та обмеження щодо розміру файлів, перешкоджають ефективному поводженню з електронними доказами. Підвищення масштабованості та автоматизації системи могло б покращити та пришвидшити процес оцінки доказів та розгляд адміністративних справ.

Важливим є питання відповідальності за знищення або пошкодження електронних доказів. Встановлення у КАС України відповідальності за навмисне чи випадкове знищення доказів може стати важливим кроком для забезпечення додаткового захисту прав учасників процесу.

Таким чином, вдосконалення національного законодавства щодо зберігання та повернення оригіналів електронних доказів, а також впровадження сучасних технологій і міжнародних практик, здатне підвищити ефективність адміністративного судочинства в Україні та сприяти кращому захисту прав сторін у справах, де використовуються електронні докази.

Враховуючи зазначене, з метою чіткої регламентації процедури повернення оригіналів електронних доказів пропонуємо внести зміни до КАС України, що встановлюватимуть єдині стандарти зберігання та повернення електронних доказів, включаючи допустимі формати для подачі та

повернення, технічні вимоги до матеріальних носіїв, а також процедури перевірки автентичності доказів при їх поверненні. Здійснити реалізацію зазначеного можливо наступним чином:

До статті 100 КАС України додати частину 3 такого змісту: «Електронні докази, надані суду на матеріальних носіях, підлягають поверненню сторонам на тих самих носіях або у форматі, затверджені судом, після завершення судового розгляду, за умови перевірки їхньої автентичності шляхом використання цифрових підписів чи інших криптографічних засобів».

Запровадити стандарти для процедури переведення паперових документів в електронний формат. Зокрема, внести зміни до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»: додавши до Розділу II, який присвячений електронним документам статтю 8-1 «Стандарти переведення паперових документів в електронний формат», наступного змісту: «Паперові документи, що підлягають оцифровці, повинні скануватися з мінімальною роздільною здатністю 300 dpi та зберігатися у форматі PDF з використанням метаданих, що ідентифікують дату і час створення електронної копії, а також особу, що здійснила оцифровку. Усі електронні копії повинні бути засвідчені кваліфікованим електронним підписом».

Здійснити автоматизацію процесів в системі ЄСІТС. Оскільки існують технічні обмеження системи, такі як нездатність відкривати декілька файлів одночасно, слід вдосконалити функціональність програмного забезпечення для оптимізації роботи з електронними доказами.

Запровадити масштабованість зберігання даних. Необхідно впровадити хмарні рішення для масштабованого та безпечного зберігання в ЄСІТС великих обсягів електронних доказів, що полегшить доступ і захист від технічних збоїв та втрат інформації [248, с. 132].

Висновки до розділу 2

Дослідивши правове регулювання та аналіз судової практики подання, забезпечення, дослідження та оцінки електронних доказів у адміністративному судочинстві України, можна зробити такі висновки:

1. З'ясовано, що на електронні докази поширюються загальні правила збирання, подання, огляду, фіксації та оцінки доказів, але із урахуванням специфіки електронних засобів доказування.

2. Установлено щодо подання, огляд та фіксація електронних доказів в адміністративному судочинстві мають свої особливості, до яких належать: необхідність у спеціальних знаннях для проведення огляду окремих видів електронних доказів; потреба враховувати ризик зміни електронних доказів під час копіювання з одного носія на інший; можливість подання електронних доказів у паперовій формі, яка не є точною копією оригіналу і тому не може вважатися копією електронного доказу; а також потреба суду у спеціальному технічному обладнанні для відтворення електронних доказів.

3. Виявлено потребу надати суддям прямий доступ до значно більшої кількості публічних електронних реєстрів ніж їм доступні зараз, що може значно спростити та прискорити встановлення об'єктивної істини при розгляді адміністративних справ.

4. З'ясовано та розкрито зміст поняття «оцінка електронних доказів».

5. На підставі аналізу вітчизняної та іноземної практики фіксації електронних доказів виявлено необхідність запровадження в Україні такого способу фіксації електронних доказів, як нотаріальне посвідчення.

6. Встановлено, що оцінка електронних доказів, як і інших видів доказів, підпорядковується загальним критеріям: достатності, достовірності, належності і допустимості. Проте ці критерії через різноманітність та специфічний характер електронних доказів набувають особливого змісту.

7. Виявлено відсутність у КАС України та Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг» конкретних технічних

вимог до матеріальних носіїв та форматів електронних доказів, що створює ризик виникнення різної практики в адміністративних судах.

8. З метою чіткої регламентації процедури повернення електронних доказів запропоновано внести зміни до КАС України, що встановлюватимуть єдині стандарти зберігання та повернення електронних доказів, включаючи допустимі формати для подачі та повернення, технічні вимоги до матеріальних носіїв, а також процедури перевірки автентичності доказів при їх поверненні.

9. Встановлено, що обмежена функціональність системи ЄСІТС ускладнює зберігання та опрацювання великих обсягів електронних доказів.

10. Обґрунтовано потребу встановлення у КАС України відповідальності за навмисне чи випадкове знищення доказів, що може стати важливим кроком для забезпечення додаткового захисту прав учасників процесу.

РОЗДІЛ 3

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКАЗІВ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЙОГО ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ У ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

У країнах романо-германської системи права будь-які факти, що можуть довести реальний стан справи, можуть бути прийняті судом. Тому навіть якщо електронні докази в окремих з цих країн не отримали чіткого законодавчого закріплення, вони все одно можуть бути використані через меншу кількість обмежень щодо видів доказів. Однак для англо-американської системи права, завдяки її прихильності до найкращого регулювання доказів, найбільш достовірним й відповідно більш надійним доказом є оригінал, через що копії електронних документів сприймаються судами цих країн неоднозначно.

У різних правових системах під електронними доказами розуміють будь-яку інформацію, створену, збережену або передану в цифровій формі, яка згодом може знадобитися для доведення або спростування факту, що є предметом спору в судовому процесі [249, с. 11]. Використання в адміністративному судочинстві електронних доказів є об'єктивною необхідністю, оскільки суди повинні реагувати на сучасні соціально-економічні зміни, зумовлені розвитком електронних послуг. При цьому необхідно враховувати стандарти поведіння з такими доказами та їх доказову силу, щоб забезпечити їх належне застосування і визнання у судових процесах. Логічним було б припустити, що розвинуті держави значно просунулися у справі використання у процесі електронних доказів. Однак варто зазначити, що в більшості розглянутих нами країн нормативно визначені правила щодо порядку використання електронних доказів в адміністративному судочинстві взагалі відсутні.

Так, у Сполучених Штатах Америки діють Федеральні правила надання доказів (Federal Rules of Evidence) [250] – це набір правил, які регулюють представлення доказів тільки під час цивільних і кримінальних процесів у федеральних судах Сполучених Штатів. З 2006 року у всіх федеральних судах набрала законної сили нова редакція Федеральних правил цивільного провадження (Federal Rules of Civil Procedure), яка передбачає однаковий правовий статус електронних і паперових документів [251]. Тобто доказами відповідно до таких положень може слугувати вся «збережена електронним способом інформація».

Англійське законодавство ще у 1968 році визнало допустимим використання у захисті законних інтересів осіб в якості доказу відомості, що містяться в документах, які створено комп'ютером (п. 5 Закону Англії «Про докази в цивільних справах» – Civil Evidence Act 1968) [252]. На сьогодні вказане питання регулюється однойменним законом (Civil Evidence Act 1995) [253], який також допускає використання інформації, переробленої електронно-обчислювальною машиною. Виходячи з цього, ми бачимо, що зазначені країни використовують електронні докази у цивільному та кримінальному процесі, оминаючи адміністративне.

Ситуація у європейських державах не демонструє значущих відмінностей. Наприклад, польське законодавство не визнає «електронні докази», як окремий вид доказів. Ані адміністративний, ані цивільний, ані кримінально-процесуальний кодекси не містять такого визначення або його еквіваленту. Доказами є все, що може сприяти з'ясуванню обставин справи і не суперечить закону (§1 ст. 75 Адміністративно-процесуального кодексу Республіки Польща) [254]. У Польщі надані докази мають бути засвідчені відповідно до положень закону «Про інформатизацію діяльності суб'єктів, що виконують державні завдання» [255], відповідати певному формату та містити електронну адресу відправника.

Чеський адміністративно-процедурний кодекс [256] містить основні правові норми щодо доказів в адміністративному провадженні та наочний

перелік доказів. Однак кодекс регулює застосування лише тих засобів доказування, які в ньому прямо згадуються (документи, протоколи огляду, показання свідків та висновки експертів). Про інші засоби доказування та порядок їх застосування кодекс замовчує. Ба більше, кодекс взагалі не містить тлумачення поняття «доказ».

Чеська дослідниця К. Фруманова у своїй праці акцентує увагу на тому, що у багатьох випадках адміністративним органам необхідно використовувати й інші засоби доказування (не врегульовані кодексом), зокрема, доказування за допомогою аудіовізуального запису або доказування змісту веб-сайтів. Однак, незважаючи на те, що ці засоби доказування все частіше використовуються в адміністративному судочинстві, їх чітке правове регулювання відсутнє. Найважливіші правові норми чеського адміністративно-процесуального права не застосовуються до їх регулювання. Цей недолік є тим більш помітним, що саме ці види доказів широко використовуються в адміністративно-деліктних провадженнях. Йдеться про серйозні справи, які зачіпають права та законні інтереси суб'єктів публічної адміністрації та забезпечують їх захист, і водночас стосуються основних атрибутів демократичного суспільства та верховенства права. З одного боку, це право на належний і справедливий судовий розгляд та право на недоторканність приватного життя, а з іншого – законний інтерес суспільства і держави у належному та об'єктивному встановленні факту правопорушення та справедливому покаранні [257, с. 132].

У ст. 167 Адміністративного процесуального закону Латвії поняття електронного доказу включено до загального визначення письмових доказів, за умови, що документальними доказами є відомості про факти, що мають значення для справи, і що ці відомості зафіксовані за допомогою літер, цифр чи інших письмових знаків або за допомогою технічних засобів у документах, інших письмових чи друківаних матеріалах або на інших відповідних носіях інформації, таких як аудіо-, відеокасети, дискети, компакт-диски, цифрові відеодиски тощо [258].

У Німеччині електронні документи мають особливий процесуально-правовий статус: вони належать до речових доказів, тоді як електронні документи, посвідчені електронним підписом, – до письмових. Проте зазначені положення регулюються цивільним процесом (§ 371, 371a Цивільного уложення), в той час як у адміністративному процесі відсутні.

Французький законодавець прийняв Закон № 575 від 2004 року про довіру в цифровій економіці [259]. Деякі положення якого пізніше були деталізовані у Постанові Міністерства юстиції Франції № 674 від 2005 року [260], зокрема ті, що стосуються виконання деяких формальностей при укладанні контрактів за допомогою сучасних засобів комунікації.

У Туреччині Кодекс адміністративного судочинства [261] не містить спеціальних положень щодо процедури подання електронних доказів. Також встановлено, що і у таких країнах як Литва [262], Мальта [263], Чорногорія [264], Португалія [265], Швеція [266], Швейцарія [267] не передбачено окремих норм щодо подання електронних доказів.

В Андоррі від нотаріусів можуть вимагати засвідчення автентичності роздруківки веб-сайту. А у Вірменії обов'язок надавати посилання на веб-сайти, щоб суд міг перевірити докази і переконатися в їх достовірності, покладається на адвоката. Більше того, якщо виникають будь-які сумніви, то, відповідно до положень Адміністративно-процесуального кодексу Вірменії, суд може призначити експертизу, яка допоможе вирішити проблему [268, с. 10-11].

Деякі європейські країни встановлюють обов'язок завіряти електронні докази електронним підписом. Збільшення використання електронних доказів в адміністративному судочинстві свідчить про прогресивно-нормотворчий розвиток законодавства ЄС. На території ЄС Регламент Європейського Союзу про електронну ідентифікацію, автентифікацію та довірчі послуги в межах внутрішнього ринку ЄС (далі – eIDAS) [269] встановлює стандарт для електронних підписів, електронних повідомлень, позначок часу, електронних служб доставки та сертифікатів автентифікації

веб-сайтів. Фундаментальний принцип Регламенту eIDAS встановлює презумпцію юридичної сили електронних доказів. Регламент eIDAS використовується в міждержавних фінансових операціях, однією зі сторін яких є європейська організація [270, с. 16]. Ним запроваджено єдину правову основу для електронних підписів. Розрізняють три види підпису: простий електронний підпис, розширений електронний підпис і кваліфікований електронний підпис.

Типи підписів відрізняються вимогами та рівнем безпеки:

- простий електронний підпис, SES, можна створити без особливих зусиль. Відповідно, процес підпису не особливо захищений і рівень безпеки низький. Прикладами SES є скановані підписи, вставлені в PDF-файл, або підписи, зроблені електронною ручкою на планшеті.
- розширений електронний підпис, відомий як *signature électronique avancée*, AES, забезпечує вищий рівень безпеки. Він використовує дані для створення електронного підпису, над якими підписувач має виключний контроль. AES характеризується тим, що одержувач може ідентифікувати підписувача. Підписаний документ таким чином захищений від наступних змін.
- кваліфікований електронний підпис (QES), має найвищий рівень безпеки. З цієї причини лише КЕП є повністю еквівалентним власноручному підпису. Крім вимог, які також висуваються до AES, також необхідний кваліфікований сертифікат, за допомогою якого підписувач повинен підтвердити свою особу. Потім індивідуальний сертифікат пов'язується з даними створення підпису. Як сертифікат, так і пристрій для створення підпису можуть пропонувати лише перевірені сертифіковані служби [26, с. 145-146].

Процес адаптації законодавства України до права Європейського Союзу, має охопити дуже велике коло питань, що нерозривно пов'язані як із правовою основою функціонування державної влади в Україні, так і з

правовим підґрунтям прав і свобод людини, громадянина [271, с. 21]. Адаптація положень Регламенту eIDAS має стати однією із цих питань.

Окремі країни-члени ЄС надають відповідні списки постачальників довірчих послуг, яких вони визнають. КЕП необхідні, наприклад, у складі спеціальної електронної адвокатської скриньки для подання заяв до суду. КЕП також можна створити повністю хмарно. У цьому випадку не потрібно жодного додаткового обладнання, окрім комп'ютера, планшета чи мобільного телефону. Відповідну послугу надають сертифіковані хмарні провайдери, наприклад DocuSign. Відповідно до Регламенту eIDAS, SES та AES не можуть бути позбавлені юридичної сили та прийнятності як доказів у судовому процесі лише тому, що вони доступні в електронній формі. У будь-якому випадку КЕП має таку ж юридичну силу, як і власноручний підпис. Крім того, КЕП, заснований на кваліфікованому сертифікаті, виданому в одній державі-члені, має бути визнаний в усіх інших державах-членах ЄС» [26, с. 146].

У Бельгії та Іспанії використання розширеного електронного підпису має значний вплив на процес доведення автентичності цифрових даних [268, с. 30]. У обох країнах законодавство дозволяє використовувати розширені електронні підписи, що допомагає забезпечити високу ступінь автентичності та цілісності документів. Цей підпис вважається дійсним доказом в суді, що полегшує доведення автентичності підписаних електронних документів. В Іспанії розширений електронний підпис має таку ж юридичну силу, як і власноручний підпис, і допомагає забезпечити автентичність електронних документів, полегшуючи їх прийняття у правових і ділових операціях. Таким чином, в обох країнах використання розширеного електронного підпису значно спрощує процес доведення автентичності цифрових даних, що робить цей інструмент ефективним і надійним для забезпечення правових гарантій у цифровому середовищі.

У Греції, згідно зі статтею 4 Указу Президента № 150/2013 [272], кожен електронний файл, який подається до суду, незалежно від його формату, повинен подаватися з використанням розширеного електронного підпису.

У Германії в адміністративному провадженні можна подавати електронні дані без дотримання певної форми. Лише у випадках, коли закон вимагає письмової форми, електронні документи повинні бути підписані КЕП (§ 3а Закону Німеччини «Про адміністративні процедури») [273].

Закон Чехії № 300/2008 «Про електронні транзакції та авторизовану конвертацію документів» [274] передбачає винятки, коли фізична або юридична особа не зобов'язана забезпечувати своє подання електронним підписом. Відповідно до положень ч. 2 ст. 18 Закону, документ, поданий за допомогою сертифікованої поштової скриньки даних, не повинен бути забезпечений електронним підписом. Такий документ має таку ж силу, як і документ, складений у письмовій формі та підписаний власноручно.

Законодавство Естонії вимагає використання естонського електронного підпису, хоча загальноприйнята практика допускає відсутність такого підпису [268, с. 13].

У Латвії, відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону «Про електронні документи» [275] електронний документ вважається підписаним власноручно, якщо на нього накладено безпечний електронний підпис. Відповідно до підпункту 9 ст. 1 Закону «Про електронні документи», безпечний електронний підпис пов'язаний лише з підписувачем, забезпечує особисту ідентифікацію підписувача, створюється за допомогою захищених засобів створення електронного підпису, які можуть контролюватися лише підписувачем, прив'язується до підписаного електронного документа таким чином, щоб можна було виявити подальші зміни в електронному документі, і засвідчується кваліфікованим сертифікатом.

Окремі країни світу закріплюють презумпції дійсності офіційних письмових доказів, виданих органами державної влади, якщо вони успішно пройшли перевірку їх критеріями належності та допустимості. Зокрема, якщо

зміст документа буде підтверджувати факт предмету доказування, а видання цього документа не супроводжувалося формальними порушеннями (є всі реквізити, виданий належним суб'єктом, за межі повноважень орган влади не вийшов, дотримана процедура тощо), даний офіційний письмовий доказ вважається достовірним [74, с. 10]. В Німеччині існує принцип, згідно з яким офіційні письмові докази, видані органами публічної влади або публічними особами, вважаються достовірними. Цей принцип відомий як презумпція достовірності або «*öffentlicher Glaube*» (громадська віра) [276]. У французькому цивільному та адміністративному законодавстві також існує аналогічний принцип, відомий як «презумпція достовірності офіційних документів» (*présomption de sincérité des actes authentiques*). Згідно з цим принципом, офіційні документи, які видані публічними органами або офіційними установами, вважаються достовірними, доки не буде доведено їхньої недійсності або суперечності [277]. Однак, це не означає, що такі докази не можуть бути спростовані або відхилені в рамках судового процесу. Суд може розглянути інші докази і прийняти рішення на підставі всіх наявних обставин.

КАС України, на відміну від іноземного законодавства, не визначає переліку якихось окремих доказів достовірність яких не підлягає доведенню.

Дещо складніша проблема виникає з презумпцією достовірності електронних доказів. Така презумпція існує в Англії та Уельсі, однак вона піддається критиці з боку науковців. В Естонії діє презумпція, що всі докази вважаються достовірними, із застереженням, що якщо докази оскаржуються протилежною стороною, то вони повинні бути засвідчені. В Угорщині практична реалізація цієї презумпції буде залежати від способу підписання документа. У Португалії та Іспанії презумпція буде застосовуватися залежно від того, чи підписані цифрові дані удосконаленим електронним підписом [268, с. 19]. Норвезьке законодавство не оперує загальними правилами доказування. Питання достовірності та надійності доказів вирішується судом у кожному конкретному випадку на основі вільної оцінки фактів. Не існує

жодних презумпцій щодо достовірності чи автентичності електронних доказів [268, с. 24-25]. У Німеччині існує обмежена презумпція доброчесності, якщо особа безпечно зареєструвала обліковий запис, який призначено виключно для цієї особи [278]. У Чорногорії Закон «Про електронну ідентифікацію та електронний підпис» передбачає створення набору правил, що стосуються вдосконалених електронних підписів, дотримання яких передбачає презумпцію надійності [279, с. 29].

Отже, виходячи з природи адміністративних справ, на нашу думку, доцільно закріпити на законодавчому рівні поняття «офіційний електронний документ», яким слід вважати: «електронний документ, створений, підписаний та/або засвідчений уповноваженою особою або органом у встановленому законом порядку, що має юридичну силу та ознаки автентичності, цілісності й незмінності, підтверджені електронним підписом або іншими відповідними механізмами автентифікації». Під «створений, підписаний та/або засвідчений уповноваженою особою або органом» ми розуміємо особу або організацію, яка має повноваження на створення, підписання та посвідчення таких документів (наприклад, державний реєстратор).

Технологія, яку використовують для забезпечення безпеки електронних доказів та підвищення рівня довіри до них має назву блокчейн. У Сполучених Штатах Америки, у штаті Аризона ухвалено закон HB 2417 [280], який визнає юридичну силу підписів і записів на основі блокчейна. Закон також встановлює, що дані, захищені з використанням блокчейна, зберігають ті самі права володіння і використання, що й до їхнього захисту блокчейном. Це гарантує, що транзакції та документи, підтверджені через блокчейн, не можуть бути оскаржені тільки на підставі використання цієї технології. У штаті Вермонт законодавство визнає блокчейн-записи як ділові записи, що робить їх прийнятними як докази в судових процесах. Це забезпечує юридичний захист даних, що зберігаються на блокчейні, підтверджуючи їх достовірність і незмінність [281].

Європейська комісія через Регламент (ЄС) № 910/2014 [269] встановила правову основу для електронних ідентифікацій та довірчих послуг. Деякі провайдери, як-от EDICOM, використовують блокчейн для довгострокового архівування електронних даних, що забезпечує цілісність і доступність даних упродовж усього встановленого законодавством терміну зберігання.

У Китаї Інтернет-суд Ханчжоу підтвердив 28 червня 2018 року, що електронні дані, засновані на блокчейні, можуть використовуватися як докази в правових спорах [282].

Однак на шляху ефективного використання технології блокчейн на глобальному, національному та регіональному рівнях стають певні проблеми, найбільш гострою серед яких на сучасному етапі є недосконалість правового механізму застосування технології блокчейн у сучасних умовах цифровізації економіки [283, с. 339].

Особливості зберігання документів накладають певний відбиток на сучасний спосіб життя людей. Чим важливішими стають документи тим більше вони стають привабливими для викрадення чи підробки. Отже, все актуальнішою стає потреба в захисті та автентифікації документів, в тому числі електронних, щоб уберегти їх від знищення, підробки та інших незаконних маніпуляцій. Крім того, деякі документи є настільки унікальними, що в разі втрати їх неможливо відновити. Всі вищезгадані проблеми можна усунути, використовуючи блокчейн як систему зберігання документів. Це буде засобом для легкого відновлення документів, повної автентифікації даних, а також легкого доступу до них. Чжихун Тянь та ін. зазначають, що більшість сучасних систем зберігання електронних доказів використовують централізоване зберігання в базі даних [284, с. 156]. Інші дослідники вказують, що через недостатньо повну побудову інформаційних технологій у судовій системі сьогодні ідентифікація автентичності електронних доказів позбавлена високої точності, а сам процес є громіздким. Тому зміна способу зберігання та обміну електронними доказами, а також

підвищення довіри до них є нагальними питаннями [285, с. 3]. Поява блокчейну дозволила вирішити дилему зберігання електронних доказів [286, с. 43]. Технологія блокчейн інтегрує та інноваційно використовує алгоритми криптографії, механізми консенсусу, смарт-контракти та інші технології. Тому, якщо технологія блокчейн застосовується для зберігання електронних доказів, такі методи шифрування, як шифрування з відкритим ключем, доказ з нульовим знанням та хеш-шифрування, можуть забезпечити незмінність електронних доказів. Прозорість блокчейну та консенсусний механізм участі громадськості забезпечує достовірність електронних доказів. Використання смарт-контрактів на блокчейні може знизити вартість зберігання електронних доказів та покращити обмін ними [287]. Ши Сонг та Куанг Сі [2883, с. 41] зазначають, що технологія блокчейн є першопрохідцем у подоланні ізоляції та забезпеченні надійного обігу даних.

Таким чином, застосування технології блокчейн до процесу збереження судових доказів та впровадження надійного зберігання електронних доказів може певною мірою гарантувати довіру до правосуддя, водночас значно зменшуючи витрати на технічну ідентифікацію електронних доказів та суттєво покращити ситуацію з низьким рівнем допустимості електронних доказів [289, с. 72].

Запозичуючи позитивний досвід використання блокчейну для збереження електронних доказів, пропонуємо розробити механізм, при якому електронні документи, складені (видані) суб'єктом владних повноважень, будуть піддаватися процесу хешування, де за допомогою криптографічного алгоритму створюється унікальний цифровий підпис (хеш) документа, який є унікальним для кожного документа і буде змінюватися при будь-якому втручанні до вмісту документа. Після даної процедури, електронні документи, видані такими особами, набувають статусу офіційних та таких, що не потребують окремого доказування у судовому процесі.

Вищезазначене свідчить про те, що в більшості європейських країн, переважна більшість питань, пов'язаних з електронними доказами в

адміністративному чи судово-адміністративному судочинстві, не врегульовані правовими нормами. Однак підготовка міжнародних стандартів для електронних доказів, які б також застосовувалися до адміністративного судочинства, вже перебуває на стадії обговорення. Результатом таких зусиль стало те, що у 2019 році Рада Європи опублікувала керівні принципи для держав-членів щодо використання електронних доказів:

- суди не повинні відмовлятися від використання електронних доказів і не повинні заперечувати їхню юридичну силу лише тому, що вони зібрані та/або подані в електронній формі;

- в принципі, суди не повинні заперечувати юридичну силу електронних доказів лише тому, що на них відсутній сучасний, кваліфікований (або аналогічно захищений) електронний підпис;

- суди повинні усвідомлювати доказову цінність метаданих та потенційні наслідки їх невикористання;

- сторонам слід дозволити подавати електронні докази в оригінальному електронному форматі без необхідності надавати роздруківки;

- електронні докази слід збирати у належний та безпечний спосіб і подавати до суду за допомогою надійних сервісів, наприклад, довірчих послуг;

- з огляду на вищий ризик потенційного знищення або втрати електронних доказів порівняно з неелектронними, держави-члени повинні встановити процедури для безпечного вилучення та збору електронних доказів;

- суди повинні бути обізнані про специфічні проблеми, які виникають при вилученні та зборі електронних доказів за кордоном, у тому числі у транскордонних справах;

- суди повинні співпрацювати у транскордонному отриманні доказів. Суд, який отримує запит, повинен повідомити запитуючий суд про всі умови, включаючи обмеження, за яких докази можуть бути отримані запитуваним судом;

- електронні докази повинні збиратися, структуруватися та управлятися таким чином, щоб полегшити їх передачу до інших судів, зокрема, до апеляційної інстанції.

- передача електронних доказів електронними засобами повинна заохочуватися та прискорюватися з метою підвищення ефективності судових проваджень;

- системи та пристрої, що використовуються для передачі електронних доказів, повинні забезпечувати їхню цілісність [210, с. 8- 9].

Для повноти дослідження нами було також проаналізовано стан використання електронних доказів в інших країнах, зокрема, африканських та азійських.

Паперові документи, як один із найкращих засобів доказування, довго залишалися єдиним видом доказів в усіх судах Єгипту та Йорданії, доки в результаті прогресу і розвитку технологій не з'явилися електронні документи. Спочатку вони були використані у цивільному процесі, а потім перейшли до адміністративного. З появою електронного урядування виникла необхідність прийняти електронні документи, як засіб доказування, в адміністративному суді. І значна кількість країн поспішили врегулювати використання електронного документа на законодавчому рівні.

Сенат Йорданії у 2001 року прийняв Закон № 85 «Про електронні транзакції» [290]. Й хоча прямо визначення електронного документа законом не надавалося, його зміст було опосередковано розкрито у ст. 2, яка регламентувала, що інформаційним повідомленням є інформація, яка створюється, надсилається, доставляється або зберігається за допомогою електронних або подібних засобів, включаючи електронний обмін даними, електронну пошту, телеграму, телекс або телекопію.

Парламент Єгипту у 2004 році прийняв Закон № 15 «Про організацію електронного підпису та створення управління з розвитку індустрії інформаційних технологій». Стаття 1 цього закону визначає електронний документ як всі літери, цифри, символи або будь-які інші знаки, прикріплені

до електронного, цифрового або оптичного носія, або будь-якого іншого подібного засобу, який дає видимий знак [291, с. 92].

Таким чином, у єгипетському та йорданському законодавстві опосередковано закріплено, що на доказову силу документів не впливає їх вид та вид носіїв (матеріальний, нематеріальний носій, паперовий, електронний) на яких вони зберігаються.

Порівняно з розвиненими в інформаційному плані країнами, Китайська Народна Республіка (далі – КНР) дещо пізніше вступила в еру цифрових мереж, але з початку XXI століття поступово посилює відповідне законодавство та правила щодо електронних доказів. Правова система електронних доказів у КНР є відносно розпорошеною і заплутаною, включає як спеціальне законодавство, таке як Закони «Про електронний підпис» [292], «Договірне право» [293], «Кримінально-процесуальний закон» [294], «Цивільно-процесуальний закон» [295], «Адміністративно-процесуальний закон» [296], так і підзаконні правові акти. Здебільшого законодавча система електронних доказів КНР базується на трьох основних процесуальних законах: «Договірне право», «Закон про електронний підпис», «Закон про безпеку дорожнього руху» [297], які визначають статус електронних даних як доказів. Наразі законодавство про електронні докази в КНР в основному зосереджене на процедурі розслідування та правилах сертифікації електронних доказів. Але, як зазначають китайські дослідники, електронні докази, як високотехнічна річ, все ще не мають належної бази у законодавстві, а деякі правила щодо їх використання є занадто грубими, щоб проблему можна було вирішити судовою практикою [298, с. 370].

Ще однією країною, яка успішно адаптується до швидкозмінного світу технологій є Філіппіни. Її законодавець визнав за необхідне прийняти у 2000 році Закон № 8792 «Про електронну комерцію» (ЕСА) [299]. Невдовзі після цього, у 2001 році, Верховний суд цієї країни оприлюднив «Правила про електронні докази» (REE) [300]. ЕСА та REE стали правовою базою, яка вирішує різні проблеми, пов'язані з електронними документами та

транзакціями. Що стосується сфери застосування, то «Правила про електронні докази» поширюються на будь-які види повідомлень даних та електронних документів, що використовуються в контексті комерційної та некомерційної діяльності, включаючи внутрішні та міжнародні угоди, транзакції, домовленості, договори, контракти, а також обмін та зберігання інформації. У філіппінській юрисдикції ці Правила застосовуються до всіх цивільних позовів і проваджень, квазісудових та адміністративних справ, а також кримінальних проваджень (ст. 2 Правил).

«Правила про електронні докази» діють вже 23 роки, однак у рішеннях, винесених Верховним Судом Філіппін, а саме: *Ang v. Court of Appeals*, *People v. Enojas*, *MCC Industrial Sales Corp. v. Ssangyong Corp.*, *People v. Vitangcol III Aznar v. Citibank*, *Nuez v. Cruz-Apao Vidallon-Magtolis v. Salud*. спостерігаються розбіжності в їх тлумаченні та застосуванні [301, с. 105]. Й майже відсутні ґрунтовні емпіричні дослідження щодо особливостей залучення та використання в Філіппінах електронних доказів.

Закон Філіппін «Про електронну комерцію» надає юридичне визнання електронним формам повідомлень даних, документів, підписів, транзакцій та зберігання інформації. Закон передбачає покарання за доступ до даних без згоди, піратство, хакерство та інші порушення [299]. Найважливіші положення Закону «Про електронну комерцію», які стосуються доказів, містяться в Главі II цього закону й включають юридичне визнання: повідомлення даних (розділ 6), електронного документу (розділ 7), електронного підпису (розділ 8) презумпції щодо електронних підписів (розділ 9), оригіналу документу (розділ 10), автентифікації електронних повідомлень даних та електронних документів (розділ 11) допустимості та доказової сили електронних повідомлень даних та електронних документів (розділ 12), зберігання електронних повідомлень даних та електронних документів (ст. 13) доказу під присягою (розділ 14) та перехресного допиту (розділ 15).

«Правила про електронні докази» забезпечують правову базу, яка вирішує різні проблеми, пов'язані з електронними документами та транзакціями та передбачає правила щодо допустимості та автентифікації електронних доказів. Дженіс Л. Андраде-Ударбе та Константіно Т. Баллена у своїй праці, присвяченій дослідженню електронних доказів Філіппін, опитали 29 адвокатів із судових процесів та 13 суддів із провінції Кавіте та столичного регіону країни. Результати показали, що більшість адвокатів у судових процесах мали менше 20 справ, у яких подані ними електронні докази були прийняті судом. З іншого боку, меншість зазначили, що жоден суд ніколи не приймав подані ними електронні докази. Що стосується суддів першої інстанції, то всі, крім одного, відповіли, що на даний момент вони не прийняли жодного електронного доказу, поданого до суду. Електронні докази найчастіше подавалися в кримінальних справах, й рідше усього в цивільних справах. Усі учасники дослідження не використовували електронні докази в особливому провадженні, а також у квазісудових та адміністративних справах [301, с. 106].

У Індонезії електронні докази з'явилися вперше в Законі № 8 від 1997 року «Про документи компаній». У законі немає прямої згадки про «електронні докази», але в статті 15 зазначено, що дані, збережені на мікрофільмі або інших носіях, вважаються дійсними доказами [302]. Правова основа електронних доказів регулюється Законом «Про електронні докази» № 11 від 2008 року (далі – Закон № 11) [303]. Електронна інформація та/або електронні документи та/або результати є складовою частиною дійсних доказів відповідно до чинного процесуального законодавства Індонезії. Що стосується правил доказування, які регулюються чинним процесуальним законодавством, то повинні існувати інструменти для електронного дослідження доказів, які дозволять підтвердити докази під час судового розгляду, а також інші докази, зокрема, формальні та матеріальні вимоги. Ці вимоги повинні визначатися залежно від типу електронного доказу, представленого в оригінальній або роздрукованій формі. Важливі вимоги до

електронних доказів регулюються ч. 3 ст. 5 Закону № 11, а саме: електронна інформація та документи визнаються дійсними при використанні електронних систем відповідно до положень цього Закону. Стаття 1 Закону № 11 визначає, що електронна інформація – це один або серія електронних даних, включаючи, але не обмежуючись цим, письмові записи, звуки, картографічні зображення, малюнки, фотографії, електронний обмін даними (EDI), електронну пошту (e-mail), телеграму, телекс, телетайп тощо, літери, знаки, цифри, коди доступу, символи або перфорацію, які були оброблені, зрозумілі або можуть бути зрозумілі особам, які їх розуміють. Для того, щоб бути прийнятними в судовому процесі, електронні докази повинні відповідати формальним і матеріальним вимогам Закону № 11. Що стосується формальних вимог, то ч. 4 ст. 5 Закону № 11 передбачає, що формальні вимоги до електронної інформації або електронних документів не включають листи документів, які відповідно до Закону повинні бути письмовими. Що стосується матеріальних вимог, то положення статей 6, 15 і 16 Закону № 11 передбачають, що електронній інформації або документам повинні бути гарантовані автентичність, цілісність і доступність. Для забезпечення виконання цих матеріальних вимог у багатьох аспектах необхідна судова експертиза. Дотримуючись цього положення, електронні листи, записані файли чату та різні інші документи можуть бути використані як вагомі докази.

На практиці використання електронних доказів в адміністративних судах країни у спорах, пов'язаних з конкретними подіями, регулюється низкою постанов Верховного Суду Індонезії щодо керівних принципів, наприклад, позитивних фіктивних поглядів, заяв з оцінкою елементів зловживання владою, спорів щодо придбання земельних ділянок в інтересах суспільства, спорів щодо публічної інформації та спорів щодо виборчих процедур, де цей тип електронних доказів може бути використаний. Це означає, що судова практика Індонезії сприймає та використовує електронні

докази, що демонструє адаптацію правової системи Індонезії до сучасних технологічних досягнень.

Суди Індії приймають електронні документи як докази, якщо вони відповідають положенням, що містяться в Законі Індії «Про докази» 1872 року [304]. Розділ 3 зазначеного Закону визначає докази як усні та документальні. Усні докази – це заяви, зроблені свідками перед судом, а документальні докази – це докази, які надаються суду для перевірки, включаючи електронні записи.

Колегія з трьох суддів Верховного Суду Індії постановила, що вимога щодо наявності сертифікату відповідно до розділу 65В Закону Індії про докази 1872 року є умовою, що передує прийнятності електронного запису в якості доказу. Розділ 65 Закону Індії «Про докази» визначає допустимість вторинних доказів у конкретних справах. Розділ 65В визначає процедуру доказування змісту електронних записів. Також цей Розділ містить детальну інформацію про створення доказів в електронному форматі та визначає вимоги щодо допустимості електронних записів, електронних підписів та цифрових документів як доказів у судовому процесі.

Допустимість електронних записів, зазначених у Розділі 65В Закону Індії «Про докази», передбачає, що будь-яка інформація з електронних записів роздрукована на папері або створена копія цього запису на будь-якому оптичному або магнітному носії також вважається вторинним доказовим документом, якщо вона відповідає умовам, зазначеним у Розділі 65В, а першоджерело цієї інформації, тобто електронний пристрій, також є допустимим без будь-якого подальшого доказування в будь-якому судовому розгляді.

Закон Індії «Про інформаційні технології» 2008 року дає визначення електронних записів; він охоплює широкий спектр форматів, у яких можуть бути створені та/або збережені дані. DVD, CD, флешки, телефонні записи, жорсткі диски, електронні листи, фотографії, відеозаписи, звукозаписи тощо [305]. Для кожного з перерахованих вище форматів електронних записів

існує цілий ряд умов, пов'язаних з їх доказовою силою та допустимістю в суді.

1. Докази у вигляді DVD, CD, жорсткого диска, мікросхеми, чіпа пам'яті, флешки. Вищезазначені електронні документи є прийнятними як первинними, так і вторинними доказами. Цінність доказів залежить від того, як і в який спосіб електронні записи були подані до суду, тобто, якщо ці електронні записи подані як вони є, то вони, без сумніву, мають більшу цінність, але якщо подати їхню копію на іншому подібному або відмітному пристрої, то повинні бути виконані умови, передбачені розділом 65В Закону Індії «Про докази», і отримано сертифікат для їхнього прийняття судом.

2. Аудіо- та відеозаписи: Ці електронні записи є прийнятними, якщо вони подані в оригіналі, тобто оригінальні аудіо- чи відеозаписи є дійсним та автентичним джерелом електронних доказів, а не їхня копія. Їхні скопійовані версії, записані на іншому подібному або відмітному пристрої, повинні відповідати умовам, визначеним у розділі 65В Закону Індії «Про докази», та отримати сертифікат для їхнього прийняття судом.

3. Докази, отримані через мобільний телефон у вигляді медіа, дзвінків та електронної пошти.

Електронна пошта. Визнається дійсним і достовірним джерелом доказів. Як правило, електронні листи подаються у вигляді роздруківок, завірених відповідно до статті 65В Закону Індії «Про докази».

Медіа та дзвінки з мобільного телефону. Електронні записи з мобільного телефону є прийнятними, якщо вони подаються в оригіналі, тобто на самому мобільному телефоні, який містить першоджерело мультимедійних даних та дзвінків. Їхні копії на інших подібних пристроях повинні відповідати умовам, передбаченим у розділі 65В Закону Індії «Про докази», а також отримати сертифікат для допуску до справи в суді [306].

Умови, за яких вторинні докази можуть бути представлені без попереднього подання первинних доказів, викладені в Розділі 65. Перед тим, як звертатися до суду за дозволом на використання вторинних доказів,

сторона повинна вичерпати всі можливості, передбачені Розділом 65. Іншими словами, сторона повинна продемонструвати законні підстави для подання вторинного доказу до того, як суд вирішить, чи дозволити його використання.

Варто зазначити, що у правовій системі Індії існують судові прецеденти, пов'язані із застосуванням електронних доказів. Розглянемо деякі з них.

Арджун П.Х. проти Кайлаш К.Г. (липень 2020). У зазначеному рішенні Верховний Суд Індії постановив, що для визнання електронного запису доказом необхідним є дотримання вимог статті 65В Закону Індії «Про докази». Сертифікат, поданий відповідно до цього положення, містить відомості про цей електронний запис та ідентифікаційні дані, включно з уповноваженим підписом особи, яка має офіційну відповідальність за управління та експлуатацію відповідного пристрою [307].

Анвар П.В. проти П.К. Башира та інших (2014). У цій справі Верховний Суд Індії прийняв знакове рішення і допоміг вирішити конфліктні рішення різних вищих судів щодо допустимості електронних доказів (записів). Верховний Суд Індії постановив, що вторинні дані на CD/DVD/флешці є допустимими лише за наявності сертифікату відповідно до Розділу 65В Закону Індії «Про докази». Усні свідчення не можуть підтвердити електронні докази, для цього необхідний сертифікат відповідно до Розділу 65В. Крім того, висновок експерта відповідно до Розділу 45А Закону Індії «Про докази» не може бути підставою для того, щоб обійти процедуру, передбачену Розділом 65В. Пред'явлення оригіналу або його копії чи копії, що додається до сертифікату, є єдиним додатковим способом доведення електронного доказу як первинного або вторинного доказу відповідно [308].

Допустимість та доказова цінність електронних записів повинні визначатися в рамках Закону Індії «Про докази». Верховний Суд Індії у низці своїх знакових рішень чітко визначив, яким чином електронні документи мають бути допустимими та їхню доказову цінність під час судового розгляду. Зрозуміло, що будь-який електронний доказ, якщо він є вторинним

доказом, повинен відповідати положенням розділу 65В Закону Індії «Про докази»; він, як правило, не приймається судом без відповідного сертифікату. Електронні пристрої можуть відігравати дуже важливу роль у судочинстві, але цінність цих електронних доказів залежить від їх відповідності положенням Закону Індії «Про докази».

Закон Кенії «Про докази» 1963 року (зі змінами та доповненнями) [309] класифікує електронні докази як документальні докази та вважає їх допустимими за певних умов, передбачених розділом 106В. Втім, незважаючи на положення цього Закону, будь-яка інформація, що міститься в електронному записі, надрукована на папері, збережена, записана або скопійована на оптичному або електромагнітному носії, виробленому комп'ютером, також вважається документом, якщо стосовно цієї інформації та комп'ютера виконуються умови, зазначені в цьому розділі, і може бути прийнята в будь-якому провадженні без подальшого доказування або пред'явлення оригіналу як доказ будь-якого змісту оригіналу або будь-якого факту, викладеного в ньому, у випадках, коли допустимим є прямий доказ. Однак для того, щоб успішно прийняти електронні докази відповідно до цього положення, стаття посилається на сертифікат, який ідентифікує електронний запис і містить відомості про відповідний пристрій, підписаний особою, відповідальною за експлуатацію цього пристрою. Розділ 106В було додано до Закону Кенії «Про докази» як поправку у 2009 році (Kenya Communications (Amendment) Act, 2009) [310]. Згодом, у 2014 році, до розділу 78А Закону «Про докази» було внесено поправки (Закон «Про внесення змін до законів про безпеку», 2014) [311], які регламентували, що електронні докази (електронні повідомлення та цифрові матеріали) є допустимими у будь-якому судовому провадженні як докази. Суд не може відмовити у прийнятності доказів лише на тій підставі, що докази подані не в оригінальній формі. При оцінці вагомості, якщо така є, електронних та цифрових доказів відповідно слід враховувати: надійність способу, в який електронні та цифрові докази були створені, збережені або передані;

надійність способу, в який була збережена цілісність електронних та цифрових доказів; спосіб, в який був ідентифікований автор електронних та цифрових доказів; та будь-які інші відповідні фактори. Електронні та цифрові докази, створені особою в ході звичайної господарської діяльності, або копія, роздруківка чи витяг з електронних та цифрових доказів, засвідчені як правильні особою, яка перебуває на службі у такої особи, вже за фактом їх створення є допустимими доказами в будь-якому цивільному, кримінальному, адміністративному чи дисциплінарному провадженні згідно з будь-яким законом, правилами саморегулювальної організації або будь-яким іншим законом чи загальним правом, допустимими доказами проти будь-якої особи та неспростовним доказом фактів, що містяться в такому записі, копії, роздруківці чи витягу.

Відмітимо, що замість того, щоб викладати умови, які передують прийнятності доказів, у цьому розділі викладено міркування, які слід враховувати при оцінці доказової сили таких доказів. Ці міркування включають надійність зберігання, створення або передачі доказів, надійність забезпечення їхньої цілісності, а також спосіб, у який було ідентифіковано джерело доказів. Цікаво, що на відміну від розділу 106B, у розділі 78A не згадується вимога про надання сертифікату, зокрема, щодо походження електронного доказу, цілісності системи або її функціональності. Суть статті 78A полягає в тому, що вона дозволяє використовувати електронні докази в будь-якому судовому процесі та покладає на суддю визначення вагомості доказів на основі відповідних факторів.

Використовуючи досвід інших держав, Пакистан також намагався внести зміни до законодавства про докази і прийняв кілька законів з метою приведення свого законодавства до вимог, які диктують ІТ-технології. Основними з яких є внесення змін (додавання деяких статей та доповнення до існуючих статей) до Наказу Канун-е-Шахадат 1984 року, прийняття Указу «Про електронні транзакції» 2002 року, Закону «Про запобігання електронним злочинам» 2016 року, Закону та правил розслідування для

справедливого судового розгляду 2013 року, Закону «Про федеральне розслідування» 1974 року, Закону «Про боротьбу з тероризмом» 1997 року та ін. Розглянемо деякі з них.

Наказ Канун-е-Шахадат 1984 року [312] – це, по суті, наказ, виданий за часів знаходження при владі Мохамеда Зія-уль-Хака, який намагався включити положення ісламу в Закон «Про докази» 1872 року. Преамбула Наказу дуже чітко пояснює суть його прийняття: він був виданий з метою перегляду, доповнення та консолідації Закону «Про докази», щоб привести його у відповідність до приписів ісламу, викладених у Священному Корані та Сунні. Що стосується допустимості цифрових доказів з джерела Наказу, то в 1984 році законодавці додали кілька нових статей і внесли деякі доповнення в наявні статті. Зокрема з'явилася стаття 2(е), яка закріпила цифрові терміни, що згодом знайшли своє відображення в Указі «Про електронні транзакції» від 2002 року. Стаття 48(а) – ще одна поправка, внесена Наказом, завдяки якій інформація, створена, отримана або записана автоматизованою інформаційною системою, стала релевантною.

До статті 59 Наказу «висновок експерта», додано такі слова, як «автентичність та цілісність електронного документа, створеного інформаційною системою або за допомогою інформаційної системи». А також те, що «функціонування, технічні характеристики, програмування та експлуатація інформаційної системи є відповідними фактами». Стаття 78(а) також містить поправки, що стосуються доказів електронного підпису та електронного документа. Вона описує, що якщо електронний документ повністю або частково створений або підписаний за допомогою інформаційної системи, і коли такий факт заперечується, необхідно довести процедуру захисту підпису або електронного документа. Також включено статтю 164 «подання доказів, які стали доступними завдяки сучасним технічним засобам», якою законодавець підтвердив, що суд може дозволити подання будь-яких доказів, які стали доступними завдяки сучасним технічним засобам і технологіям.

Указ «Про електронні транзакції» 2002 року [313] був прийнятий з метою забезпечення того, щоб електронні/цифрові докази були допустимими доказами і не могли бути відхилені як допустимі докази лише на підставі того, що вони мають цифрову форму. Преамбула цього Указу чітко вказує на мету його прийняття, про що достатньою мірою свідчить його назва: «Указ про визнання та полегшення документів, записів, інформації, комунікації та транзакцій в електронній формі, а також про акредитацію постачальників послуг із сертифікації». Преамбула є багатофункціональною, хоча основна її частина складається з конвенцій ООН. На початку преамбули законодавець чітко зазначив, що метою прийняття цього закону є визнання, і це означає, що докази, наявні в цифровому форматі, повинні визнаватися на всіх платформах. «Та сприяти» у тексті Преамбули означає, що іншою основною метою цього Закону є сприяння прийнятності доказів, наявних у цифровій/електронній формі, та усунення перешкод, які існують на цьому шляху у законний спосіб. У наступній частині описується форма доказів, тобто всі можливі способи, якими цифрові докази у вигляді документів, записів, повідомлень, аудіозаписів тощо можуть бути прийняті та представлені в суді як докази. Насамкінець, йдеться про акредитацію постачальників послуг із сертифікації, що означає, що цифрові докази, які подаються до суду, супроводжуються сертифікатом їхньої автентичності та достовірності, тому суд покладається на них і розглядає їх як належні докази в судовому провадженні.

У Пакистані доказова цінність електронних доказів не є чимось визначеним і має бути підтверджена іншими речовими доказами, наявними в матеріалах справи, тобто поки що не можна побачити на практиці, щоб пакистанські суди вільно покладалися на електронні докази.

З проведеного аналізу світової практики використання електронних доказів у адміністративному судочинстві, можна зробити висновок, що більшість іноземних держав у різні роки та різним способом надали електронним даним процесуальний статус доказів і окреслили їх базову

структуру, особливості якої залежать від прийнятої у конкретній державі системи права та національних правових традицій. Однак слід констатувати, що у значної кількості держав світу досі немає чітко встановлених правил, які б визначали процедури автентифікації та прийняття електронних доказів, що примушує суди покладатися на загальні правові норми, судову практику та прецедентне право для прийняття рішень щодо допустимості електронних доказів. Відсутність уніфікованих правил призводить до необхідності адаптації існуючих правових норм до сучасних технологічних реалій, що суттєво ускладнює діяльність судів, сторін та інших учасників судових процесів.

Вбачається, що відсутність спеціальних правил доказування в адміністративних справах можна пояснити тим, що адміністративне право, будучи відносно новою галуззю права, у деяких аспектах відстає від більш усталених і традиційних галузей права таких як цивільне та кримінальне право. Саме через це адміністративне судочинство в іноземних країнах досі не має цілісного процесуального законодавства. До речі в Україні тільки у 2017 році було прийнято Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», який ввів у процес таке поняття як електронний доказ. Не зупинившись на цьому наша держава продовжує розвивати уніфікований інститут електронних доказів, відповідаючи на виклики цифрової революції, яка відбувається в суспільстві протягом останніх десятиліть.

Разом з цим, під час дослідження було встановлено, що КАС України, на відміну від законодавства деяких інших держав, не встановлює конкретного переліку доказів, достовірність яких не потребує доведення, тому пропонується закріпити у Законі України «Про електронні документи та електронний документообіг» поняття «офіційний електронний документ», наступного змісту: «електронний документ, створений, підписаний та/або засвідчений уповноваженою особою або органом у встановленому законом

порядку, що має юридичну силу та ознаки автентичності, цілісності й незмінності, підтверджені електронним підписом або іншими відповідними механізмами автентифікації».

З'ясовано, що у деяких розвинених державах використовується технологія блокчейн для захисту даних в електронних доказах та підвищення рівня довіри до них, з урахуванням чого запропоновано запозичити цей позитивний досвід, створивши механізм, за яким електронні документи, складені (видані) суб'єктом владних повноважень, підлягатимуть хешуванню. Цей процес створюватиме унікальний цифровий підпис документа, який буде змінюватися при будь-якому втручанні. Захищені блокчейном документи мають набути статус офіційних і не підлягати у суді перевірці на достовірність.

Висновки до розділу 3

Дослідивши зарубіжний досвід застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві та перспективи його імплементації у законодавство України, можна зробити такі висновки:

1. Аналіз міжнародного досвіду використання електронних доказів у адміністративному судочинстві показує, що більшість держав надали електронним даним статус доказів, визначивши їх базову структуру відповідно до особливостей національних правових систем. Однак чіткі правила щодо автентифікації та прийняття судами електронних доказів у законодавстві багатьох держав світу досі відсутні.

2. З'ясовано, що КАС України, на відміну від законодавства деяких інших держав, не встановлює конкретного переліку доказів, достовірність яких не потребує доведення.

3. Запропоновано доповнити Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» поняттям «офіційний електронний документ», яким слід вважати: «електронний документ,

створений, підписаний та/або засвідчений уповноваженою особою або органом у встановленому законом порядку, що має юридичну силу та ознаки автентичності, цілісності й незмінності, підтверджені електронним підписом або іншими відповідними механізмами автентифікації».

4. З'ясовано, що у деяких розвинених державах використовується технологія блокчейн для захисту даних в електронних доказах та підвищення довіри до них. Запропоновано перейняти цей позитивний іноземний досвід та запровадити в Україні механізм хешування електронних документів, складених (виданих) суб'єктом владних повноважень.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено узагальнення теорії та практики застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві. На підставі проведеного дослідження сформульовано низку висновків, нових наукових положень, рекомендацій і пропозицій, спрямованих на досягнення поставленої мети.

1. Виявлено, що ефективному застосуванню електронних доказів у адміністративному процесі перешкоджають такі фактори: технічні труднощі, прогалини в нормативному регулюванні, недостатній рівень кваліфікації суддів та учасників процесу, а також низький рівень довіри до електронних доказів з боку учасників судочинства. Розв'язання цих проблем вимагає комплексного підходу, що включає в себе удосконалення технічних систем, розробку відповідних законодавчих актів, підвищення кваліфікації учасників судового процесу та забезпечення рівного доступу до цифрових технологій.

2. Встановлено, що процес доказування в адміністративному судочинстві відіграє ключову роль у забезпеченні правосуддя та вирішенні суперечок шляхом об'єктивного та компетентного визначення фактів і застосування відповідних правових норм.

Значення процесу доказування в адміністративному судочинстві полягає у його здатності забезпечити логічний та ефективний хід подій, який призведе до належного результату. Основними аспектами, на яких ґрунтується процес доказування є: забезпечення справедливості (процес доказування покликаний гарантувати, що судові рішення буде ґрунтуватися на об'єктивних і переконливих доказах, а не на припущеннях чи упередженнях); визначення фактів (докази допомагають суду встановити факти у справі та визначити, які обставини мають значення для вирішення спору); оцінка доказів (суд відповідно до закону оцінює представлені сторонами докази і приймає рішення на підставі їх допустимості, достовірності, належності та достатності); захист прав та інтересів сторін

(процес доказування забезпечує можливість сторонам представляти свої аргументи та докази для захисту своїх прав та інтересів); встановлення відповідальності (процес доказування допомагає суду встановити факт порушення норм права і притягнути до належної відповідальності).

3. Сформульовано ключові критерії допустимості доказів в адміністративному судочинстві до яких віднесено: належне джерело отримання доказів; дотримання встановленої законом процедури збирання, фіксування, оформлення та подання доказів; відсутність обмежень на використання певних відомостей як доказів; безпосередній зв'язок доказу з обставинами адміністративної справи; повага до основоположних прав і свобод людини під час отримання доказів.

4. Виокремлено основні ознаки достовірності доказів в адміністративному судочинстві, якими є: об'єктивність; консистентність; повнота; ідентифікація; верифікація; надійність джерела; відповідність процедури; засвідчення. Відсутність хоча б однієї з наведених ознак може призвести до появи сумнівів щодо достовірності доказу.

5. Виявлено, що сукупність належних, допустимих і достовірних доказів створює в свідомості судді цілісну картину доказової бази і вирішує питання про її достатність. Достатність доказів у адміністративному судочинстві формується трьома елементами: сукупністю доказів, їх переконливістю, відношенням до певної обставини.

6. На підставі аналізу судової практики з'ясовано, що електронні докази стали важливою складовою процесу доказування в адміністративних судах. Всі закріплені в КАС України види електронних доказів (за виключенням мультимедійних повідомлень) активно використовуються для підтвердження чи спростування широкого спектру фактів та обставин, які мають значення для правильного вирішення справи.

7. Встановлено, що деякі види електронних доказів набули широкого застосування і стали типовими засобами доказування в окремих категоріях адміністративних справ. Зокрема, метадані стали базовим доказом у справах

про притягнення до адміністративної відповідальності за адміністративні правопорушення у сфері безпеки на автомобільному транспорті, зафіксовані в автоматичному режимі, а графічні зображення стали типовими для справ з приводу регулювання містобудівної діяльності та землекористування. Зазначена спеціалізація доказів у відповідних категоріях справ може сприяти розвитку прецедентних підходів у вітчизняній судовій практиці й суттєво спростити процес подання та оцінки електронних доказів, оскільки учасники справи можуть орієнтуватися на вже сформовані стандарти доказування, а суди – використовувати напрацьовані методики огляду та оцінки таких доказів.

8. Встановлено, що розширення визначеного у ст. 99 КАС України переліку електронних доказів, попри всі перспективи, вважається недоцільним. Адже використання у тексті статті формулювань «зокрема», «тощо» та «інші дані в електронній формі» надає достатньо простору для розширеного тлумачення норми без необхідності постійно вносити до неї зміни. Такий підхід дозволяє адміністративним судам цілком законно приймати як електронні докази будь-які інші дані в електронній формі, зокрема, гіперпосилання, скріншоти, показання спеціальних технічних засобів.

9. На підставі аналізу вітчизняної та іноземної практики фіксації електронних доказів виявлено необхідність запровадження в Україні такого способу фіксації електронних доказів, як нотаріальне посвідчення. Для чого пропонується внести зміни до Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» (Додаткок Б) та «Про нотаріат» (Додаткок В).

10. Виявлено необхідність надання суддям прямого доступу до більшої кількості публічних електронних реєстрів ніж вони мають зараз, що може значно спростити та прискорити встановлення об'єктивної істини при розгляді адміністративних справ. Запровадження зазначених змін також здатне заощадити час, який учасники справи витрачають на подання доказів та формування предмету доказування, що у підсумку полегшить процедуру

доступу до судочинства й дозволить фізичним та юридичним особам більш ефективно реалізовувати гарантоване державою право на звернення до суду.

11. На основі аналізу доктринальних досліджень і нормативних положень було з'ясовано та розкрито зміст поняття «оцінка електронних доказів». Це розумова і процесуальна діяльність суду та учасників адміністративної справи, спрямована на формування остаточного висновку щодо підтвердження або спростування фактів, які підлягають доказуванню за допомогою електронних доказів.

12. Виявлено, що критеріями оцінки електронних доказів – є сукупність правових вимог та стандартів, які застосовуються для перевірки належності, допустимості, достатності, достовірності електронних доказів та їх взаємозв'язку для прийняття справедливого судового рішення. Кожен з цих критеріїв у свою чергу складається зі специфічних елементів, які можуть різнитися у залежності від виду електронного доказу, що підлягає оцінці.

13. Запропоновано доповнити статтю 100 КАС України частиною 3 такого змісту: «Електронні докази, надані суду на матеріальних носіях, підлягають поверненню сторонам на тих самих носіях або у форматі, затверджені судом, після завершення судового розгляду, за умови перевірки їхньої автентичності шляхом використання цифрових підписів чи інших криптографічних засобів» (Додаток Г).

14. Запропоновано внести зміни до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг»: додавши до Розділу II статтю 8-1 «Стандарти переведення паперових документів в електронний формат», наступного змісту: «Паперові документи, що підлягають оцифровці, повинні скануватися з мінімальною роздільною здатністю 300 dpi та зберігатися у форматі PDF з використанням метаданих, що ідентифікують дату і час створення електронної копії, а також особу, що здійснила оцифровку. Усі електронні копії повинні бути засвідчені кваліфікованим електронним підписом» (Додаток Б).

15. Встановлено, що обмежена функціональність системи ЄСІТС ускладнює зберігання та опрацювання великих обсягів електронних доказів. Поточні технічні обмеження, такі як неможливість відкрити декілька файлів одночасно та обмеження щодо розміру файлів, перешкоджають ефективному поводженню з електронними доказами. Підвищення масштабованості та автоматизації системи могло б значно покращити та пришвидшити процес оцінки доказів й, відповідно, розгляд адміністративних справ.

16. На підставі аналізу міжнародного досвіду використання електронних доказів у адміністративному судочинстві виявлено, що більшість держав надали електронним даним статус доказів, визначивши їх базову структуру відповідно до особливостей національних правових систем. Проте в багатьох державах досі немає чітких правил щодо автентифікації та прийняття електронних доказів, що змушує суди покладатися на загальні норми та прецеденти. Це ускладнює роботу судів та учасників процесу та вимагає проведення адаптації процесуального законодавства до сучасних технологій збереження інформації.

17. З'ясовано, що КАС України, на відміну від законодавства деяких інших держав, не встановлює конкретного переліку доказів, достовірність яких не потребує доведення. У зв'язку з чим запропоновано доповнити Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» поняттям «офіційний електронний документ», яким слід вважати: «електронний документ, створений, підписаний та/або засвідчений уповноваженою особою або органом у встановленому законом порядку, що має юридичну силу та ознаки автентичності, цілісності й незмінності, підтверджені електронним підписом або іншими відповідними механізмами автентифікації» (Додаток Б).

18. З'ясовано, що у деяких розвинених державах використовується технологія блокчейн для захисту даних в електронних доказах та підвищення рівня довіри до них. З урахуванням чого запропоновано запозичити цей позитивний досвід, створивши механізм, за яким електронні документи,

складені (видані) суб'єктом владних повноважень, підлягатимуть хешуванню. Цей процес створюватиме унікальний цифровий підпис документа, який буде змінюватися при будь-якому втручанні. Захищені блокчейном документи мають набути статус офіційних і не підлягати у суді перевірці на достовірність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. Редакція від 18.10.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>.
2. Найченко А. М. Судовий захист з використанням електронних доказів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 362–364.
3. Електронні докази легко спростувати – суддя ОАСК Арсірій. URL: <https://pravo.ua/elektronni-dokazi-dosit-legko-sprostuvati-suddja-oask-arsirij/>
4. Постанова Верховного Суду від 12.02.2020 р. у справі № 813/3577/13-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87624709>
5. Особливості використання електронних доказів. URL: <https://pravokator.club/news/osoblyvosti-vykorystannya-elektronnyh-dokaziv/>
6. Цехан Д. М. Цифрові докази: поняття, особливості та місце у системі доказування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. Вип 5. С. 256–260.
7. Reedy Paul. Digital evidence review 2016–2019. *Forensic Science International: Synergy*. 2020. Vol. 2, pp. 489–520. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2020.01.015>
8. Мороз О. Б., Нікітін А. А. Загальна характеристика заходів процесуального примусу, які застосовуються в адміністративному судочинстві України. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 85. С. 83–89.
9. Вербицька М. Ю., Ботвинник В. В. Електронні докази як новий вид доказів у адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми правознавства*. 2020. Вип. 1. С. 48–51. DOI: 10.35774/app2020.01.048
10. Козинець І. Г., Кравченко В. Я. Окремі питання доказів та доказування в адміністративному судочинстві на сучасному етапі.

Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 2. С. 173–177. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-2/40>

11. Манжула А. А. Доказ в адміністративному процесі крізь призму інноваційних перетворень та інформатизації судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 167–169. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-1/39>

12. Вернидубов І., Белікова С. Електронні докази: поняття, особливості та проблеми щодо їх дослідження судом. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5, Vyd. 2. С. 299–305.

13. Мороз О. Б., Гурковська К. А. Застосування електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Журнал східноєвропейського права*. 2021. № 91. С. 61–69.

14. Про електронні документи та електронний документообіг : Закон України від 22.05.2023 р. № 851-IV. Редакція від 31.12.2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text>

15. Budkevych V. Electronic evidence in the administrative procedure in Ukraine in the light of the information approach. *Administrative Law and Process*. 2020. 1(28). 80–91. DOI: <https://doi.org/10.17721/2227-796X.2020.1.06>

16. Ухвала Верхового Суду від 20.09.2018 року у справі № 9901/644/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/76666742>

17. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 12.06.2019 року у справі № 520/9482/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82540156>

18. Рішення Октябрського районного суду м. Полтави від 24.01.2022 року у справі № 554/11326/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102787971>

19. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду від 13.12.2022 р. у справі № 554/11326/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107841167>

20. Постанова Верховного Суду від 10.09.2020 р. у справі № 751/6069/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91722819>
21. Постанова Верховного Суду від 18.11.2021 р. у справі № 0540/7665/18-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101231781>
22. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 14.12.2013 р. у справі № 826/19865/13-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36029965>
23. Постанова Верховного Суду від 14.09.2021 р. у справі № 640/20599/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99627066>
24. Гаран О. В. Спеціальні ознаки електронних доказів у площині когнітивного консонансу. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Сер.: Правознавство*. 2019. Т. 24. Вип. 1(34). С. 125–136.
25. Нечипорук Ю. М. Відповідальність за знищення електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Держава та регіони. Сер.: Право*. 2020. № 1 (67). Т. 1. С. 138–141. DOI: <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2020.1-1.23>
26. Самонова В. В. Електронні докази у системі доказів в адміністративному судочинстві : дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Дніпро, 2022. 206 с.
27. Будкевич В. А. Розмежування електронних та письмових доказів в адміністративному судочинстві. *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 2. С. 54–57. DOI: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.346>
28. Йосифович Н.-Л. Д. Застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві України: проблеми теорії та практики. *Наукові орієнтири: теорія та практика досліджень* : збірник наукових праць з матеріалами IV Міжнародної наукової конференції (18 жовтня 2024 року). Вінниця : ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 109–112.
29. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6.07.2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446.

30. Черновський О. К., Гордєєв В. В. Внутрішнє переконання судді під час оцінки доказів в адміністративній справі. *Право та управління*. 2011. № 3. С. 340–345.
31. Колпаков В. К. Лекція на тему «Стандарти доказування в адміністративному судочинстві». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 173–178.
32. Колпаков В. К., Гордєєв В. В. Докази та доказування в адміністративному судочинстві : монографія. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. 128 с.
33. Колпаков В. К., Гордєєв В. В. Юрисдикція адміністративних судів : монографія : в 2 кн. Харків : Харків юридичний, 2011. Кн. 1. 352 с.
34. Мацелик М. О., Мельник М. П. Ознаки процесу доказування в адміністративному судочинстві України. *Науковий вісник Національного університету ДПС України (економіка, право)*. 2009. № 4(47). С. 148–154.
35. Докази і доказування в адміністративному судочинстві: основні поняття інституту доказів, види доказів в адміністративному судочинстві, особливості засобів доказування, порівняння з іншими видами судочинства, актуальна судова практика : практичний посібник / за заг. ред. В. П. П'яtkова. Київ : ВД «Професіонал», 2024. 368 с.
36. Калмикова Я. С. Визначення доказів і доказування в адміністративному судочинстві. *Проблеми законності*. 2011. Вип. 116. С. 94–101.
37. Король В. В. Зміст процесу доказування в адміністративному судочинстві України. *Європейські перспективи*. 2013. № 13. С. 79–84.
38. Корецький І. О. Доказування як засіб доведення позиції сторін в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 1–2. С. 53–57.
39. Ківалов С. В., Осадчий А. Ю., Закаленко О. В. Адміністративний процес (загальна частина) : навчальний посібник. Одеса, 2019. 224 с.

40. Дубенко О. М. Доказування в адміністративному судочинстві в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 23 с.
41. Гордєєв В. В., Гураленко Н. А. Основні особливості адміністративного судочинства. *Держава та регіони. Сер.: Право*. 2021. № 4 (74). С. 112–117.
42. Смокович М. І., Бевзенко В. М. Адміністративний процес в Україні: теорія і практика : підручник. Київ : Дакор, 2020. 1346 с.
43. Арабаджи Н. Категорія «істина» в адміністративному судочинстві: до постановки питання. *Юридичний вісник*. 2021. № 3. С. 72–79.
44. Ярмакі Х. П. Докази в справах про адміністративні правопорушення та їх оцінка. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 4. С. 116–120.
45. Умнова О. В. Докази в адміністративному судочинстві при поновленні на публічну службу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2010. 20 с.
46. Ковалів М. В., Гаврильців М. Т., Стахура І. Б. Адміністративне судочинство : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2014. 596 с.
47. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
48. Судді Верховного Суду розповіли про докази і доказування в адміністративному, господарському та цивільному процесах. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1126155/>
49. Наталія Сакара розповіла про належність і допустимість доказів, предмет доказування та застосування електронних доказів. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1348037>
50. Калмикова Я. С. Докази та доказування в адміністративному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2013. 227 с.

51. Комзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. Адміністративний процес України: навчальний посібник. Київ : Прецедент, 2007. 531 с.
52. Чвалюк А. М. Органи відчуття людини як предмет доказування у справах про порушення податкового законодавства : матер. Міжнар. наук.-практ. конференції «Актуальні питання правової теорії та юридичної практики» (м. Одеса, 12–13 вересня 2014 р.). Одеса : ГО «Причорноморська фундація права», 2014. С. 89–90.
53. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5. *Офіційний вісник України*. 1998. № 46. Ст. 1715.
54. Ямненко Т. М. Особливості засобів доказування у справах про порушення податкового законодавства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2015. №13. Т. 1. С. 70–72.
55. Джафарова М. В. Окремі питання доказування в адміністративному судочинстві в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 5. С. 69–75.
56. Сьоміна В. А. Належність, допустимість, достовірність та достатність доказів в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 4. С. 48–50.
57. Калмикова Я. С. Належність та допустимість доказів в адміністративному судочинстві: збір. тез допов. та наук. повідом. учасн. Всеукр. наук.-практ. конференції молодих учених та здобувачів «Юридична осінь 2012 року» (м. Харків, 13 листопада 2012 р.). Харків : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2012. С. 152–155.
58. Кодекс адміністративного судочинства України: науково-практичний коментар : у 2 т. / за заг. ред. Р. О. Куйбіди. Київ : Книги для бізнесу, 2007. Т. 1. 552 с.

59. Ліberman Н. Допустимість доказів: останнє слово незмінно залишається за суддею. URL: <https://zib.com.ua/ua/143328.html>
60. Скочиляс-Павлів О. В., Сидор Н. Т. Підходи до класифікації суб'єктів адміністративного судочинства в Україні. *Європейські перспективи*. 2021. № 1. С. 53–59.
61. Кузьменко О. В., Чорна В. Г., Богдана Б. В. Медіація у вирішенні адміністративних спорів. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 120. С. 46–52. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10866872>
62. Кузьменко О. В., Чорна В. Г., Зима В. М. Примирення сторін в адміністративному судочинстві: міжнародний досвід та практика застосування. *Наукові перспективи*. 2024. № 2 (44). С. 996–1006. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-2\(44\)-996-1006](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-2(44)-996-1006)
63. Некляєв Ю. «У вас неналежний доказ!»: принцип змагальності в судовому процесі. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/u-vas-nenalezhniy-dokaz-princip-zmagalnosti-v-sudovomu-procesi.html>
64. Постанова Верховного Суду від 23.10.2019 р. у справі № 917/1307/18. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/85211537>
65. Морозов Є. Коли відеофіксація адміністративного правопорушення є доказом у справі? URL: <https://yvu.com.ua/koly-videofiksatsiya-administratyvnogo-pravoporushennya-ye-dokazom-u-spravi/>
66. Докази та доказування в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану: суддя ВС розповіла про практику Верховного Суду. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/214529_dokazi-ta-dokazuvannya-v-krimlnalnomu-provadhenn-v-umovakh-vonnogo-stanu-suddya-vs-rozpovla-pro-praktiku-verkhovnogo-sudu
67. Вапнярчук В. В. Істотність порушень кримінальної процесуальної форми як умова визнання доказів недопустимими. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 4. С. 8–16. DOI: <https://doi.org/10.17721/2413-5372.2019.4/8-16>

68. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України. Станом на 18 січня 2022 р. / за заг. ред. Д. В. Журавльова. Київ : Видавничий дім «Професіонал», 2022. 440 с.

69. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / О. М. Пасенюк (кер. авт. кол.), О. Н. Панченко, В. Б. Авер'янов та ін.; за заг. ред. О. М. Пасенюка. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 704 с.

70. Секретні документи щодо НС(Р)Д. URL: https://zib.com.ua/ua/137064-vs_nazvav_kriterii_dopustimosti_dokaziv.html

71. Harutyunyan v. Armenia (Application no. 36549/03). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-117348&filename=CASE%20OF%20HARUTYUNYAN%20v.%20ARMENIA%20-%20%5BRussian%20Translation%5D%20legal%20summary%20by%20the%20COE%2FECHR.pdf&logEvent=False>

72. Gäfgen v. Germany (Application no. 22978/05). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-906%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-906%22]})

73. Калініна І. В., Шестакова А. І. Актуальні питання допустимості показань з чужих слів як виду доказів у кримінальному процесі України : збір. Матер. Міжнар. наук.-практ. конференції «Кальміуські правові читання» (м. Маріуполь, 8–9 грудня 2017 р.). ДонДУУ, 2017. С. 209–213.

74. Голопапа Д. І. Достовірність письмових доказів адміністративного судочинства. *Юридичний бюлетень*. 2018. № 7. С. 7–13.

75. Kenneth Culp Davis. An Approach to Problems of Evidence in the Administrative Process. *Harvard Law Review*. Vol. 55. No. 3 (Jan., 1942). Pp. 364–425. DOI: 10.2307/1335092

76. Ратушна Б. Стандарт доказування як критерій достовірності результату судового пізнання. *Право України*. 2012. № 6. С. 282–290.

77. Майстренко Л. Докази мають бути достатніми чи вірогідними: в чому логіка законодавця? *Вісник державної судової адміністрації України*. 2020. № 3/4. С. 61-65.

78. Кодекс адміністративного судочинства України : науково-практичний коментар / С. В. Ківалов, О. І. Харитонова, О. М. Пасенюк, М. Р. Аракелян та ін.; за ред. С. В. Ківалова, О. І. Харитонової. Харків : ТОВ «Одіссей», 2005. 552 с.

79. Кодекс адміністративного судочинства України : науково-практичний коментар / за заг. ред. Р. О. Куйбіди (вид. 2-е, доповн.). Київ : Юстініан, 2009. 976 с.

80. Теорія судових доказів в питаннях та відповідях : навчальний посібник / Л. Д. Удалова, Д. П. Письменний, Ю. І. Азаров та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 104 с.

81. Сьоміна В. А. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі та його втілення в адміністративному судочинстві. *Карпатський правничий часопис*. 2013. № 3. С. 87–90.

82. Гусев О. Ю. Співвідношення понять доказів і засобів доказування. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер.: Право*. 2016. Вип. 37. Т. 1. С. 116–120.

83. Мельник М. Засоби, джерела доказування в адміністративному судочинстві України: поняття та особливості. *Віче*. 2010. № 16. С. 29–32.

84. Писаренко Н. Б., Сьоміна В. А. Адміністративно-правові спори (удосконалення порядку вирішення) : монографія. Харків : Право, 2012. 136 с.

85. Мамонтова О. М. Правові засади звільнення від доказування в адміністративному судочинстві : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2019. 224 с.

86. Цвіра Д. М. Питання процесуального врегулювання податкових спорів в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 116–120.

87. Берназюк Я. Конституційний принцип рівності та його особливості в адміністративному судочинстві : збір. матер. II наук.-практ. конф. «Судовий розгляд податкових та митних спорів: проблеми, виклики і пріоритети» (м. Київ, 4–5 липня 2019 р.). Київ, 2019. С. 101–112.

88. Греца Я. В. Практичні аспекти виконання обов'язку доказування в податкових спорах та їхнє значення для здійснення податкового планування. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2019. № 42. Т. 2. С. 19–21. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.42-2.5>

89. Адміністративна юстиція: європейський досвід та пропозиції для України / авт.-упоряд. І. Б. Коліушко, Р. О. Куйбіда; наук. ред. В. Шишкін ; Центр політико-правових реформ, Фонд сприяння правовим і політичним реформам. Київ : Факт, 2003. 535 с.

90. Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні : монографія. Київ : Факт, 2002. 260 с.

91. Донченко О. П. Свобода як категорія права (герменевтичний аспект). *Актуальні проблеми держави і права : збір. наук. праць*. 2009. Вип. 50. С. 45–50.

92. Кротюк О. В. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі та його реалізація в адміністративному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2013. 18 с.

93. Скочиляс-Павлів О. Способи судового захисту в адміністративному судочинстві України. *Юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 53–58.

94. Берназюк Я. Принцип офіційного з'ясування всіх обставин у справі: особливості адміністративного судочинства. URL: <https://constitutionalist.com.ua/pryntsyyp-ofitsijnoho-z-iasuvannia-vsikh-obstavyn-u-spraviosoblyvosti-administratyvnoho-sudochynstva>

95. Ковалів М. В., Єсімов С. С. Правова природа суду першої інстанції, що здійснює правосуддя в адміністративному судочинстві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2020. № 27. С. 155–160.

96. Штих О. В. Аналіз значення доказування в справах про адміністративне правопорушення. *Юридична наука і практика*. 2011. № 2. С. 73–79.

97. Назар Ю. С. Протидія порушенням бюджетного законодавства України : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2021. 453 с.

98. Електронні докази в адміністративному судочинстві. URL: https://www.just-dnipro.gov.ua/?view=viewnews&page_id=1675

99. Музиченко О. В., Карандась М. В. Електронні докази як джерела доказів у межах кримінального провадження: судова практика та нормативне регулювання інших процесуальних кодексів України. *Київський часопис права*. 2022. № 2. С. 168–174. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2022.2.25>

100. Рішення Полтавського окружного адміністративного суду від 25.12.2023 р. у справі № 440/10248/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115904482>

101. Рішення Львівського окружного адміністративного суду від 08.07.2019 р. у справі № 1.380.2019.001341. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82931912>

102. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 14.11.2019 р. у справі № 560/2097/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85816497>

103. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 25.01.2021 р. у справі № 160/15365/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96490415>

104. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 20.06.2024 р. у справі № 160/25184/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120122174>

105. Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 16.12.2019 р. у справі № 120/3253/19-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86455884>

106. Про внесення змін до рішення 8 сесії Харківської міської ради VI скликання від 06.07.2011 р. № 325/11 «Про затвердження Порядку присвоєння адрес об'єктам нерухомості, розташованим на території міста Харкова»: Рішення Харківської міської ради від 19.12.2018 р. № 1366/18. URL: <https://doc.city.kharkiv.ua/document/file/id/ab7e1d2046237265e3d45549c115a2bc3e0c08f742c9375ee38adc34e0a33b8028b9a6b931d68df8eb13badcb6df0476f75ac0fc2320d5a0>

107. Ситуаційний план. URL: <https://ukrzem.kh.ua/ua/services/situatsionnyj-plan/>

108. Рішення Львівського окружного адміністративного суду 27.09.2022 р. у справі № 1.380.2019.000476. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106688238>

109. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 31.05.2021 р. у справі № 1.380.2019.000476. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97284236>

110. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 03.08.2023 р. у справі № 810/1044/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113018670>

111. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 13.10.2021 р. у справі № 826/898/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100314362>

112. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 11.07.2019 р. у справі № 826/887/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83023033>

113. Перелік земельних ділянок, що пропонуються для здійснення забудови. Війтівецька сільська територіальна громада. URL: <https://viitivtsi->

gromada.gov.ua/perelik-zemelnih-dilyanok-scho-proponujutsya-dlya-zdijsnennya-zabudovi-16-45-42-23-07-2019/

114. Перелік земельних ділянок, що пропонуються для здійснення забудови. URL: <https://data.gov.ua/pages/835-recm-property-vacant-parcels>

115. Рішення Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 06.07.2021 р. у справі № 9901/88/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98367510>

116. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 17.02.2022 р. у справі № 9901/88/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105248994>

117. Рішення Донецького окружного адміністративного суду від 24.10.2020 р. у справі № 200/9867/20-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92378033>

118. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 23.09.2020 р. у справі № 640/10129/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91779036>

119. Рішення Залізничного районного суду м. Львова від 02.11.2021 р. у справі № 462/7578/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100780061>

120. Рішення Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 02.05.2023 р. у справі № 686/18075/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110786398>

121. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 13.05.2020 р. у справі № 826/11656/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89486465>

122. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 09.09.2022 р. у справі № 160/9765/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106206167>

123. Рішення Бабушкінського районного суду м. Дніпропетровська від 10.06.2021 р. у справі № 932/3536/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98062303>

124. Рішення Первомайського міськрайонного суду Миколаївської області від 08.09.2023 р. у справі № 484/4638/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113548909>

125. Рішення Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 27.05.2021 р. у справі № 686/1101/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97203378>

126. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.06.2019 р. у справі № 9901/644/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83000509>

127. Рішення Верховного Суду від 26.04.2018 р. у справі № 800/295/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73763771>

128. Постанова Верховного Суду від 18.04.2018 р. у справі № 826/19844/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73532057>

129. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 21.04.2019 р. у справі № 855/122/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81298805>

130. Рішення Кременського районного суду Луганської області від 25.03.2020 р. у справі № 414/317/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88440254>

131. Електронні докази в трудових справах. URL: <https://www.hsa.org.ua/lectors/lysenko-ganna/articles/elektronni-dokazi-v-trudovix-spravax>

132. Чи можна використовувати скріншоти як доказ у суді? URL: <https://cedem.org.ua/consultations/skrinshoty-yak-dokaz-u-sudi/>

133. Ямненко Т. М. Здійснення прав у фінансових правовідносинах: проблеми зловживання та доказування неправомірної поведінки : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016. 318 с.

134. QR-код. URL: <https://www.gpp.in.ua/znaki-markuvannya/qrcode.html>

135. Chhattisgarh court sets up QR codes for easier retrieval of evidence. URL: <https://www.newindianexpress.com/nation/2023/Feb/13/chhattisgarh-court-sets-up-qr-codes-for-easier-retrieval-of-evidence-2547047.html>

136. Рішення Вишгородського районного суду Київської області від 28.08.2023 р. у справі № 363/677/22. URL: <https://youcontrol.com.ua/ru/catalog/court-document/113389979/>

137. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги : Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 45. Ст. 400.

138. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1984. № 51. Ст. 1122.

139. Постанова Верховного Суду від 19.06.2019 р. у справі № 9901/998/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82998273>

140. Oxford English Dictionary. Text message. URL: <https://www.oed.com/search/dictionary/?scope=Entries&q=text%20message>

141. Водафон. Основні визначення. URL: https://a2p.vodafone.ua/assets/files/pravy_la_korystuvanya.pdf

142. Рішення Житомирського окружного адміністративного суду від 27.01.2023 р. у справі № 240/30546/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108636874>

143. Рішення Галицького районного суду міста Львова від 09.03.2023 р. у справі № 461/588/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109460100>

144. Рішення Львівського окружного адміністративного суду від 27.05.2024 р. у справі № 380/8113/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119371229>

145. Рішення Львівського окружного адміністративного суду від 16.03.2022 р. у справі № 380/5359/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104312064>

146. Рішення Хмельницького окружного адміністративного суду від 02.07.2021 р. у справі № 600/823/21-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98048892>

147. Рішення Київського окружного адміністративного суду від 15.05.2024 р. у справі № 640/18226/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119370619>

148. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 10.09.2021 р. у справі № 815/6188/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99516570>

149. Рішення Сумського окружного адміністративного суду від 06.12.2023 р. у справі № 480/1607/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/115830524>

150. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 19.12.2022 р. у справі № 420/10287/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108208689>

151. Рішення Закарпатського окружного адміністративного суду від 08.02.2023 р. у справі № 260/5073/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108878320>

152. Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, спиртових дистилятів, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального : Закон України 19.12.1995 р. № 481/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/481/95-%D0%B2%D1%80>

153. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 22.04.2024 р. у справі № 160/6501/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118524323>

154. Рішення Волинського окружного адміністративного суду від 15.05.2024 р. у справі № 140/36645/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119048603>

155. Рішення Вінницького окружного адміністративного суду від 08.07.2024 р. у справі № 120/17357/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/120234363>

156. D. C. A. Bulterman. «Is it time for a moratorium on metadata?» *IEEE MultiMedia*. Vol. 11. No. 4. Pp. 10–17. Oct.-Dec. 2004. Doi: 10.1109/MMUL.2004.29

157. ДСТУ ISO 8459-5:2005 (ISO 8459-5:2002, IDT). Довідник бібліографічних елементів даних. Ч. 5: Елементи даних для обміну каталогізованими даними та метаданими. Чинний від 01.07.2007 р.. Київ : Держспоживстандарт України, 2007. 85 с.

158. Деякі питання фіксації порушень законодавства про автомобільний транспорт: Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2019 р. № 1174. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1174-2019-%D0%BF#Text>

159. Про затвердження інструкцій з оформлення уповноваженими посадовими особами Державної служби України з безпеки на транспорті матеріалів про адміністративні правопорушення у сфері безпеки на автомобільному транспорті : Наказ Міністерства інфраструктури України від 27.09.2021 р. № 512. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1286-21#Text>

160. Рішення Святошинського районного суду від 15.09.2022 р. у справі № 759/1738/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108053793>

161. Рішення Іллінецького районного суду Вінницької області від 31.01.2023 р. у справі № 131/819/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108699473>

162. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 14.11.2018 р. у справі № 1540/4846/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77920559>

163. Рішення Сумського окружного адміністративного суду від 26.10.2018 р. у справі № 1840/3220/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77534954>

164. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 30.11.2020 р. у справі № 640/25714/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93165502>

165. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 13.08.2020 р. у справі № 640/22321/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90979143>

166. Рішення Запорізького окружного адміністративного суду від 29.07.2019 р. у справі № 280/1489/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83598637>

167. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 17.12.2018 р. у справі № 826/13755/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78819578>

168. Рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 04.02.2019 р. у справі № 855/17/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79614875>

169. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 08.02.2019 р. у справі № 855/17/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/79699192>

170. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 15.07.2019 р. у справі № 640/4688/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83238061>

171. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо підвищення ефективності боротьби з кіберзлочинністю та використання електронних доказів : Проект Закону України від 01.09.2020 р. № 4004. URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=69771&pf35401=533919>

172. Коли відеофіксація адміністративного правопорушення є доказом у справі? URL: <https://yvu.com.ua/koly-videofiksatsiya-administrativnogo-pravoporushehnyya-ye-dokazom-u-spravi/>

173. Особливості доказування в адміністративному судочинстві. URL: <https://unba.org.ua/publications/9067-osoblivosti-dokazuvannya-v-administrativnomu-sudochinstvi.html>

174. Дубенко О. М. Доказування в адміністративному судочинстві в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2010. 224 с.
175. Авраменко О. В. Докази і доказування в адміністративному судочинстві України в умовах реформування системи правосуддя : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 227 с.
176. Антонов К. В., Тертишник В. М. Концепт теорії доказів і концептуальні аспекти розвитку доказового права сьогодення. *Вісник Академії митної служби. Сер.: Право*. 2015. № 2(15). С. 7–11.
177. Судді Верховного Суду поділилися актуальною судовою практикою з питання доказування на підставі електронних доказів. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1155803/>
178. Єсімов С. С. Реалізація принципу змагальності в адміністративному судочинстві при використанні інформаційних технологій. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 5. С. 251–257.
179. Про публічні електронні реєстри : Закон України від 18.11.2021 р. № 1907-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 11. Ст. 27.
180. Ухвала Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 19.02.2020 р. у справі № 160/1154/20 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87673864>
181. Надання письмових доказів в електронному вигляді та перевірка їх достовірності. URL: <https://blog.liga.net/user/selivanov/article/5240>
182. Відео з нагрудної камери поліцейського як недопустимий доказ. URL: <https://www.advokat-zt.com/avtoadvokat-1.html>
183. Зозуля Н. Оригінали та копії електронних документів: процедура, яку складно реалізувати. URL: <https://ukrainepravo.com/scientific-thought/naukova-dumka/oryginaly-ta-kopiyi-elektronnykh-dokumentiv-protsedura-yaku-skladno-realizuvaty/?month=01&year=2024>
184. Найченко А.М., Куртакова Г.О. Електронні докази: реалії сьогодення. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2018. №1(1). С. 72–85.

185. Постанова Верховного Суду від 29.01.2021 р. у справі № 922/51/20. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/94517830?utm_source=jurliga

186. Ухвала Тернопільського окружного адміністративного суду від 25.10.2023 р. у справі № 500/3042/23. URL: <https://youcontrol.com.ua/catalog/court-document/114429589/>

187. Малець М. Р., Матвієнко Я. В. Актуальні питання доказів та доказування в адміністративному судочинстві на сучасному етапі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 381-384.

188. Ухвала Вінницького окружного адміністративного суду від 19.07.2021 р. у справі № 120/7746/21-а. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98394824>

189. Електронні докази: як це працює в українських реаліях. URL: <https://armada.law/blog/elektronni-dokazy-yak-tse-pratsyue-v-ukrainskikyh-realiyakh/>

190. Деякі питання електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.06.2024 р. № 764. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/764-2024-%D0%BF#Text>

191. Про затвердження Інструкції щодо роботи з технічними засобами фіксування судового засідання : Постанова Державної судової адміністрації України від 06.06.2022 р. № 156. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0156750-22#top>

192. Постанова Верховного Суду від 24.11.2020 р. у справі № 520/9482/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93052904>

193. Ухвала Окружного адміністративного суду міста Києва від 06.08.2018 р. у справі № 826/17079/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75717248>

194. Ухвала Кіровоградського окружного адміністративного суду від 01.06.2020 р. у справі № 340/1674/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89540808>

195. Історія створення Центру компетентності. URL: <https://web-fix.org/%D0%BF%D1%80%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%81/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D1%83/>

196. Рішення Одеського окружного адміністративного суду від 22.09.2022 р. у справі № 420/3134/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106667145>

197. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 16.03.2020 р. у справі № 640/13066/19 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/88353145>

198. Гусєв О.Ю. Електронні докази у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». Київ, 2021. 253 с.

199. Position on Digital Signature Laws and Notarization: a Position Statement from the National Notary Association. URL: <https://www.steptoelaw.com/a/web/554/916.pdf>

200. Про нотаріат : Закон України від 02.09.1993 р. № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>

201. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Наказ Міністерства юстиції України від 11.02.2012 р. № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>

202. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Малашко О. Є. Соціальна значимість досудового оскарження в контексті розвитку адміністративного судочинства. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2022. № 35. С. 33–41.

203. Йосифович Н.-Л. Д. Фіксація електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. 12/2023. С. 632–634. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/1582>

204. Кузьменко О. В., Чорна В. Г., Кожура Л. О. Особливості оскарження індивідуальних актів Національного банку України в порядку адміністративного судочинства. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 119. С. 12–18. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10701205>
205. Перепелюк В. Г. Адміністративний процес. Загальна частина : навчальний посібник. 2-е вид., змін і допов. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 368 с.
206. Шкарупа В. К. Доказування та докази в адміністративно-примусовій діяльності органів внутрішніх справ (міліції) : монографія. Київ : Українська академія внутрішніх справ, 1995. 163 с.
207. Колпаков В. К., Гордєєв В. В., Сопілко І. М. та ін. Процесуальний примус в адміністративній відповідальності : монографія. Харків : Харків юридичний, 2011. 416 с.
208. Цюпак О. П. Оцінка доказів в адміністративному судочинстві: правовий та логічний аспекти. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. № 2. С. 179–186.
209. Радчук А. А. Загальні аспекти доказування у справах за зверненнями суб'єктів владних повноважень. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Вип. 5. Т. 2. С. 174–179.
210. Council of Europe, Electronic Evidence in Civil and Administrative Proceedings. Guidelines and Explanatory Memorandum, Council of Europe, Strasbourg. 2019. 29 p.
211. Рішення Івано-Франківського окружного адміністративного суду від 12.06.2023 р. у справі № 300/164/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111656328>
212. Рішення Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 02.05.2023 р. у справі № 686/18075/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110786398>

213. Рішення Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 13.10.2020 р. у справі № 201/4092/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92327826>

214. Рішення Чорнобаївського районного суду Черкаської області від 17.09.2019 р. у справі № 709/1176/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84500439>

215. Рішення Шостого апеляційного адміністративного суду від 17.12.2018 р. у справі № 826/17511/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78624880>

216. Рішення Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 26.03.2024 р. у справі № 346/6491/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118079958>

217. Рішення Конституційного Суду України від 20.10.2011 р. у справі № 1-31/2011. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-11>

218. Гарган С.Ю., Осадчий А. Ю. Стандарти доказування в адміністративному судочинстві. *Education and science of today: intersectoral issues and development of sciences: збір. наук. праць ЛОГОС*. 2021. Вип. 1. С. 134–137.

219. Mason, S. & Sen, D. (2021). *Electronic Evidence and Electronic Signatures*. University of London Press. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1vbd28p.14?seq=53>

220. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 27.02.2023 р. у справі № 160/16761/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109247463>

221. Йосифович Н.-Л. Д. Критерії оцінки електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Сер.: Право*. 2024. Вип. 85 (2). С. 341–346. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.51>

222. Ковалів М. В., Сидор М. Я. Реалізація адміністративного судочинства на основі цифрової платформи. *Науковий вісник Львівського*

державного університету внутрішніх справ. Сер. юридична. 2024. Вип. 2. С. 36–41. DOI: <https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-2-6>

223. Завидняк А. В. Доступ до адміністративного правосуддя в умовах воєнного стану. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 1. С. 218–222. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/anpropr_2022_1_43.

224. Забезпечення позову в адміністративному судочинстві України: теоретико-правовий вимір : кол. монографія / Ю. С. Назар, М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, Т. О. Тур. Львів: СПОЛОМ, 2023. 268 с.

225. Про затвердження Положення про порядок функціонування окремих підсистем Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи : Рішення Вищої ради правосуддя від 17.08.2021 р. № 1845/0/15-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1845910-21#Text>

226. Про затвердження Переліку судових справ і документів, що утворюються в діяльності суду, із зазначенням строків зберігання : Наказ Державної судової адміністрації України від 07.12.2017 р. № 1087. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1087750-17#Text>

227. Про затвердження Інструкції з діловодства в місцевих та апеляційних судах України : Наказ Державної судової адміністрації України від 20.08.2019 р. № 814. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0814750-19#Text>

228. Йосифович Н.-Л. Д. Участь сторін при здійсненні правосуддя адміністративними судами в умовах воєнного стану. *Механізм функціонування громадянського суспільства в умовах війни (осінні читання)* : збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти (18 листопада 2022 року). Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 151–154.

229. Скочиляс-Павлів О. В. Сучасний стан електронного судочинства в Україні. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 207–212.

230. Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 28.04.2021 р. у справі № 200/12089/20-а. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/96587326>

231. Постанова Верховного Суду від 15.03.2019 р. у справі № 686/11314/17. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/80481815>

232. Постанова Верховного Суду від 12.08.2021 р. у справі № 200/6370/20-а. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_15_08_2021_roku_u_spravi_200_6370_20_a

233. Постанова Верховного Суду від 29.03.2021 р. у справі № 554/5090/16-к. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96074938>

234. Постанова Верховного Суду від 14.04.2021 р. у справі № 288/1418/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96342834>

235. Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 16.12.2021 р. у справі № 263/3716/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101950556>

236. Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 22.12.2021 р. у справі № 222/584/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102122206>

237. Рішення Іллічівського районного суду міста Маріуполя Донецької області від 04.11.2021 р. у справі № 264/4113/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100970030>

238. Рішення Іллічівського районного суду м. Маріуполя Донецької області від 18.02.2022 р. у справі № 264/8451/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103386198>

239. Постанова Верховного Суду від 31.10.2019 р. у справі № 404/700/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/85390646>

240. Про затвердження та введення в дію Інструкції про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду (в новій редакції) : Наказ Генеральної прокуратури України від 27.08.2010 р. № 51/401/649/471/23/125. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0051900-10#Text>

241. Про реалізацію окремих положень Кримінального процесуального кодексу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.11.2012 р. № 1104. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1104-2012-п#Text>

242. Kenneally E. E., Brown C. L. T. Risk sensitive digital evidence collection. *Digital Investigation*. 2005. Vol. 2, no. 2. P. 101–119. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.diin.2005.02.001>

243. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр#Text>

244. Nechyporuk Y.M. Responsibility for the destruction of electronic evidence in administrative proceedings. *State and Regions. Series: Law*. 2020. Vol. 1. No. 1. P. 138–141. DOI: <https://doi.org/10.32840/1813-338x-2020.1-1.23>

245. Використання електронних доказів у суді – власний досвід. Вища школа адвокатури НААУ. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/vykorystannya-elektronnyh-dokaziv-u-sudi-vlasnyj-dosvid>

246. I.E Data retention and electronic evidence. Online Readiness Assessment Guide for Cross-Border Paperless Trade. URL: <https://readiness.digitalizetrade.org/legal-guide/ie-data-retention-and-electronic-evidence>

247. UN DPO STM NIO TRAINING. Lesson 3.5 – Evidence Collection, Handling and Storage. URL: <https://resourcehub01.blob.core.windows.net/training-files/Training%20Materials/043%20NIO/043-014%20NIO%20Lesson%203.5%20-%20Evidence%20Collection,%20Handling%20and%20Storage.pdf>

248. Йосифович Н.-Л. Д. Особливості зберігання та повернення оригіналів електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 127. С. 125–133. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13993785>

249. Kančauskienė, J. (2019). Computer forensics and electronic evidence in criminal legal proceedings: Lithuania's experience. *Digital Evidence and Electronic Signature Law Review*, 16, 11-24. DOI: <https://doi.org/10.14296/deeslr.v16i0.5015>.

250. Federal Rules of Evidence (01.07.1975). URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/federal_rules_of_evidence_-_december_2020_0.pdf

251. Federal Rules of Civil Procedure (01.12.2006). United States Rules and Policies. URL: https://www.uscourts.gov/sites/default/files/federal_rules/FRCPP12.1.2006.pdf

252. Civil Evidence Act 1968 (25.10.1968). UK Public General Acts. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1968/64>

253. Civil Evidence Act 1995 (08.11.1995). UK Public General Acts. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1995/38>

254. Kodeks postępowania administracyjnego z dnia 14 czerwca 1960 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19600300168/U/D19600168Lj.pdf>

255. Ustawa o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne z dnia 17 lutego 2005 r. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU20230000057/T/D20230057L.pdf>

256. Code of Administrative Procedure. Zákon č. 500/2004 Sb., správní řád. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2004-500>

257. Frumarová K. Evidence in administrative proceedings – proof by audio-visual record, proof by the content of the website and other means of proof lacking explicit regulation in the Code of Administrative Procedure. *Institutiones Administrationis. Journal of Administrative Sciences*. Vol. 2 (2022). No. 1, 132–143. DOI: <https://doi.org/10.54201/iajas.v2i1.31>

258. Administratīvā procesa likums. URL:
<https://likumi.lv/doc.php?id=55567>
259. Loi n 2004-575 du 21 juin 2004 pour la confiance dans l'économie numérique. URL:
<https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000801164>.
260. Ordonnance n°2005-674 du 16 juin 2005 relative à l'accomplissement de certaines formalités contractuelles par voie électronique. URL:
<https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000000448268>
261. Procedure of administrative justice act. Act No: 2577. Date of Enactment: 06.01.1982. URL: <http://www.lawsturkey.com/law/2577-procedure-of-administrative-justice-act>
262. Lietuvos Respublikos administracinių nusižengimų kodeksas. 2015 m. birželio 25 d. Nr. XII-1869. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/b8d908c0215b11e58a4198cd62929b7a>
263. Administrative Justice Act. URL:
<https://legislation.mt/eli/cap/490/eng/pdf>
264. Law on Administrative Procedure. Montenegro: Law No. 056/14. URL: <https://www.refworld.org/legal/legislation/natlegbod/2014/en/122861>
265. Código de Processo nos Tribunais Administrativos Lei n.º15/2002 - Diário da República n.º 45/2002, Série I-A de 2002-02-22. URL: https://europam.eu/data/mechanisms/PP/PP%20Laws/Portugal/3.%20Law%20No.%2015%20of%202002_POR,%20last%20amended%202019,%20not%20consolidated.pdf
266. The Administrative Procedure Act (2017:900). URL:
<https://www.government.se/contentassets/3c56d854a4034fae9160e12738429fb8/the-administrative-procedure-act-2017900/>
267. Verwaltungsverfahrensgesetz. vom 20. Dezember 1968. URL:
https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1969/737_757_755/de
268. Mason S., The Use of Electronic Evidence in Civil and Administrative Law Proceedings and Its Effect on the Rules of Evidence and Modes of Proof. A

Comparative Study and Analysis, European Committee on Legal Co-Operation (CDCJ), Council of Europe, Strasbourg 2016. 56 p.

269. Про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій на внутрішньому ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС. 2014: Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 910/2014 від 23.07.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-14#top.

270. Jokubauskas, Remigijus; Świerczyński, Marek (2020) Is revision of the council of Europe guidelines on electronic evidence already needed?. *Utrecht Law Review*. Vol. 16, No. 1, pp.13-20. DOI: <http://doi.org/10.36633/ulr.525>

271. Мороз О. Б. Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. *Альманах міжнародного права*. 2020. № 23. С. 21-28.

272. Προεδρικό Διάταγμα 150/2013 (пер. Указ Президента 150/2013). URL: <https://www.e-nomothesia.gr/kat-dikasteria-dikaiousune/pd-150-2013.html>

273. Verwaltungsverfahrensgesetz. Ausfertigungsdatum: 25.05.1976. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/vwvfg/VwVfG.pdf>

274. Zákon o elektronických úkonech a autorizované konverzi dokumentů. Zákon č. 300/2008. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2008-300>.

275. Elektronisko dokumentu likums. 2002. URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=68521>.

276. German civil code: article-by-article commentary. Volume 1, Books 1-3: 1-1296 / edited by Gerhard Dannemann, Reiner Schulze; assistant editor: Jonathan Watson. München: C.H. Beck; Baden Baden : Nomos, 2020. 2322 p.

277. Code de justice administrative. July 31, 2022. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070933?init=true&page=1&query=Code+de+justice+administrative&searchField=ALL&tab_selection=all

278. Federal Data Protection Act of 30 June 2017. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bdsge/englisch_bdsge.pdf

279. Law on electronic identification and electronic signature. Official Gazette of Montenegro, No. 31/2017 and 72/2019. URL: <https://legalizacija.me/wp-content/uploads/2020/11/11.-Law-on-e-Signature.pdf>

280. State of Arizona (2017). Signatures; Electronic Transactions; Blockchain Technology, HB 2417, 53rd Legislature, 1st Regular Session (AZ 2017). URL: <https://legiscan.com/AZ/tex/HB2417/id/1588180/Arizona-2017-HB2417-Chaptered.html>

281. An act relating to miscellaneous economic development provisions. No. 157. H.868. URL: <https://legislature.vermont.gov/bill/status/2016/H.868>.

282. Blockchain evidence accepted by Chinese Court. URL: <https://rouse.com/insights/news/2018/blockchain-evidence-accepted-by-chinese-court>.

283. Ковалів М., Бліхар М., Вінічук М., Кащук М., Гапчич В. Правове регулювання механізму застосування технології блокчейн у сучасних умовах цифровізації економіки України. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 2(49), 339–349. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.2.49.2023.4003>

284. Tian Z, Li M, Qiu M, et al. Block-DEF: A secure digital evidence framework using blockchain. *Information Sciences*, 2019. P. 151-165.

285. Xu J. Analysis on the Application of Big Data Technology in «Internet+ Wisdom Judicial Expertise». *E3S Web of Conferences*. EDP Sciences, 2021. P. 1-5. DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202125101029>

286. Zeng Xin, Liu Tao. Research on blockchain-based judicial evidence architecture. *Cyberspace Security*, 2019. 44–47.

287. Shuaiqi L., Qingxiao Z. (2024). Study of a blockchain-based judicial evidence preservation scheme. *Blockchain: Research and Applications*. Volume 5, Issue 2. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.bcra.2024.100192>.

288. Shi S., Kuang C. Application and development of judicial blockchain. *Chinese applied jurisprudence*. 2021. P. 35–46.

289. Guanbin Shi, Quanzhen Chen. On the advantages and judicial review path of blockchain deposited electronic data. *Journal of Southwest University for Nationalities (Humanities and Social Sciences Edition)*. 2021. P. 67-73.

290. قانون المعاملات الإلكترونية. URL: <https://trc.gov.jo/EchoBusV3.0/SystemAssets/%D9%82%D8%A7%D9%86%D9%88%D9%86%20%D8%A7%D9%84%D9%85%D8%B9%D8%A7%D9%85%D9%84%D8%A7%D8%AA%20%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%AA%D8%B1%D9%88%D9%86%D9%8A%D8%A9.pdf>

291. Mohamed Sadat. The Authenticity of Electronically Signed Documents in Evidence. Al-Jamaa House Al-Hodeidah. Alexandria, 2011. pg. 92.

292. 中华人民共和国电子签名法 (пер. Закон про електронний підпис Китайської Народної Республіки). URL: <https://www.ecaa.org.cn/527.html>

293. 中华人民共和国合同法 (пер. Договірне право Китайської Народної Республіки). URL: https://www.gov.cn/banshi/2005-07/11/content_13695.htm

294. 中华人民共和国刑事诉讼法 (пер. Кримінально-процесуальний закон Китайської Народної Республіки). URL: https://www.gov.cn/flfg/2012-03/17/content_2094354.htm

295. 中华人民共和国民事诉讼法 (пер. Цивільно-процесуальний закон Китайської Народної Республіки). URL: <https://www.waizi.org.cn/law/3903.html>

296. Administrative Procedure Law of the People's Republic of China. URL: https://english.court.gov.cn/2015-09/11/c_761292_3.htm

297. 中华人民共和国道路交通安全法 (пер. Закон про безпеку дорожнього руху Китайської Народної Республіки). URL: https://www.gov.cn/banshi/2005-08/23/content_25575.htm

298. Xue-Guang Wang. Research on Relevant Legal Problems of Electronic Evidence. 2nd Annual International Conference on Social Science and Contemporary Humanity Development (SSCHD 2016). 2016. P. 370-376.

299. Electronic-Commerce Act. Republic Act No. 8792 (2000). URL: https://lawphil.net/statutes/repacts/ra2000/ra_8792_2000.html

300. Rules on Electronic Evidence. 17th July 2001. URL: <https://doj.gov.ph/files/rules%20on%20electronic%20evidence.pdf>

301. Andrade-Udarbe, J.L., & Ballena, C.T. (2021). Exploring Frontiers in Electronic Evidence: The Philippine Experience. *Philippine Social Science Journal*, 4(4), 104-112. DOI: <https://doi.org/10.52006/main.v4i4.417>

302. Undang-undang (UU) Nomor 8 Tahun 1997 tentang Dokumen Perusahaan. URL: <https://peraturan.bpk.go.id/Details/45929>

303. Undang-undang (UU) Nomor 11 Tahun 2008 tentang Informasi dan Transaksi Elektronik. URL: <https://peraturan.bpk.go.id/Details/37589/uu-no-11-tahun-2008>

304. The Indian Evidence Act, 1872. URL: https://www.indiacode.nic.in/bitstream/123456789/15351/1/iea_1872.pdf

305. The Information Technology Act, 2008. URL: [https://police.py.gov.in/Information%20Technology%20Act%202000%20-%202008%20\(amendment\).pdf](https://police.py.gov.in/Information%20Technology%20Act%202000%20-%202008%20(amendment).pdf)

306. Admissibility and evidentiary value of electronic records. URL: <https://blog.ipleaders.in/admissibility-evidentiary-value-electronic-records/>

307. Arjun Panditrao Khotkar vs Kailash Kushanrao Gorantyal on 14 July, 2020. URL: <https://indiankanoon.org/doc/172105947/>

308. Anvar P.V vs Basheer P.K. & Ors on 18 September, 2014. URL: <https://indiankanoon.org/doc/187283766/>

309. Evidence act. Revised Edition 2012. URL: https://kenyalaw.org/kl/fileadmin/pdfdownloads/Acts/EvidenceAct_Cap80.pdf

310. The Kenya Communications (Amendment) Act. URL: [https://www.researchictafrica.net/countries/kenya/Kenya_Communications_Act_\(2\)_2009.pdf](https://www.researchictafrica.net/countries/kenya/Kenya_Communications_Act_(2)_2009.pdf)

311. The Security Laws (Amendment) Act, No. 19 of 2014. URL: https://kenyalaw.org/kl/fileadmin/pdfdownloads/AmendmentActs/2014/SecurityLaws_Amendment_Act_2014.pdf

312. The Qanun-e-Shahadat Order QSO, (1984). URL: <https://punjabpolice.gov.pk/system/files/qanun-e-shahadat-order-1984.pdf>

313. Electronic Transaction Ordinance, 2002. URL: <https://cyrilla.org/pt/entity/lwarjq3nmmh>

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Йосифович Н.-Л. Д. Фіксація електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. 12/2023. С. 632–634. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-12/1582>.

2. Йосифович Н.-Л. Д. Особливості зберігання та повернення оригіналів електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 127. С. 125–133. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13993785>.

3. Йосифович Н.-Л. Д. Критерії оцінки електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 85 (2). С. 341–346. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.2.51>.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Йосифович Н.-Л. Д. Участь сторін при здійсненні правосуддя адміністративними судами в умовах воєнного стану. *Механізм функціонування громадянського суспільства в умовах війни (осінні читання) : збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти (18 листопада 2022 року)*. Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 151–154.

2. Йосифович Н.-Л. Д. Застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві України: проблеми теорії та практики. *Наукові орієнтири: теорія та практика досліджень : збірник наукових праць з матеріалами IV Міжнародної наукової конференції (18 жовтня 2024 року)*. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 109–112.

ПРОПОЗИЦІЇ

до Закону України від 22 травня 2003 року № 851-IV

«Про електронні документи та електронний документообіг»

(Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. Ст. 275. Із змінами)

1. Доповнити статтю 1 абзацом 8 наступного змісту:

офіційний електронний документ - електронний документ, створений, підписаний та/або засвідчений уповноваженою особою або органом у встановленому законом порядку, що має юридичну силу та ознаки автентичності, цілісності й незмінності, підтверджені електронним підписом або іншими відповідними механізмами автентифікації.

2. Доповнити статтю 8 «Правовий статус електронного документа та його копії» частиною 5 наступного змісту:

Нотаріальне посвідчення копій електронних документів здійснюється з урахуванням положень Кодексу адміністративного судочинства України.

3. Доповнити Розділ II новою статтею 8-1 «Стандарти переведення паперових документів в електронний формат», наступного змісту:

Паперові документи, що підлягають оцифровці, повинні скануватися з мінімальною роздільною здатністю 300 dpi та зберігатися у форматі PDF з використанням метаданих, що ідентифікують дату і час створення електронної копії, а також особу, що здійснила оцифровку. Усі електронні копії повинні бути засвідчені кваліфікованим електронним підписом.

Далі за текстом.

ПРОПОЗИЦІЇ
до Закону України від 02.09.1993 року № 3425-ХІІ
«Про нотаріат»

(Відомості Верховної Ради України. 1993. № 39. Ст. 383, Із змінами)

1. Доповнити новою статтею 79-1 **«Засвідчення копій електронних документів»**, наступного змісту:

Нотаріус на прохання фізичної особи засвідчує факт відповідності копії електронного документу його оригіналу.

Далі за текстом.

ПРОПОЗИЦІЇ**до Кодексу адміністративного судочинства України****від 6 липня 2005 року № 2747-IV****(Відомості Верховної Ради України. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446, Із змінами)**

1. Доповнити статтю 100 «Зберігання та повернення оригіналів електронних доказів», частиною 3 наступного змісту:

Електронні докази, надані суду на матеріальних носіях, підлягають поверненню сторонам на тих самих носіях або у форматі, затвердженому судом, після завершення судового розгляду, за умови перевірки їхньої автентичності шляхом використання цифрових підписів чи інших криптографічних засобів.

Далі за текстом.

Додаток Д

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор
Львівського державного
університету внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, доцент

Руслан СТРОЦЬКИЙ
21.11.2024

АКТ21.11. 2024

Львів

№ 67

**Про впровадження результатів дисертації
Йосифовича Назарія-Лева Даниловича
«Теорія і практика застосування електронних
доказів в адміністративному судочинстві» в
освітній процес ЛьвДУВС**

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного досвіду роботи у складі:

- т.в.о. начальника відділу забезпечення якості освіти та методичної роботи кандидата юридичних наук Юлії ЛОЗИНСЬКОЇ;
- начальника відділу організації наукової діяльності кандидата юридичних наук майора поліції Людмили ПАВЛИК;
- директора навчально-наукового інституту з підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції кандидата юридичних наук, доцента підполковника поліції Олексія ПАСЕКИ;
- завідувача кафедри адміністративного права та поліцейської діяльності навчально-наукового інституту з підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції кандидата юридичних наук, доцента капітана поліції Юрія ХАТНЮКА;
- директора загальної бібліотеки Ірини КРАВЕЦЬ.

Комісія відповідно до Положення про порядок впровадження результатів наукових робіт в освітній процес, наукову, практичну, законотворчу діяльність та їх облікування у ЛьвДУВС, затвердженого наказом ЛьвДУВС від 16.08.2023 року № 270, розглянула й узагальнила матеріали та результати дисертації, поданої на здобуття ступеня доктора філософії із галузі знань 08 «Право» зі спеціальності 081 «Право» аспіранта кафедри адміністративного права та адміністративного процесу факультету № 3 ІПФПНП та наукові праці Йосифовича Назарія-Лева Даниловича «Теорія і практика застосування електронних доказів в адміністративному судочинстві».

Проаналізовано основні результати дослідження Йосифовича Н.-Л.Д., зокрема наукові праці, в яких опубліковані теоретичні положення дисертації:

1. Йосифович Н.-Л. Д. Фіксація електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. 12/2023. С. 632-634. (стаття).

2. Йосифович Н.-Л. Д. Особливості зберігання та повернення оригіналів електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Журнал східноєвропейського права*. 2024. № 127. С. 125-133. (стаття).

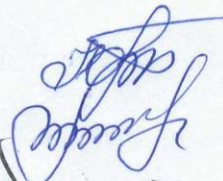
3. Йосифович Н.-Л. Д. Критерії оцінки електронних доказів в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету*. Серія «Право». 2024. Вип. 85 (2). С. 341-346. (стаття).

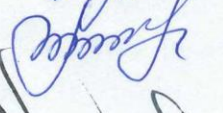
4. Йосифович Н.-Л. Д. Участь сторін при здійсненні правосуддя адміністративними судами в умовах воєнного стану. *Механізм функціонування громадянського суспільства в умовах війни (осінні читання)* : збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти (18 листопада 2022 року). Львів: ЛьвДУВС, 2022. С. 151-134.

5. Йосифович Н.-Л. Д. Застосування електронних доказів у адміністративному судочинстві України: проблеми теорії та практики. *Наукові орієнтири: теорія та практика досліджень* : збірник наукових праць з матеріалами IV Міжнародної наукової конференції (18 жовтня 2024 року). Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 109-112.

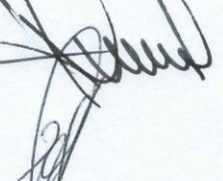
На основі проведеного аналізу комісія зробила висновок, що наукові праці Йосифовича Н.-Л.Д. містять науково обґрунтовані теоретичні положення і практичні рекомендації, що дає підстави запровадити їх для використання в освітньому процесі Львівського державного університету внутрішніх справ, зокрема при викладанні навчальних дисциплін «Адміністративне судочинство» та «Адміністративний процес», а також рекомендувати їх до вивчення під час самостійної роботи здобувачів вищої освіти освітнього ступеня «бакалавр», «магістр» та освітньо-наукового ступеня «доктор філософії».

Члени комісії:

 Юлія ЛОЗИНСЬКА

 Людмила ПАВЛИК

 Олексій ПАСЕКА

 Юрій ХАТНЮК

 Ірина КРАВЕЦЬ

Додаток Е

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Голова Личаківського районного
 суду м. Львова
Григорій ЖОВНІР
 08.12.2024

АКТ
впровадження результатів дисертації
Йосифовича Назарія-Лева Даниловича
«Теорія і практика застосування електронних доказів в адміністративному
судочинстві»

“08” 12 2024
 № 38-24

м. Львів

Комісія у складі:

Керівника апарату Личаківського районного суду м. Львова Тараса ГВОЗДЯ, заступника керівника апарату Личаківського районного суду м. Львова Любові ЧЕБОТАРЬОВОЇ склала цей акт у тому, що запропоновані Йосифовичем Назарієм-Левом Даниловичем рекомендації щодо вирішення проблем теорії та практики застосування електронних доказів в адміністративному судочинстві, в частині опрацювання критеріїв допустимості доказів, виокремлення основних ознак достовірності доказів, а також критеріїв оцінки електронних доказів, зокрема були використані під час організації взаємодії з іншими судами, правоохоронними органами та громадськістю.

Зазначені рекомендації були запропоновані Йосифовича Н.-Л.Д. на підставі отриманих результатів дисертаційного дослідження «Теорія і практика застосування електронних доказів в адміністративному судочинстві».

Керівник апарату

Тарас ГВОЗДЬ

Заступник керівника апарату

Любов ЧЕБОТАРЬОВА